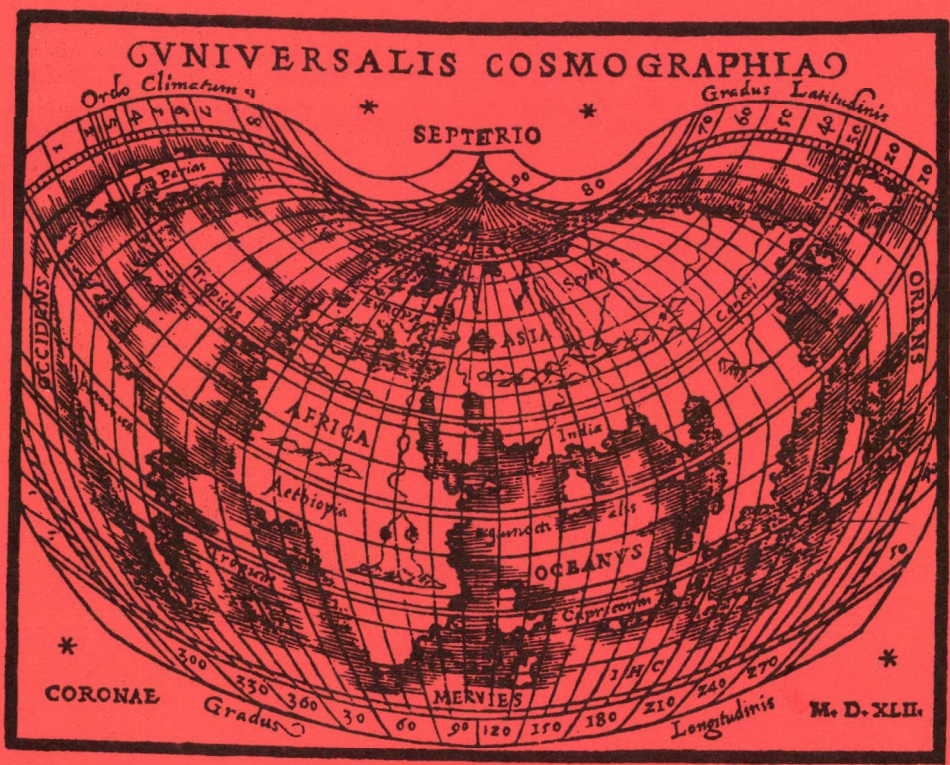

57779
ÁF 622

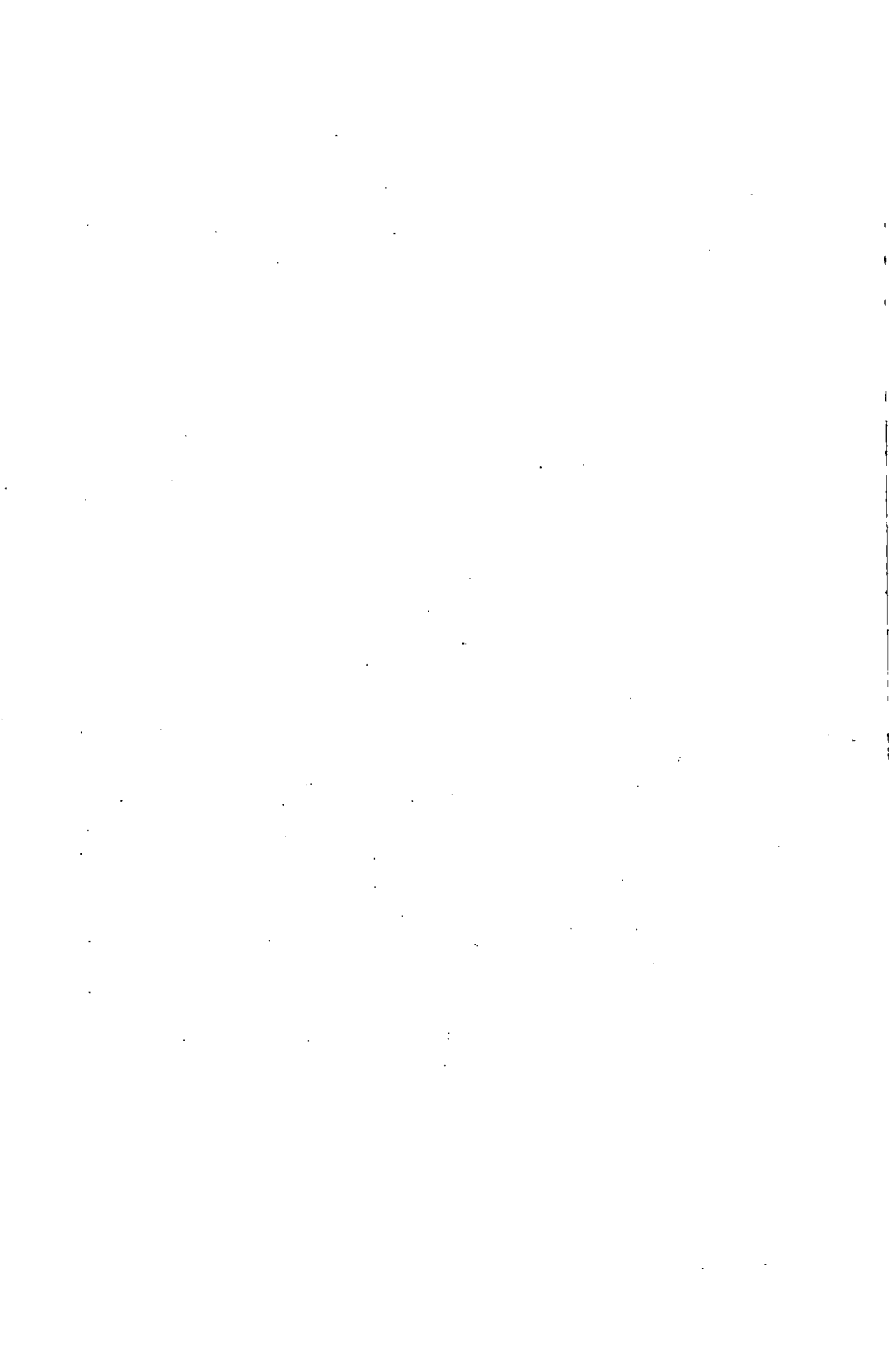
SZÉKELY ERZSEMETI KÖNYVTÁR
SZEGED
3.

2007 MARC 26.

VILÁGTÖRTÉNET

2006 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Andrej Medusevszkij: A polgári jog kodifikációja az Orosz és a Habsburg Birodalomban	3
Tatyjana Guszarova: A modern bürokrácia kialakulásának előzményei a kora újkori Magyarországon	16
Bodnár Erzsébet: Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében	23
Somogyi Éva: Az Osztrák–Magyar Monarchia vezető bürokráciájának identitásproblémái	32
Bebesi György: A feketeszázasság. Rövid áttekintés	37
V. Molnár László: Két felvilágosult polihisztor – Tessedik és Szamborszkij	42
Raáb Renáta: Osztrák kísérletek a dán–német kérdés megoldására 1848 nyarán	53
Czövek István: Az 1867-es kiegyezés és a porosz diplomácia	63
Szatmári Péter: Az osztrák Richelieu. Ignaz Seipel politikai portréja	74
SZEMLE	
Ireland in Transition 1867–1921 (Ism.: Zarka Zsuzsanna)	81
Annika Mombauer: Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War (Ism.: Takács Gyula)	82
Simándi Irén: Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956 (Ism.: Török András István)	84
László Kürti: Youth and the State in Hungary. Capitalism, Communism and Class (Ism.: Kiss András)	86

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A POLGÁRI JOG KODIFIKÁCIÓJA AZ OROSZ ÉS A HABSBERG BIRODALOMBAN

Az 1860–70-es évek reformjai utáni orosz jogrendszer sajátosságait a jogi dualizmus fogalmával lehet meghatározni. Ez azt jelenti, hogy Oroszországban egy időben két jogrendszer működött: a pozitív jog (leginkább a nyugati normák befogadásában fejlődött ki) és a szokásjog (alapvetően a parasztokra vonatkozó jog íratlan normái), amelyet az érvényben levő jogszabályok csak részben fejeztek ki, ugyanakkor a lakosság túlnyomó többsége jogi tudatának valós alapját képezte. Ennek megfelelően a polgári jog kodifikációjának problémája kulcskérdéssé vált a 19. század második felében és a 20. elején Oroszországban.

A vitákban a legnagyobb jogi és magánjogi teoretikusok vettek részt – K. N. Annyenkov, A. H. Golmsten, Sz. I. Zarudnij, K. D. Kavelin, N. M. Korkunov, D. I. Mejer, K. I. Malisev, Sz. A. Muromcev, Sz. V. Pahman, L. I. Petrazsickij, I. A. Pokrovskij, V. I. Szergejevics, G. F. Sersenyevics –, akik különböző elméleti koncepciókat terjesztettek elő a kodifikációs rendszert illetően.¹ A két jog összehasonlítása által tárták fel a régi és az új jogrendszer konfliktusát és tisztázták a pozitív jogban rögzített földtulajdon-koncepció legitimitás-válságának okait. A figyelem középpontjában a jogrendszer dualizmusának megszüntetése áll, ami összefügg az ország jogrendszerének modernizációjával, az orosz földtulajdonjog hagyományos normáinak racionalizálásával és modernizálásával. Mindez az Orosz Birodalom polgári törvénykönyvének tervezetében csúcsonyult ki. Különös figyelmet fordítottak a hagyományos földtulajdonlasi formák új feltételek közötti jogi szabályozásának problémájára, továbbá az átmeneti földtulajdoni, földtulajdonlasi és földhasználati jogi formákra.

A polgári jogok törvénybe foglalásának problémái

Az orosz polgári törvények összetételükben nem voltak egységesek, ugyanis a polgári törvénykezés több rendszerét foglalták magukba: a polgári törvénykönyvet; a Lengyel Királyság polgári törvénykönyvét; a balti kormányzóságok polgári törvényerejű jogszabályainak gyűjteményét; a Besszarábiai kormányzóságban érvényes törvényeket; a Finn Nagyfejedelemség polgári törvényeit.

A Orosz Birodalom 15 kötetes törvénykönyvét az ún. „Törvények teljes gyűjteménye” alapján hozták létre, és csak az érvényes jogszabályokat vették át. 1833. január 31-én hirdették ki, és 1835. január 1-jén lépett életbe. Teljes terjedelemben a Törvénykönyv 1832-ben, 1842-ben és 1857-ben jelent meg. 1857 után már nem közölték teljes terjedelemben, hanem csak bizonyos köteteket adtak ki. 1885. november 5-én az államtanács véleményének figyelembevételével és legfelsőbb szintű jóváhagyásával új szabályokat fogadtak el az államtanács törvény-előkészítő részlege számára.

A törvénykönyv rendszerében a polgári törvényeket a X. kötet tartalmazza. 1857 után két kiadást ért meg: először 1887-ben, másodszer 1900-ban adták ki. A törvénykönyv, amely a polgári jogszabályokat tartalmazta, négy részre (könyvre) oszlott: „Családi jogok és köteleességek” (I. könyv 1–382. tc.); „A vagyonjog-szerzés és -megerősítés rendjének általános szabályozása” (II. könyv 383–933. tc.); „A vagyonjog-szerzés és -megerősítés rendjének különleges szabályozása” (III. könyv 934–1527. tc.); „A szerződéses kötelezettségek” (IV. könyv 1528–2334 tc.). A X. kötetten kívül a

Számunk első öt tanulmánya elhangzott előadásként a Magyar–Orosz Történeztudományi Vegyesbizottság „A Habsburg Monarchia és Oroszország a 19–20. században” című konferenciáján (Budapest, 2004. október 19–20.).

polgári joggal kapcsolatos kérdéseket a törvénykönyv más részeiben is szabályozták.² A magánjog folyamatos fejlődését tükrözte az is, hogy egyre növekvő számban jelentek meg cikkelyek, valamint a polgári törvénykönyv egymás utáni kiadásai.³ A törvénykezés ilyen extenzív fejlődése ahhoz vezetett, hogy a különböző periódusokban keletkezett, és ezáltal „különböző korok és társadalmi rendek nyomát” tükröző törvényhozói rendelkezéseket mesterségesen összevonták. Ezzel összefüggésben jelent meg a polgári jog egységes törvénykönyvbe foglalásának gondolata.

Az Orosz Birodalom polgári törvénykönyvének tervezete és nyugati forrásai

A polgári jog kodifikációjának koncepciója az Orosz Birodalomban egyrészt a nyugati modellekre, másrészt a 18. századi – 19. század eleji törvényhozói testületek munkájához visszanyúló saját hagyományokra, harmadrészt pedig az Orosz Birodalom törvénykönyvének kidolgozására támaszkodott.⁴

A feladat gyakorlati megvalósításának legjelentősebb kísérletét a polgári törvénykönyv tervezetének összeállítását végző bizottság felállítása jelentette 1882-ben. 1905-ig tartó tevékenysége során a testület elkészítette és kiadta az „Általános rendelkezések”-et (124 cikkely); „A családjog”-ot (626 cikkely); „Az földesúri jog”-ot (590 cikkely); „Az örökösödési jog”-ot (227 cikkely) és „A kötelezettségek”-et (1106 cikkely), valamint 12 kötetnyi magyarázó jegyzetet. A tervezet megfogalmazásában összesen 2640 cikkely található.⁵ A bizottság munkája nem egyenletesen folyt: 1899-ben jelent meg a tervezet ötödik könyve, és csak azután, 1902–1903 között a többi négy.⁶ A bizottság hosszadalmas munkája, amely az első orosz forradalom kitérésével ért véget, nem járt semmilyen gyakorlati eredménnyel az orosz törvényhozásban, a tervek pedig a liberális társadalmi közvélemény az új korhoz képest túl konzervatívnak ítélte. Ugyanakkor a bizottság, amely munkájában a legjobb szakemberek vettek részt, különösen jelentős tájékoztató jellegű és elemző anyagot gyűjtött össze, amely az összehasonlító jogi vizsgálatok szempontjából egyedülálló forrásgyűjtemény.

A polgári törvénykönyv tervezetének előkészítése során komoly munkát végeztek a nyugati polgári jogi törvénykönyvek összegyűjtésével, lefordításával és kommentálásával. Ennek eredményeképpen rendelkezünk a 19–20. század fordulójára jellemző helyzetet rögzítő polgári törvénykönyvek összességével. Ezek vizsgálatunk számára az alábbi szempontokból érdekesek. Először is: szabályozzák a magánjog intézményeit különböző nemzeteknél, másodsor: fordításuk demonstrálja, hogyan értelmezték ezeket a szabályokat az orosz jogászok, harmadszor pedig: lehetővé teszik annak megértését – mind a hasonlóságok, mind pedig a különbségek tekintetében –, milyen külföldi normákra és milyen mértékben támaszkodtak az orosz törvényszerkesztők a polgári törvénykönyv tervezetének előkészítése során.

A lefordított törvénykönyvek vizsgálatakor speciális forráselemzésre és jogi értelmezésre van szükség, mivel a nyugati törvénykönyvek összetétele nem homogén. Keletkezésük, jogforrásaik, elfogadásuk időrendje eltérnek egymástól. Mindezeket a körülményeket figyelembe kell venni az orosz polgári törvénykönyv tervezetére gyakorolt hatásuk magyarázatakor.

A szerkesztőbizottság által feldolgozott törvénykönyveket öt alapkategóriára oszthatjuk. Az első kategóriához tartoznak a polgári jog klasszikus törvénykönyvei, amelyek a francia forradalom következtében vagy eszmeisége közvetlen hatására keletkeztek. Közös jellegzetességük, hogy igyekeztek rögzíteni a magánjog elveit, ame-

lyek a természetjog racionalista értelmezéséből erednek, illetve törekedtek a római jog normáinak maximális kihasználására. Ezek alapmodellje az 1804-es Code Napoléon volt.⁷ A francia törvénykönyv hatása óriási jelentőséggel bírt világszerte a 19. század során.⁸ A holland (1838. október 1.), az olasz (1865. június 25.), a román (1864. december 4.), a portugál (1867. július 1.) és a spanyol (1888, új szerkesztésben 1889. július 24., ami már az olasz törvénykönyv hatását is tükrözte), illetve Európán kívül az egyiptomi (1883) polgári törvénykönyv modelljévé vált. Különösen jelentős volt a közép- és dél-amerikai államokra, illetve Nyugat-Indiára gyakorolt hatása. A Code Napoléon alapelvei a spanyol polgári törvénykönyv közvetítésével jutottak el ezekbe az országokba.

A felvilágosodás filozófiai alapelveinek hatását magukon viselő és az orosz jogra hatást gyakorló törvénykönyvek csoportjához sorolhatók a dél-európai törvénykönyvek,⁹ a spanyol és a portugál polgári törvénykönyvek,¹⁰ valamint az Olasz Királyság polgári törvénykönyve, amelyet – miután Viktor Emánuel szentesítette – 1865. június 25-én tettek közzé.¹¹ Az olasz törvénykezés rendszere alapvetően a Code Napoléon francia rendszerét képezte le. Ennek a rendszernek a logikája azon alapszik, hogy a polgári jog alanyai a személyek, a vagyon, a vagyon megszerzése és másik személyre való átruházása. Ahogy az olasz törvénykönyv orosz fordításának bevezetőjében Sz. I. Zarudnij szenátor megjegyezte, „csupán néhány módosítással tulajdonképpen ugyanolyan rendszert fogadtunk el mi is polgári törvényeink megfogalmazásában”. Ezzel magyarázható az oroszok érdeklődése az olasz törvénykönyv iránt, amelyet annak olasz elfogadása után gyakorlatilag azonnal lefordítottak, és éppen akkor, amikor felélénkültek a viták az orosz polgári törvénykezés megreformálásáról (1869). Ez a magyarázata Zarudnij azon törekvésének is, hogy összevesse az új olasz törvénykönyvet a meglévő orosz polgári törvényi szabályozásokkal. Az olasz törvénykönyv forrása pedig a Code Napoléon volt, amely megelőzte a felvilágosodás és a természetjog hatását tükröző 1837-es szardíniai törvénykönyvet. Azonban a törvénykönyvek legfőbb és eredendő forrása a római jog volt.

A második kategóriát azok a törvénykönyvek alkotják, amelyek később keletkeztek, és egy másik, a német hagyományon alapultak. Idesorolható mindenekelőtt az Osztrák Császárság polgári törvénykönyve 1811-ből.¹² Az idetartozó törvénykönyvek másik jellegzetes példája a Német Birodalom polgári törvénykönyve 1898-ből, amelyet éppen az idő tájt dolgoztak ki és léptettek életbe, amikor az orosz szerkesztőbizottság folytatta tevékenységét.¹³ A német törvénykönyvről folytatott viták fontos ösztönzőként hatottak a törvényalkotásra az Orosz Birodalomban és más közép- és kelet-európai országokban is. Ezekre a törvénykönyvekre az jellemző, hogy erőteljesen érezhető rajtuk a történeti jogi iskola hatása, amely hosszú ideig elutasította az egységes törvénykönyv szükségességét a Német Birodalomban, illetve jóval később keletkeztek, és a nyelvezetük túlon túl absztrakt. Utóbbi azzal magyarázható, hogy igyekeztek egyeztetni a római és a hazai jog egymásnak ellentmondó normáit.¹⁴ A polgári törvénykönyv német modelljének hatása a 19–20. század fordulóján elég jelentős volt, az 1898-as japán polgári törvénykönyv például teljes egészében ezen a modellen alapszik.¹⁵ Oroszországban a német törvénykönyv fogadtatása jóval visszafogottabb volt. Megjegyzendő, hogy az orosz polgári törvénykönyv tervezetének összeállítói alaposan tanulmányozták és felhasználták a német területek hagyományosabb jogi gyűjteményeit is, mint a porosz önkormányzati jogot, a bajor és a szász polgári törvénykönyvet.

A harmadik kategóriát a két jogi hagyomány szintézisének kísérletei alkotják. A bizottság tanulmányozta Zürich kanton polgári törvénykönyvét, amely 1856-ban lépett életbe.¹⁶ Ez a francia és a német jogszabályok eredeti szintézisének tekinthető, amely figyelembe veszi Svájc német részeinek jogi sajátosságait is. Az említett törvénykönyv tulajdonképpen szerzői munka volt, és alkotója, az ismert jogtudós, Johann Kaspar Bluntschli elméleti nézeteit tükrözte vissza. A zürichi polgári törvénykönyv a német történeti jogi iskola és a pandektisztika hatásáról tanúskodott, ugyanakkor szerzője jól ismerte a zürichi magánjogot is. A bizottság figyelme kiterjedt Közép- és Kelet-Európa törvénykezésére, valamint a balkáni országok, Románia, Szerbia, sőt Montenegró polgári törvénykönyveinek elemzésére is. Ezek az országok szintén törekedtek arra, hogy a klasszikus jogi normákat összehangolják a szokásjoggal.

A bizottság által elemzett törvénykönyvek negyedik kategóriája olyan törvényeket tartalmaz, amelyek a magánjogot az angolszász jog sajátosságainak figyelembevételével szabályozzák. Ebből a szempontból a legértékesebbek az 1873-as kaliforniai polgári törvények, amelyek megkísérelték szintetizálni az angolszász és a kontinentális jogszabályokat.¹⁷ Az 1872-ben kidolgozott és 1873. január 1-jén életbe lépett kaliforniai polgári törvénykönyv, mint kutatója és publikálója, K. Malisev állította, valójában szinte szó szerinti átvétele volt a New York-i tervezetnek, amelyet New York törvényhozó testületének megbízásából készített egy különbizottság, és megjegyzésekkel ellátva 1865-ben adtak ki. A magyarázatokban feltüntették a forrásait, vagyis a New York államban érvényes törvényeket, az angol és az amerikai bíróságok döntéseit, híres amerikai jogászok munkáit (Kent, Story, Parsons stb.), idézeteket angol szerzők munkáiból és Viktória korabeli új angol törvényeket, valamint francia polgári és kereskedelmi törvénykönyvek cikkelyeit, Pottier értekezéseit szerződésekről és kötelezettségekről, amelyek megfeleltek az angol és észak-amerikai jog által elfogadott rendelkezéseknek. Tartalmilag a tervezet átfogta a polgári jogi intézmények összességét, illetve az angol általános jog mintája alapján a kereskedelmi és a tengeri jogszabályokat. Ezt a tervezetet nem fogadták el New Yorkban, viszont bevezették Kaliforniában.¹⁸ A kaliforniai polgári törvénykönyv orosz nyelvű publikációja tartalmazta a változtatásokat egészen 1901-ig és az állam törvényei alapján tett kiegészítéseket is, továbbá összevetette a New York-i tervezet cikkelyeivel és az állam 1903-ban kiadott új törvényeivel.

Az orosz tervezetre hatást gyakorló polgári jogi emlékek ötödik kategóriájába tartoztak az Orosz Birodalom törvényei, amelyek egyes különálló, nem orosz területeinek jogrendszerét szabályozták. Ehhez a kategóriához kell sorolnunk mindenekelőtt a Lengyel Királyság polgári törvényeit;¹⁹ a balti kormányzóságok polgári törvényerejű rendeleteinek gyűjteményét;²⁰ valamint a finn általános törvénykönyvet és kiegészítő törvényerejű szabályozásait.²¹ A Lengyel Királyság polgári törvényei jelentős mértékben eltértek az orosz polgári törvénykezéstől, ugyanis jóval pontosabban rögzítették az általános polgári és tulajdonjogokat. Az alapjukat alkotó 1825-ös polgári törvénykönyvre jelentős mértékben hatott a Code Napoléon, ami nyilvánvalóan kiderül már a fő fejezetek szerkezetének egyszerű összehasonlításából is. A finn általános törvénykönyv tulajdonképpen a Svéd Királyság általános törvénykönyvének átdolgozása volt, amelyet a svéd Riksdag 1734-ben fogadott el, és Frigyes király 1736. január 23-án hirdetett ki. Finnországot az 1809. szeptember 5 (17)-i fredrikshamni megegyezéssel Oroszországhoz csatolták, a törvénykönyv sajátos törvényi formaként érvényben ma-

radt. Hagyományos jogszabályokat tartalmazott, legalábbis megalkotásának korához képest.

Az orosz törvénykönyv szerkesztői számára tehát nem volt egyszerű feladat összeegyeztetni a különböző jogrendszerek – az új és a hagyományos, a kodifikált és a precedens jog, az írott és a szokásjog – rendelkezéseit részint egymással, illetve az orosz törvényekkel, de elsősorban a polgári törvényekkel (Törvénygyűjtemény X. kötet 1. rész), illetve a bírósági gyakorlattal, a Kormányzó Szenátus Semmitűszékének döntéseivel és magyarázataival.²² A polgári törvények fordításai alapján megállapítható, hogy a szerkesztőbizottság feltérképezte a kortárs polgári törvénykezés teljes tartományát. A tervezet általános fejezeteire, többek közt a tulajdon fogalmára a legnagyobb hatást a francia és a hozzá közelálló, olasz polgári törvénykezés, valamint a kaliforniai törvények gyakorolták, amelyek nagyon pontosan szabályozták a földmagántulajdont. A svájci általános jog kétségtelenül a földtulajdon-viszonyok (bérlet, szolgálat) szabályozása szempontjából tarthatott érdeklődésre számot. A német törvénykönyv olyan kidolgozott jogszabályokat tartalmazott, amelyek – megfelelő társadalmi korlátozások mellett és a harmadik fél érdekében tett korlátozások mellett (a tulajdon társadalmi funkciója) – biztosították a magántulajdon létének elismerését és védelmét. A földtulajdonnal kapcsolatos jogszabályok tartalmi kidolgozásakor nagymértékben felhasználták a nyugati orosz – a lengyel és a balti – kormányzóságok jogrendszerét. A paraszti szokásjog szükségessé tette a finn törvénykönyv elemzését. Összességében véve azt állíthatjuk, a bizottság által elvégzett kutató- és elemző munka, illetve a publikálás hatalmas – de kellőképpen nem értékelt – hozzájárulás az orosz polgári jog összehasonlító tanulmányozásához.

Az osztrák polgári törvénykönyv jelentősége az orosz törvényalkotók számára

Az orosz kodifikátorok számára különösen nagy jelentőségűek voltak a római jogból eredő alapelvek, amelyeken az újkor jogi hagyománya alapult: a törvény előtti egyenlőség, a vallási meggyőződéstől független polgári jog, a személyi szabadság védelme és a tulajdon sérthetlenségének elve, valamint az a szándék, hogy „megakadályozzák a személyek egyenlőségének olyan intézkedésekkel történő megszüntetését, amelyek örök egyenlőtlenséget teremtenének a vagyoneelosztásban”. Ez a polgári társadalom jogi intézményeinek létrehozását, a különböző rendi és vagyoni előjogok megszüntetését, a személyi jogok polgárjogi szabályozási rendszerének középpontba állítását jelentette. Ezek az alapelvek, amelyeket a francia Code Napoléon hirdetett, nemcsak a Habsburg Birodalomban voltak újak, hanem még inkább a kelet-európai országok és különösen az Orosz Birodalom számára.

Az Ausztriai Általános Polgári Törvénykönyvet (1811) a felvilágosult abszolutizmus emlékének tekinthetjük.²³ A felvilágosodás szellemiségét és a római jog hatását tükrözte. A római és az újkortú jogszabályok dualizmusának összehangolása más törvénykönyvekhez hasonlóan a természetjoghhoz való fordulás formájában történt. Ugyanakkor a törvénykönyv számos olyan magyarázatot és megjegyzést tartalmazott, amelyek korlátozták e jogszabályok alkalmazását. Ennek a hagyományos agrárviszonyok és a rendi függés formáinak fennmaradása volt az oka. A fennálló orosz viszonyok, mint közismert, megakadályozták M. M. Szperanskijt abban, hogy elfogadtassa a francia modellen alapuló polgári törvénykönyvet.

Lényeges hasonlóságok jelentkeztek a kodifikáció történetében a közép- és kelet-európai országokban, de különösen a Habsburg és az Orosz Birodalomban. A természetjog filozófiájának elvein alapuló eszmék a törvénykezési gyakorlatban az ún. felvilágosult abszolutizmus korában, II. Frigyes, II. József és II. Katalin uralkodása alatt kezdtek megvalósulni. A 18. század közepén mindenütt újakezdték és felgyorsították a kodifikációs munkálatokat, befejezték a törvénykönyv-tervezeteket, amelyek azonban szinte sehol nem emelkedtek törvényerőre. Példaként említhetjük a porosz törvénykönyv első tervezetének elkészítését, amelyet II. Frigyes Samuel von Coccejire bízott 1747-ben. A tervezeten 1749–1751 között dolgoztak, ám az uralkodó nem hagyta jóvá. Folytak a munkálatok a bajor törvénykönyv létrehozására is (1751–1756). A tervezet, amelyet 1756-ban Xaverius Aloysius Kreittmayr báró, koronatanácsos állított össze, azonban nem tudta a helyi jog eltéréseit összeegyeztetni és meghaladni. A polgári jog törvénybe foglalásának gondolata Szászországban is felmerült (1763), felállítottak egy törvényalkotói bizottságot, amelynek tevékenysége azonban nem járt eredménnyel. Az olasz államok közül Piemontban már a 18. század elején megkezdődött a kodifikáció, majd folytatódott Nápolyban, ahol III. Károly minisztere, Bernardo Tanucci kormányzása alatt, 1751-ben Cirillo elkészített egy törvénykönyvet, majd a Toscanai Nagyhercegségben, ahol 1745-ben P. Neri hozzáfogott a kodifikációhoz, de nem fejezte be, s végül Modenában, ahol S. Ferenc herceg uralkodása alatt 1755-ben megalkottak egy törvényújteményt.²⁴

A Habsburg Birodalomban 1753–1755 között dolgozták ki a polgári törvénykönyv tervezetét, azonban itt sem hagyták jóvá. Ausztriában – talán a porosz munkálatok hatására – 1753-ban Mária Terézia utasítására a birodalomhoz tartozó valamennyi területen egységes jogrend kidolgozására Brünnben felállítottak egy kodifikációs bizottságot. A bizottság célja a különböző tartományok polgári írott és szokásjogának rendszerezése és – a külföldi törvények figyelembevételével – az ésszerűség elveinek megfelelő általános jog megteremtése volt. A hosszadalmas munka, amelyet a kodifikációs bizottság összetételének, vezetőinek állandó cserélődése és tevékenységének folyamatos bürokratizálódása kísért, csak 1766-ban fejeződött be, amikor megalkották az első polgári törvénykönyv tervezetét. Az államtanács elé terjesztett anyagot azonban nem hagyták jóvá, és következésképpen Mária Terézia sem írta alá. A polgári jog kodifikálását tovább folytatták, és II. József reformjainak időszakában részben be is fejezték. Az 1785-ben előterjesztett tervezetet alapnak tekintették, és az ismételt felülvizsgálat után kihirdették. 1787-ben a törvénykönyv – pontosabban egy része – „II. József Kódexe”-ként életbe lépett a német tartományokban és Galíciában. A törvénykönyv az állam jelentős területén semmissé nyilvánította az eddig érvényben lévő jogot, és ezáltal fontos lépést tett előre a jogrend egységesítésében és az állami irányítás központosításában. II. József uralkodása alatt kodifikáció több területen folyt, átfogva a polgári, a büntető- és a perjogot. A folyamat intenzív jellege pedig nagyon jellemző volt az osztrák felvilágosult abszolutizmusra. Azonban szinte egyik intézkedés sem fejeződött be az adott szakaszban, az újonnan bevezetett törvények jelentősége csupán a hatályban lévő jog részleges megváltoztatásában rejlett.

Hasonló helyzet alakult ki a 18. század ötvenes éveiben az Orosz Birodalomban, amikor az új törvénykönyv már elkészített tervezetét I. Erzsébet nem hagyta jóvá, és II. Katalin híres törvényhozói bizottságának későbbi tevékenysége (1767) szintén nem hozott eredményt annak ellenére, hogy jelentős lelkesedést váltott ki a közvéleményben. A 18. század közepén végzett kodifikációs munkálatok menetének és eredményének összehasonlítása nyomán megállapíthatóak a hasonlóságok.²⁵

A kodifikáció a felvilágosodás, a francia forradalom és a napóleoni háborúk okozta mély társadalmi és intellektuális változásoknak köszönhetően a 18–19. század fordulóján új szakaszba lépett Közép- és Kelet-Európa országaiban. A francia forradalom eszméinek hatásával magyarázható a porosz földtörvénykönyv megalkotásával kapcsolatos munka menete 1794-ben, amelynek előkészítése már az 1780-as években elkezdődött. Nyomon követhető, hogyan változott a kodifikátorok hozzáállása a probléma megoldásához. Konzervativizmusa ellenére ez a dokumentum tulajdonképpen az újkor első befejezett polgári jogi törvénykönyve, amely megelőzte a klasszikus Code Napoléont, ugyanakkor gyakorlatilag ugyanazokat a fő jogforrásokat rendszerezte (római jog, szokásjogi jelleget hordozó nemzeti jog, a jogtudomány eredményei, bírósági precedensek). A porosz törvénykönyv fókuszában a különösen fontos tulajdonjog állt, amelyből az összes többi polgári jog következik: a dologi és az örökösödési jog. A porosz törvénykönyv jellemzője azonban az volt, hogy minden oldalról igyekezett szabályozni a rendiséget, annak intézményeit, a kormányzást és a bírósági eljárást, valamint maximálisan korlátozni és állami ellenőrzés alá kívánta vonni az egyéni kezdeményezéseket.

Az osztrák polgári jogi törvénykönyv összeállítása jóval később kezdődött, mint a porosz, ezért figyelembe vették a forradalmak utáni időszak jogelméletének eredményeit is. II. Lipót császár 1790-ben feloszlatta a meglévő törvényhozói testületet és újat állított fel. Számos központi és tartományi bizottság hosszadalmas munkája ért véget azzal, hogy az államtanács áttanulmányozta és jóváhagyta a tervezetet, amely 1811. július 1-jén életbe lépett. Ezt követően kiterjesztették a törvénykönyv érvényességét az állam egész területére.²⁶ A korábbi német jogelmélet eredményeit ötvöző és a francia felvilágosodás erőteljes hatása alatt 1811-ben létrejött „Osztrák Császárság Általános Polgári Törvénykönyve” jelentős lépés volt az európai jogalkotás történetében.

Számos 18. századi törvényhozói testület eredménytelen működése után a 19. század elején változás következett be. A kodifikációs munkálatokat ekkor már M. M. Szperanskij vezette, aki a természetjog filozófiájának a híve volt, és a Code Napoléont racionális mintának tartotta az Orosz Birodalom számára. Az orosz polgári törvénykönyv első része már 1809-ben elkészült, és 1810. január 1-jén az államtanács elé terjesztették. A tanács hamarosan áttanulmányozta a második részt is (a vagyontól). A harmadikat (a szerződésekről), bár Szperanskij készítette elő, nélküle vitatták meg 1813-ban. A bizottság további munkája gyakorlatilag eredménytelen maradt. Szperanskij törvénykönyvének életbe léptetése kétségtelenül fontos előrelépést jelentett volna a társadalom átalakítását előmozdító jogmodernizációban.

Megállapítható tehát a polgári jog törvénybe foglalását célzó törekvések egyidejűsége a Habsburg és az Orosz Birodalomban a 18. század folyamán és a 19. század elején, valamint a filozófiai alapelvek azonossága (a természetjog és az ész ideálja). Az eredmény azonban eltérő volt: Ausztriában a törvénykönyvet elfogadták (1811-ben), Oroszországban viszont nem.

Az Orosz Birodalomban a polgári törvénykönyvet nem fogadták el teljes egészében, azonban a Habsburg Birodalomban elfogadott kódex olyan jogszabályokat tartalmazott, amelyek valójában csak deklaratív jellegűek voltak, hiszen gyakorlati megvalósításuk nehézségekbe ütközött. „Minden ember – mondta ki az ausztriai törvénykönyv – rendelkezik vele született, az ész által diktált jogokkal, ezért személynek tekintendő. A rabszolgaság, vagyis a jobbagyság intézménye, valamint az ilyen jellegű jogokkal való élés a hatalom birtokosai részéről az osztrák területeken nem engedélye-

zett.” Ugyanakkor a továbbiakban meghatározták, hogy a földesurak és a birtokaikon élő parasztok jogait és kötelességeit „az adott tartomány fő törvényei és a politikai rendeletek” írják elő (1446. cikk). Ez tulajdonképpen visszavonta az örökös jobbágy-ság tiltásának elvét. A törvénykönyv nem érintette a rendi kiváltságokat a vadászat, az erdők, a kereskedelem, a szolgák tekintetében, valamint „a földesurak és a parasztok viszonyában”, amit nem törvény, hanem „politikai rendeletek” szabályoztak. A jogszabályok humanista és felvilágosult szellemben történő értelmezése úgy történhetett volna, ha azzal a joggal ruházzák fel a bíróságokat, hogy a törvényi hézagokat bizonyos esetekben a természetjog elvei alapján egészítsék ki (7. cikk). Ez azonban nehezen valósulhatott meg a bíróságok függetlenségének korlátozása, illetve az udvari dekrétumok gyakorlata miatt. Ennek következtében a mai kutatók a törvénykönyvet olyan kompromisszumként határozták meg, amely formális jogi szempontból bizonyos mértékig megelőzte a korát, de a társadalmi alapjait az 1848-as forradalom után felülvizsgálták és a jobbágyi függőséget megszüntették.²⁷

A törvénykönyv a polgári jog rendszerét a magánjogok alapelveire építette, amelyet az alábbiakban határozta meg: „a személyi jogok” (I. rész), vagyon- és dologi jogok (II. rész), valamint „a személyi és a dologi jogok meghatározásáról szóló általános rendelkezések” (III. rész). A dologi jog koncepciójának középpontjában a személyeknek a tulajdonhoz való viszonya állt (285. cikk). A koncepció a polgári társadalom alapelvét fejezte ki: az emberek fölötti uralom felváltását a dolgok fölötti uralommal. Ez az elv valósult meg a tulajdonlás szabályozásában, amit pedig „a dolog fölötti hatalmat” jelentő birtoklás, tulajdonlás és akarat fogalmaival értelmeztek. „Akinek a tulajdonában van a dolog – magyarázta a törvénykönyv –, az a birtokosa. Amennyiben a dolog birtokosának akarata arra irányul, hogy megtartsa azt, mint sajátját, a dolog tulajdonosává válik” (509. cikk). Innen ered a jóhiszemű és a rosszhiszemű birtoklás megkülönböztetése, amely a tulajdonos azon meggyőződésén alapul, miszerint a tulajdonlása megalapozott. A tulajdonlás törvénytelen, ugyanakkor jóhiszemű is lehet (tévedés vagy a törvényi előírás nem ismerete esetén) (326. cikk).

Az ausztriai polgári törvénykönyv sajátosságának a tulajdonviszonyokkal, továbbá az eltulajdonításból, gyarapodásból és tulajdon-átruházásból eredő tulajdonszerzéssel kapcsolatos jogszabályok érthetősége és tömörsége tekinthető. A jogszabályok fejezetek szerinti kifejtését az olyan általános fogalmak meghatározása és magyarázata kíséri, mint például a „tulajdonlás”, az „öröklés”, a „szerződés”, amelyek nem nélkülözik a didaktikus, sőt propedeutikus elemeket, mégis érthetőek. Még a konkrét jogszabályok is meghatározzák a fogalmakat, különösen a bonyolult vagy a specifikus jogszabályok értelmezése során. A hitbizomány (a hagyományos örökösödési jog intézménye, amelyet Franciaországban a forradalmi törvények megszüntettek) fogalmának bevezetésekor a törvénykönyv többek közt megmagyarázza, hogy a „hitbizományi szubsztitúció” fogalma alatt az örökhagyó azon rendelkezése értendő, miszerint az örökös köteles a halála után átadni az örökséget a második választott örökös részére (608. cikk). Annál inkább hiányzik ez a fajta érthetőség és pontosság a földviszonyok kérdésében, míltal fölvetődik a kérdés, vajon nem tudatosan, gyakorlati megvalósíthatatlansága okán kerültek-e meg ezt a problémát.

Nagyon absztrakt és sematikus formában fogalmazták meg a szolgálmi jogszabályokat, amelyek úgy kerülnek meghatározásra, mint dologi jogok vagy a tulajdonos azon kötelezettsége, hogy „valamit elviseljen, vagy valamit ne tegyen meg a hozzá tartozó dologgal kapcsolatban”. Engedélyezik a „földszolgálat” (472–475. cikk) lehetőségét, amelyet azonban nem szabályoznak olyan részletesen, mint más (rá kö-

vetkező) törvénykönyvek. Ez jellemző más fontos problémákra is, úgymint a bérlet, a járadék, a kártérítés szabályozására, a földtulajdonosok közti konfliktusok megoldására, illetve a földtulajdonosok jogainak lehetséges korlátozására. A francia és az olasz törvénykönyvön kívül az ausztriai törvénykönyv is hatással volt az orosz polgári törvénykezésre, részben olyan jogszabályok esetében, amelyek a franciánál közelebb álltak a római joghoz, mint például az értékesítési szerződések (ld. az Orosz Birodalom Törvénygyűjteménye 707. cikk X. könyv 1. rész), bár az osztrák rendszer nem jelenik meg olyan markánsan az orosz jogban.

Az átmeneti tulajdonformák és a földtulajdon a nyugati és az orosz magánjogban

A vizsgált korszak szakirodalmában az egyik központi problémát az átmeneti tulajdonformák elemzése jelenti, amelyek a nyugat-európai jogban hosszú ideig léteztek a polgári társadalom és a magántulajdon nagyon fontos intézményének kialakulásáig. Az átmeneti tulajdonformák vizsgálata kiterjedt az újkor magánjogi kategóriáihoz való hasonlóságuk és ezektől való eltéréseik, valamint a római jog idevágó kategóriáihoz való viszonyuk meghatározására.

E tekintetben különös jelentőséggel bírtak a római és polgári jogi szakértők (Sz. A. Muromcev, L. I. Petrazsickij, G. F. Sersenyevics), a jogtörténészek (M. M. Kovalevszkij, Ny. P. Pavlov-Szilvanszkij, V. M. Hvosztov, I. A. Pokrovszkij), illetve az ókortörténészek (M. I. Rosztovcev) munkái.²⁸ Az orosz agrárkérdés teoretikusai (A. A. Kaufman, A. A. Kornijlov stb.) is kénytelenek voltak ezeket a problémákat tanulmányozni, és az orosz agrárhelyzetet, illetve társadalmi viszonyokat a nyugati polgári jog kategóriái alapján értelmezni.²⁹ A kutatások olyan nyugati példák megismerését célozták, amelyek hasonlóak a sajátos orosz földtulajdonlási és földhasználati formákhoz, az átmeneti földtulajdon változó formáihoz az 1860-as évek reformjainak korszakában.³⁰ A nyugati és az orosz polgári jog kategóriáinak összehasonlító tanulmányozása teljesen természetes és érthető annak ismeretében, hogy többször végződött kudarcral az orosz polgári törvénykönyv megalkotása, mivel nem lehetett megfelelő nyugati jogi kifejezést adni a sajátos orosz formáknak. Ennek következtében az orosz jogászok olyan jogi jelenségeket elemeztek, amelyek alapvetően idegenek voltak az orosz jogtól, vagy legalábbis nem kaptak határozott kifejezési formát (mint a római és középkori nyugati jogban, később pedig történelmi csökevények formájában a kor Európájának néhány országában érvényes polgári törvénykönyvben).³¹

Az 1861-es jobbágyreform előtt folytatott viták a földtulajdonlás és földbirtoklás meglévő formái történelmi legitimitásának bizonytalanságáról tanúskodtak. Homlokegyenest ellenkezőleg értelmezték azt a kérdést, vajon a föld kinek a tulajdona: a földesuraké vagy a parasztoké. Míg az egyik oldal a pozitív törvényre hivatkozhatott (amely azon az elképzelésen alapult, hogy a földet az államnak tett szolgálataiért adományozták a földesúrnak), a másik oldal, a parasztság a szokásra, amely szerint a földterületen parasztok éltek, mielőtt az állam bevezette volna a feltételes földtulajdonlás rendszerét. Az első értelmezés szerint a föld valódi tulajdonosa a földesúr, a paraszt csak használója; a második szerint viszont a parasztnak minden történelmi joga megvolt a földhöz, csak a jobbágyság intézményével elvették vagy korlátozták ezt a jogot, és a reformokkal vissza kell neki adni. A jogi dualizmus eredetének illetően magyarázata a földtulajdon legitimitásának két ellentétes – a racionális és a hagyományos – típusának megjelenésére világít rá.

A jogi dualizmus feloldása háromféleképp történhet: a legitimitás egyik típusának és a hozzá kapcsolódó jogszabályok és gyakorlat másik által történő fokozatos kiszorításával (a törvénykezéssel és a bírósági gyakorlaton keresztül), kompromisszum megteremtésével (a történelmileg létrejött tulajdonviszonyok törvényi megreformálásával), s végül a társadalmi intézmények gyorsított modernizációjával, amelyet jogi vagy nem jogi úton, „felülről jövő forradalom” formájában hajtanak végre.

A korabeli orosz jogászok (K. D. Kavelin és mások) szerint a probléma lényege, mi szabályozza a föld tulajdonosa (földesúr) és a rajta dolgozó, függő helyzetben lévő emberek (parasztok) viszonyát: a hagyomány vagy a szerződés. A római jogi gyakorlatban (és a nyugati törvénykönyvekben) a szerződéses viszony dominált, ellentétben az orosz jogi szabályozással, ahol döntő jelentőségű volt a hagyomány mint egyfajta szokásjog szerepe. A szokásjog és a pozitív jog közötti ellentét – míg az előbbi ugyanis inkább a parasztek hagyományos igazságérzetére, az utóbbi pedig a polgári jog alágaként értelmezett szerződéses jog racionális formuláira támaszkodott – az orosz társadalom ellentmondásainak egyik kifejezőjévé vált a 19. század második felében.³²

Az orosz polgári jogászok a precarium és a commodatum római fogalmait használták fel, amelyek elsősorban abban különböztek egymástól, hogy eltérő mértékben szabályozták jogilag a föld tulajdonosa és használója (rendszerint a föld nélkül felszabadított rabszolga és a földtulajdonos) közti viszonyt. Az emphyteusishoz hasonló precarium szerződés – amely alapján a tulajdonos ideiglenesen birtokot ad adóterhek fejében – az átmeneti korszak koncepciójának alapja lehetett, szabályozhatta a földtulajdonnal rendelkező földesúr és a megváltási művelet pénzügyi befejezéséig ezzel nem rendelkező parasztközviszonyát. Ezek a jogviszonyok a földesúr és a volt jobbágy közötti szerződéseken, az ún. szabályzati iratokon alapultak. A precarium hasonlósága az orosz szerződéses hagyománnyal abban mutatkozott meg, hogy mindkét esetben hiányzott a határozott törvényi szabályozás, illetve ez a szerződés inkább morális, mint jogi jellegű volt.³³

A földtulajdoni, földtulajdonlási és földhasználati viszonyok összehasonlító elemzése az alábbi szempontokat ölelte fel: kondomínium (amely a parasztek obscsinából való kiválása és a faluközösség felbomlása során végzett földprivatizáció idején volt aktuális), szolgálat (a földesúri földeket használó parasztek számára), emphyteus (hosszú távú bérlet mint a magántulajdon sajátos alternatívája). A kutatások fontos eleme volt a nyugati polgári törvénykönyvek idevágó rendelkezéseinek elemzése, különösen azoké, amelyek (mint az ausztriai) a földtulajdon, a földtulajdonlás és földhasználat hagyományos formáinak, valamint az örökösödési jogi kategóriák új értelmezését igyekeztek nyújtani.

A kutatások másik irányát a nemzeti jog intézményei jelentették, amelyek kiemelték a racionális rendszerből a polgári jogot. Ilyenek voltak a családi birtokok, a koronabirtokok és védett birtokok, a majorátusok, a faluközösségek földjei, amelyek megőrizték a földtulajdonlás vagy földhasználat hagyományos rendi jellegű formáit. S végül értelmezték az olyan függési viszonyokat tárgyaló római formulákat (kolonátus, precarium, klientéla), amelyek az átmeneti orosz társadalom sajátos kategóriáinak interpretációját segítették elő (állami parasztek, szerződéses jobbágyok, udvari emberek).

Ennek jegyében érthetőbbé válik, miért voltak oly hevesek a társadalmi függés különböző orosz formái kapcsán felmerült viták. Vita alakult ki V. O. Kljucsevszkij és V. I. Szergejevics között a röghöz kötésről, Ny. I. Karejev a francia

forradalom előtt létező feudális függés formáit elemezte, M. M. Kovalevszkij pedig a nyugati és az orosz földközösségek szerepét. Mások a nyugati és az orosz feudális viszonyok összevetésének lehetőségeit vizsgálták, így többek között a patronátust. Elemezték a jogviszonyokat a polgári társadalomba való átmenet során (pl. A. Sz. Lappo-Danyilevszkij és mások által kidolgozott elméletek a függőségi viszonyokról és a magánjogi szerződésekről).³⁴ A kolonátus – mint az átmeneti korszak univerzális formája – orosz analógiák keresésére ösztönzött (M. I. Rosztovceva és M. Weber).³⁵ Ilyen analógia található, hiszen a római kolónusok és az orosz parasztok (felszabadítás utáni) jogi státusa nagyon hasonló volt, és két jellemző határozza meg: egyfelől a röghöz kötöttség, másfelől a személyi szabadság fennmaradó korlátozása.

Az orosz polgári törvénykönyv tervezete komoly kezdeményezést jelentett általában az orosz magánjog és különösen a földjog modernizációjában. A törvénykönyv tervezete törvényszerű eredménye volt annak, hogy az Orosz Birodalom az 1860-as évek nagy reformkorszakától kezdődően a szolgáló emberek alkotta államból a polgári társadalom és a jogállam irányába fejlődött. Valójában nagyon fontos kormánykezdeményezésnek tekinthető, amely arra irányult, hogy megszüntessék az országban a jogi dualizmust. A tervezet és nyugati forrásainak, illetve a korszak jogi és történelmi szakirodalmában lezajlott viták tanulmányozásával teljessé tehetjük az eddigi egyoldalú képet, tudniillik milyen okok miatt nem valósult meg a kezdeményezés. A nemesség és a kormányzó körök konzervativizmusa, valamint az időtényező (a tervezetet ténylegesen csak a forradalom kezdetére készítették el) is fontos szerepet játszott ebben.

Azonban a legalapvetőbb oka annak, hogy nem sikerült meghonosítani az Orosz Birodalomban a nyugati polgári jog rendelkezéseit, az volt, hogy fennmaradtak a hagyományos elképzelések a földjoggal kapcsolatban, amelyek úgy vélték: a lényegüket tekintve feudális intézményeket át lehet alakítani a polgári társadalom intézményeivé. Ezzel függ össze az is, hogy a magántulajdon elvére való hivatkozás – amely valójában az Orosz Birodalom feltételei között a földtulajdonlás azon formáinak sértetlenségét jelentette, amelyek a szolgáló emberek alkotta állam fennállása során keletkeztek – a rendi előjogok (ha nem jogi, akkor tényleges) megőrzésével járt. Ugyanakkor a törvénykönyv tervezete tartalmazta a konfliktusok jogi megoldásának eszközeit – az állam által irányított bírósági és adminisztratív reformok megvalósításán keresztül. A földviszonyok átalakításának megfelelő módjával – a magánjog alapelveinek és normáinak kiterjesztésével a tulajdon, a földtulajdonlás és földhasználat valamennyi kategóriájára – a törvénykönyv a jogi dualizmus meghaladásának gondolatát képviselte. A törvénykönyv tervezetének elemzése során szembesülhetünk azokkal a nehézségekkel, amelyeket az agrárviszonyok megreformálóinak kellett megoldani. (Ilyen volt például a nyugati törvénykönyvek formuláitól nagyon távol álló, valódi földviszonyok feltárásának és leírásának szükségessége.) Analógiákat a római jog átmeneti tulajdonformákat meghatározó formuláiban leltek, amelyek felhasználhatóak voltak a társadalmi fejlődés adott körülményei között.

Jegyzetek

¹ Муромцев, С. А.: Очерки общей теории гражданского права. М., 1877; Анненков, К.: Система русского гражданского права. Спб., М. М. Стасюлевич, 1894. Т. 1. (Введение и общая часть.); Мейер Д. И.: Русское гражданское право. Изд. 9-е с исправлениями и дополнениями А. Х. Гольмстена. Спб., Н. К. Мартынов, 1910; Гольмстен А. Х.: Юридические исследования и статьи. Спб., 1894; Коркунов Н. М.: Лекции по общей теории права. Спб., 1908; Шершеневич, Г. Ф.: Общая теория права. Казань, 1910.

² Ezek közül a legjelentősebbek voltak. IX. kötet: különleges rendelkezések („Rendelkezés az agrárviszonyokról” az 1902-es kiadásban); hitelszabályzat, váltók szabályozása, kereskedelmi szabályzat, a kereskedelmi bírósági eljárás jog szabályzata, konzuli szabályzat, az ipar szabályozása; az orosz vasutak általános szabályzata; a polgári bírósági eljárás szabályzata, rendelkezés a közjegyzőkről; a polgári bírósági eljárás-jog, rendelkezés a polgári büntetésről.

³ *Кавелин, К. Д.*: Русское гражданское Уложение. In: Собр. соч. Т. 4. Спб., 1900.; *Коркунов, Н. М.*: Значение Свода законов. In: Сб. статей Н. М. Коркунова: 1871–1897. Спб., Н. К. Мартынов, 1898; *Васьковский, Е. В.*: Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. Одесса, Экономическая типография, 1901; *Богров, Н. Л.*: Краткое пособие к изучению Свода Законов гражданских. М., 1908; *Гуляев, А. М.*: Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства, кассационной практики Правительствующего Сената и Проекта гражданского Уложения. Спб., М. М. Стасюлевич, 1913.

⁴ *Медушевский, А. Н.*: Кодификация права в России и странах Восточной Европы XVIII – начала XIX в. In: Словосно-представительные учреждения России (XVIII–XX в.). М., ИНИОН РАН, 1993; *Уб*: Проект русского гражданского уложения и его иностранные источники. In: Источниковедческая компаративистика и историческое построение. М., РГГУ, 2003.

⁵ Гражданское Уложение. Книга первая. Положения общие. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. С объяснениями. Спб., Государственная типография, 1903; Гражданское Уложение. Книга вторая. Семейственное право. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. С объяснениями. Спб., 1902; Гражданское Уложение. Книга третья. Вотчинное право. Проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Спб., 1904; Гражданское Уложение. Книга четвертая. Наследственное право. Проект Высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Вторая редакция с пояснениями. Спб., Государственная типография, 1905; Гражданское Уложение. Проект высочайше утвержденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения. Спб., 1905.

⁶ Предметный указатель к Проекту Гражданского Уложения (ред. 1905 г.). Сост. Е. Тягельский и В. Шадурский. Спб., Сенатская типография, 1909; *Тур Н. А.*: О плане разработки Гражданского и Торгового Уложений. In: ЖМЮ, 1897/3 (март). 1–18.

⁷ Французский гражданский кодекс 1804 года. С позднейшими изменениями до 1939 года. М., Юриздат, 1941.

⁸ *Sagnac, Ph.*: La législation civile de la Révolution française (1789–1804). Essai d'histoire sociale. Paris, Hachette, 1898; Code Civil. In: Dictionnaire Critique de la Révolution Française. Institutions et Créations. Paris, Flammarion, 1992. 133–152.

⁹ *Шершеневич, Г. Ф.*: Очерки по истории кодификации гражданского права. Казань, 1897–1899. Вып. 1–3.

¹⁰ A francia törvénykönyv hatásáról a spanyol kodifikációra: *Tomas y Valiente F.*: Manual de Historia del Derecho Español. Madrid, Tecnos, 1997.

¹¹ *Зарудный, С. И.*: Гражданское Уложение итальянского королевства и русские гражданские законы. Опыт сравнительного изучения системы законодательства. Спб., Тип. Втор. Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1869. Az olasz joghagyomány hatása az oroszra jóval korábbi időkben is elemzés tárgyát volt. *Зарудный, С. И.*: Бекария „О преступлениях и наказаниях” в сравнении с главой X Наказа Екатерины II. Спб., 1902.

¹² Общее гражданское Уложение Австрийской империи (1811 г.). Спб., Типогр. Сената, 1885.

¹³ Гражданское Уложение Германской империи. Спб., Типогр. Правительствующего Сената (Приложение к ЖМЮ за 1898 г.). 1898.

¹⁴ *Zweigert, K. – Kötz, H.*: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiet des Privatrechts. Tübingen, Mohr (Paul Siebeck), 1984. Bd. 1–2.

¹⁵ *Gierke, O.*: Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuches und das deutsche Recht. Leipzig, 1889; *Энкецкерус, Л.*: Курс германского гражданского права. М., Изд. Иностранной литературы, 1949.

¹⁶ Гражданское Уложение Цюрихского кантона. Спб., Изд. Комиссии по составлению Гражданского Уложения, 1887.

¹⁷ Гражданские законы Калифорнии. В сравнительном изложении с законами Нью-Йорка и других Восточных Штатов и с общим правом Англии и Северной Америки. Соч. К. И. Малышева. Спб., К. Л. Риккер, 1906. Т. 1–3.

¹⁸ The Civil Code of the State of New-York. Reported complete by the Commissioners of the Code, Alb. 1865.

¹⁹ Гражданские законы губерний царства Польского. Т. 1. Гражданское Уложение 1825 года и Положение о союзе брачном 1836 г. Спб., Изд. II Отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1875.

²⁰ A balti kormányzóságok polgári törvényeinek gyűjteményére jelentős mértékben hatott a római jog. Részletesebben: *Нольде, А. Э.*: Происхождение части текста действующего Свода гражданских узаконений Губерний прибалтийских. Таблица заимствований текста статей из литературы римского права и иностранных кодексов. Спб., 1912.

²¹ Общее Уложение и дополнительные к нему узаконения Финляндии. Новое издание на основании официальных шведско-финляндских источников К. И. Малышева. Спб., 1891.

²² Гражданские законы (Свод Законов. Том X. Часть I) с разъяснением их по решениям Правительствующего Сената. Спб., Тип. II отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1871. Издание пятое, дополнит.; *Боровиковский, А.*: Законы гражданские (Свод законов том X, часть I) по новому официальному изданию 1900 года. С объяснениями по решениям Гражданского Кассационного департамента и общих собраний его с уголовным, I и II Департаментами Правительствующего Сената. Спб., А. С. Суворин, 1904, Изд. 11.

²³ Общее гражданское Уложение Австрийской империи (1811 г.). Спб., Типогр. Сената, 1885.

²⁴ *Пахман, С. В.*: История кодификации гражданского права. Т. 1–2. Спб., 1876.

²⁵ *Медушевский, А. Н.*: Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование. М., Текст, 1994.

²⁶ *Helbling, E. C.*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1974.

²⁷ *Цвайгерт, К. – Кетц, Х.*: Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1. М., 2000.

²⁸ *Дювернуа, Н.*: Значение римского права для русских юристов. Ярославль, 1872; *Покровский, И. А.*: История римского права. Пг., 1915.

²⁹ *Медушевский, А.*: Стратегии решения аграрного вопроса в России. In: Отечественные Записки, 2004/1.

³⁰ *Вебер, М.*: Аграрная история древнего мира. Под ред. Д. Петрушевского. М., 2001.

³¹ E római jogi kategóriák részletes elemzése: *Хвостов, В. М.*: Система римского права. М., Спарк, 1996.

³² *Кавелин, К. Д.*: Какое место занимает гражданское право в системе права вообще. In: Журнал гражданского и уголовного права. Спб., 1880. Кн. 1 (январь-февраль). 80–114.; *Пахман, С. В.*: К вопросу о предмете и системе русского гражданского Уложения. In: Журнал гражданского и уголовного права. Спб., 1882. Кн. 8 (ноябрь). 193–222.; *Шершеневич, Г. Ф.*: Наука гражданского права в России. Казань, Тип. Университета, 1893.

³³ *Бартошек, М.*: Римское право: понятия, термины, определения. М., Юридическая литература, 1989.

³⁴ *Сергеевич, В. И.*: Древности русского права. Т. 3. Спб., 1911.; *Ключевский, В. О.*: Право и факт в истории крестьянского вопроса. In: Соч. Т. 7. М., 1956.; *Ковалевский, М. М.*: Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. М., 1879; *Кареев Н. И.*: Поместье-государство и сословная монархия средних веков. Спб., 1908; *Латно-Данилевский, А. С.*: Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. In: Крестьянский строй. Т. 1. Спб., 1905.; *Павлов-Сильванский, Н. П.*: Закладничество-патронат. Акты о посадских людях-закладчиках. Спб., 1909.

³⁵ *Ростовцев, М. И.*: Колонат. In: Вебер, М.: Аграрная история древнего мира. М., 2001. 469–490.

A MODERN BÜROKRÁCIA KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

A 16–17. században az európai államokban az államhatalom nagyfokú változáson ment keresztül. Kialakult a kora újkori állam a személyi vagy az abszolút monarchia formájában, és ezzel együtt kezdtek kialakulni a kormányzási struktúrák, de jóval szűkebb formában, mint korábban. Megszületik a bürokratikus intézményrendszer, amely speciálisan felkészített, professzionális hivatalnokokból áll, akik állami fizetésből élnek, és közvetlenül az uralkodó személyében megtestesülő államtól függenek. A 17. századi Magyarország sem jelent e tekintetben kivételt, hiszen az állam fejlődése, habár elég lassan, de európai módon folyt, amit elősegített az osztrák Habsburgok birodalmához való tartozás. Ugyanakkor Magyarország történelmi fejlődésének sajátosságai meghatározták az államigazgatás kialakulását.

Ezek a sajátosságok közül elsőként azokat emelném ki, amelyek kihatottak a Magyar Királyság államigazgatási apparátusának kialakulására a kora újkori időszak kezdeti szakaszában. Mindenekelőtt a magyar társadalom rendi szerkezetének szilárd-ságát. A rendek pozíciói megerősödtek, miközben folyt a törökökkel vívott harc, és a magyar trónt idegen dinasztia foglalta el. Ez a helyzet az alábbiakban nyilvánult meg: 1) a feudális elit belső szerveződésében (többek közt a családi kapcsolatokban), 2) más rendek (városlakó polgárság, parasztság) kiszorításában a nemesség által a jogi, a társadalmi, valamint a gazdasági területeken, 3) a rendek ellenállásában az uralkodó Habsburg-dinasztia egyáltalán nem sikertelen kezdeményezéseivel szemben, többek közt a kormányzás területén.

A királyi hatalom státuszának sajátosságai Magyarországon a következőkben összegezhetők. Magyarország bekebelezése a Habsburg Birodalomba perszonálunió keretében valósult meg, a magyar államiság és a kiváltságos rendek jogainak megőrzésével. A királyi hatalom igyekezett megvalósítani a központosítást, a kormányzás egységesítését minden általa birtokolt területen, így Magyarországon is, ami persze nem kis nehézségekbe ütközött. Mindezek mellett a királyi udvar Magyarország határain túlra költözött, ami végsősorban kedvezőtlenül hatott mindkét félre, a magyarra és a Habsburgra is. Az állami intézmények egy része valóban átköltözött Magyarországról a királyi-császári udvarba, Bécsbe vagy Prágába. Ez csökkentette a központi szervek működésének hatékonyságát, valamint ezzel párhuzamosan gyengítette a kapcsolatot a központi hatalommal és a Magyarországon tevékenykedő állami és társadalmi intézményekkel. Ugyanakkor a magyar államiság megőrzése együtt járt bizonyos funkciók (hadügy, pénzügy, külpolitika) korlátozásával, illetve az udvari intézményeknek történő átadásával.

A 16–17. századi magyarországi társadalom életében a legmeghatározóbb tényező a törökökkel vívott szüntelen harc volt, ami nemcsak erőket és eszközöket vont el az államtól és a társadalomtól, hanem el is torzította ezeket. Szinte mindegyik állami intézmény elsősorban háborúval kapcsolatos feladatokkal foglalkozott a társadalmi élet más szféráinak rovására.

Magyarország történelmében nem véletlenül nevezik a 17. századot a magyar nemesség századának. Valóban, ez a rend sok mindent elért a királyi hatalomnál, fegyverrel a kezében védte meg a rendi jogait, privilégiumait, és elsősorban az államirányításban való részvétel jogát a király mellett. Az 1606-os bécsi béke és az 1608-as

pozsonyi országgyűlés döntései összegezték a Magyar Királyság rendjeinek első sikeres fellépését a Habsburgokkal szemben, és meghatározták a felek viszonyát a következő fél évszázadra. Ezekben olyan követeléseket fogalmaztak meg, amelyek a hatalmi viszonyok majdnem teljes körű megújítását jelentették: a rendek a királytól új koronázási jogokat kaptak, amelyek – meghatározott keretek közt – biztosították privilégiumaik megingathatatlanságát és a vallásszabadságot. Helyreállították a legfelsőbb rendi intézményeket (nádor, Magyar Tanács), kinevezték a legmagasabb állami és udvari tisztségviselőket (országbíró, horvát bán, tárnokmester stb.), garantálták a magyarok és a protestánsok jogát a legfelsőbb tisztségek és parancsnoki posztok betöltésére. A földtulajdonosok javára megoldották a parasztkérdést. S végül, véglegesen kialakult a magyar országgyűlés felépítése: kéttáblás rendszer jött létre, amely tükrözte a feudális eliten belül bekövetkezett szerkezeti változásokat.¹ Az előretörő abszolutizmust Magyarországon korán megfékeztek.

A vizsgált időszakban a kialakuló abszolút monarchia közigazgatási intézményei szorosan összefonódtak a rendi-képviselési monarchia intézményivel. Ezek a rendek érdekeit és szervezeti struktúráját tükrözték. A valóságban azonban nehéz szétválasztani az intézmények két típusát. Csak nagyon feltételes módon lehet a rendszer egyik oldalára helyezni a királytól közvetlenül függő intézményeket: a Királyi Kancelláriát, a Királyi Tanácsot, a Magyar (Pozsonyi) és a Szepesi Kamarát a hozzájuk tartozó szerteágazó pénzügyi szervekkel (például a vámhivatalok). Másrészt megjelennek a nádor, az országbíró, a királyi személynök apparátusai, amelyek összekötő szerepet játszottak a király és a rendek közt.

Az újkori hivatalnoki rendszer kialakulása szemszögéből az intézmények között különleges helyet foglalnak el a kamarák. 1526 után a királyság területén egy egységes központi állami intézmény működött: a Magyar Kamarán belül a számvevőség. Mivel a Habsburg-dinasztia kormányozta az országot, a Magyar Királyság állami szerveinek egy része Bécsbe költözött (például a Magyar Kancellária), mások beolvadtak az udvari hatóságokba; egyesek pedig megszűntek.² Emiatt a Magyar Kamara (vagy székhelye alapján a Pozsonyi Kamara) nemcsak pénzügyi, hanem adminisztratív funkciókat is ellátott. 1567-ben a Magyar Kamarából mint fiók kivált a Szepesi Kamara, amely a pozsonyi intézménytől függött, és feladata a felvidéki magyar pénzügyek irányítása volt.

Sem a Pozsonyi, sem pedig a Szepesi Kamara nem volt rendi intézmény: személyi állományukat nem a rendi gyűléseken vagy országgyűléseken választották meg, és a tevékenységükért sem a rendeknek feleltek, hanem a királynak. Ugyanakkor a törvényekben rögzítették a Magyar Kamara függetlenségét a bécsi udvari hivataloktól, sőt azonos státusát az Udvari Kamarával.³ A 17. században az országgyűlés számtalanszor leszögezte ezt az elvet.⁴ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a gyakorlatban a megalkotott törvényeket nem lehetett betartani. A Magyar és a Szepesi Kamara Bécs egyetértése nélkül nem tudott önálló döntéseket hozni a hivatásos keretre, a kinevezésekre, az alkalmazottak bérére stb. vonatkozó kérdésekben. A magyar kamarák és a magánszemélyek a kérelmeket és a jelentéseket a királyhoz nyújtották be, de az Udvari Kamarának címezték. A döntéseket a felsőbb szinten az Udvari Kamarában, de a király nevében hozták, és a király írta alá azokat.⁵ Ezt a bécsi udvar nem rossz szándékkal tette. Abból következett, hogy Magyarország saját erőből nem tudta megvédeni magát a törököktől, és emiatt kénytelen volt hadügyi és pénzügyi segítségért a Habsburgokhoz fordulni.⁶ Cserében a magyar rendek engedélyezték a Habsburgoknak, hogy beavatkozzanak a királyság belső ügyeibe, és a királyra – pontosabban az udvari

hivatalokra – „bízták”, hogy foglalkozzon ezekkel a kérdésekkel. Meg kell különböztetni az úgynevezett „tiszán magyar” (ami a bírósági eljárásokat, az ország jogait és privilégiumait érinti) és a „közös” (pénzügyi és hadügyi) ügyeket. Az utóbbiak átkerültek az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács ügykezelésébe.⁷

Más állami szervektől eltérően mindkét Magyar Kamara állandóan működött.⁸ A pénzügyi szervezetben folytatott munka megkövetelte, hogy az alkalmazottak rendszeresen megjelenjenek a munkahelyükön. Részletesen meghatározták az alkalmazottak kötelességeit, a „munkanap” idejét, a tanácsülések heti számát stb. A kamara személyi állományát (elnök, tanácsosok, pénztárnokok, pénztári ellenőrök), a kancellária munkatársait (számvevők, számvevősegédek, titkárok) és a technikai személyzetet (írnokok, futárok stb.) szigorú feltételek mellett „felvételiztették”, és választottak ki. A jelölteket több szinten véleményezték, majd a király hagyta jóvá felvételüket (valójában azonban az Udvari Kamara).

Kik voltak a kamara alkalmazottai? Napjainkig hiányzik a történetírásban egy összefoglaló tanulmány erről a kérdéstről.⁹ Magyar kollégáimmal együtt egyelőre csak konkrét személyek anyagait gyűjtjük, és a levéltárakban önéletrajzokat tanulmányozunk.¹⁰ Az egyes életutakból majd összeállítható lesz a 17. századi Magyarországon állami szolgálatban álló hivatalnokok egyfajta „társadalmi képe”. A kamarai tanácsok többsége nem volt, ráadásul magyar nemzetiségű. A magyar nemesek az országot irányítását saját privilégiumuknak tekintették, és a Habsburg központi hatalommal folytatott csatározásokban a 17. század folyamán elérték azt, hogy ne engedjék kormányozni a külföldieket, így a németeket. A királyhoz hű magyarországiak közt a más nemzetiségűekkel szemben előnyben részesítették az etnikai magyarokat. A kiváltságos rendek képviselői előnyben részesültek a közrendűekhez képest a hivatalba való kinevezéskor. Ez a tendencia a korábbiakhoz viszonyítva a 17. század elejétől felerősödött. A 17. század nagy részében – de 1608 és 1671 között bizonyosan – az állami hivatalok alkalmazottainak többségét a magyar nemesek tették ki.¹¹ A városiak aránya – különösen a tehetős és képzett rétegből származóké, akiknek jelentős része akkoriban Magyarországon a német etnikumot képviselte – a 16. századhoz képest érzékelhetően csökkent.

Annak ellenére, hogy az 1606-os bécsi béke 9. és 10. cikkelyének megfelelően a Magyar Királyságban az állami szolgálatra történő felvételnél a katolikusokkal és a protestánsokkal szemben azonos feltételeket kellett támasztani,¹² a bécsi hatalom a magyar királyi központi hivatalokban, így a kamarában is, csak katolikusokat szeretett volna látni.¹³ A Habsburgok ily módon is igyekeztek biztosítani, hogy a testületek hozzájuk hűek legyenek, és lehetőség szerint semlegesíteni, de legalábbis gyengíteni kívánták a magyar rendek privilégiumait.

Az állami szolgálatba való felvétel elsődleges feltétele az uralkodó iránti lojalitás volt. Az ajánlólevelek és a kamara által előterjesztett jellemzések a jelöltekről ilyen ismétlődő megfogalmazásokat tartalmaztak: „őfelségéhez hű”. Az ilyen jellegű kitételek nem foghatók fel rutinszerű hódolatnak. Az osztrák Habsburgok és a Magyar Királyság rendjei közti harc felerősödésének időszakában az állami intézmények alkalmazottai részéről még inkább megkövetelték az uralkodóház iránti hűséget. Ilyen embereket nem volt könnyű találni, különösen a Felvidéken, amely híres volt a Béccsel szembeni ellenséges érzületéről.

Ahogy a példák is mutatják, a kamarában az elszegényedett (vagy eredetileg szegény) nemesség vállalt szolgálatot, amely nem rendelkezett birtokaiból származó bevétellel. Ezeknek a nemeseknek a megélhetés fő forrását a királynak vagy a főurak-

nak tett katonai vagy állami szolgálat jelentette. A ranglétrán való előrehaladásnak köszönhetően anyagi helyzetük javulhatott, sőt egyesek kiemelkedhettek, és akár egy szintre juthattak a tehetős régi köznemességgel. Egyúttal hasznos ismeretségekre és kapcsolatokra tehetek szert.¹⁴ Azok a nemesek, akik összekötötték az életüket az állami szolgálattal, ily módon igyekeztek javítani anyagi és társadalmi helyzetüket.

A kamarai alkalmazottaktól megköveteltek bizonyos szakmai ismereteket. Először is kötelesek voltak átesni a felvételi eljáráson. A kamarai hivatalnokkal szemben magas szintű szakmai követelményeket támasztottak. A hivatalnokoknak ismerniük kellett a latin nyelvet, és a magyar nyelven kívül legalább németül kellett tudniuk. Rendelkezniük kellett jogi ismeretekkel, gyakorlati tapasztalattal, valamint kellő hozzáértéssel a könyvelés és a pénzügy területén. A kamarai hivatalnokok közt voltak többek közt nem első generációs ún. „literatus”-ok, vagyis művelt emberek, akik számára a szellemi munka alapvető megélhetési forrást jelentett. Ők a nemesi megyékben jegyzőként, az állami intézményekben vagy főraknál titkárként dolgoztak.¹⁵ Az archív anyagok arról tanúskodnak, hogy az intézmények falai közt többgenerációs hivatalnokdinasztiák, sőt a házassági kapcsolatok eredményeként egész rokoni klánok jelentek meg. Zárt hivatalnoki kaszt kialakulásáról azonban nem beszélhetünk.

Sőt még korai lenne őket modern értelemben vett hivatalnokoknak nevezni. Magyarországon – mint ahogy Ausztriában is – ennek még nem alakultak ki a feltételei. Komoly akadályt jelentett a szükséges anyagi bázis hiánya: a bér, amelyet a kamarában fizettek, nem volt elég ahhoz, hogy ebből meg tudjanak élni. Az amúgy is alacsony bért nem fizették rendszeresen, évekig visszatartották. Ennek következtében a nyomorgó hivatalnokok kénytelenek voltak más – gyakran nem törvényes – bevételi források után nézni. A kamara alá tartoztak a vámhelyek is. Itt nemritkán olyan fiatalok is szívesen dolgoztak, akik már kellő tapasztalatot szereztek pénzügyi területen, valamint energikusak voltak, és önállóságra, meg megfelelő rendszeres jövedelemre vágytak. A vámhivatalok, ahol nehéz volt minden lépést ellenőrizni, a legkülönbözőbb visszaélésekre nyújtottak lehetőséget, beleértve a csempészetet is.¹⁶

A társadalomból nemcsak a kvalifikált hivatalnokok, hanem a művelt emberek is hiányoztak. A magyar nemesség, mentalitását tekintve, abban az időben még nem volt felkészülve arra, hogy kardját és lovát tollra és íróasztalra váltsa. Ráadásul az államhatalom az állami hivatalnokoktól megkövetelte a politikai és vallási megbízhatóságot. Mindent összevetve, nehéz volt a megfelelő számú és színvonalú hivatalnoki kart összeszedni. Nemcsak az történt, hogy olyanok jelentkeztek ezekre az állásokra, akik nem feleltek meg a kívánalmaknak, de az is, hogy az államhatalom tudomásul vette, a jelentkezők nem tudják az előírt követelményeket mindenben teljesíteni. Előfordultak például olyan esetek, hogy a kamarai hivatalnokok nem rendelkeztek lakással a városban, ahol a kamara működött.

Van egy dolog, ami átgondolásra érdemes és jellemző a 17. század közepén élő magyar hivatalnokokra: ez pedig a kettős helyzetük a helyi rendi és központi állami hatalmi struktúrákban. Ahogy már fentebb említettük, a kamara nem volt rendi intézmény, és nem tartozott felelősséggel az országgyűlésnek. Ennek pompás bizonyítéka lehet az a tény, hogy a kamarát, mint intézményt, hivatalosan senki nem képviselte az országgyűlésben, habár közismert volt előkészítő feladata (az ülések egyik fő kérdése a pénzügy volt).¹⁷ A kamara alkalmazottjai mint nemesek személyesen szintén nem voltak képviselve más testületekben. Azt mondhatjuk, egy pontosan kijelölhető határvonal húzódik a rendi-testületi intézmények és a központi hivatalok között.

A kirajzolódó kép azonban nem olyan egyértelmű. A Magyarország területén működő állami pénzügyi intézmények különböző és szoros kapcsolatban álltak a társadalom rendi intézményeivel, adott esetben az országgyűléssel. Fontos feladatokat hajtottak végre az országgyűlés megbízása alapján: begyűjtötték a hadiadót (dica), megoldották az összes vagyoni és örökösödési vitát. A kamara szoros kapcsolata a rendekkel abban is megjelent, hogy a hivatalnokok nagy része a vármegyei nemesség soraiból került ki. Habár tisztségük betöltése kezdetén a hivatalnokoknak fel kellett adniuk a vármegyében betöltött pozícióikat, az állami intézményekbe magukkal vitték rendi érdekeiket és erkölcsi értékeiket. A kamarai szolgálatra való jelölésük elbírálásakor azonban felértékelődött a megyei adminisztratív munkában szerzett tapasztalatuk és társadalmi kapcsolataik, illetve helyismeretük. Szükség volt továbbá vagyoni biztosítékra arra az esetre, ha netán pénzügyi szabálytalanságot követnének el. A legjobb garanciaként az ingatlan és a föld szolgált. Másfelől a kamaránál szerzett tapasztalat és tudás felhasználható és értékes volt, ha valamely oknál fogva a hivatalnoknak el kellett hagynia a kamarát. Dolgozhatott a vármegyei apparátusban, és visszatérhetett az országgyűlésbe mint a rendi-testületi szervezet (vármegye) küldöttje.

Hasonló kettősség volt jellemző a királyság első számú irányítóira is: a nádorra, az országbíróra és kiszolgálóikra. Ők a Királyi Tanácsban lévő országnagyokból álló bírói fórumokból nőttek ki, és a 17. században közösen alkották a királyi táblát (tabula regis), amely mint testület részt vett az országgyűlésben. Vagyis tagjaik a rendi gyűléseken nem mint képviselők vettek részt, hanem hivatalból. A 17. századi országgyűlés résztvevőinek listájában a Királyi Tanács valamennyi tagja fel volt tüntetve (pl. az alnádor, az alországbíró, ezenkívül a bírók, pontosabban ítélmesterek és az esküdtek). Az gyűlésen részt vevő királyi tanácsi tagok száma nem volt állandó. A tanács létszámát az egyik évben nyolc főben (1634-ben), a másik évben huszonöt főben (1625-ben) jelölték meg. A Királyi Tanács mint intézmény nagyobb mértékben volt kapcsolatban a rendekkel, mint a kamara. Tagjait a felvidéki és délvidéki rendekből választották ki: a prelátságokból, a bárókból és nem utolsósorban a vármegyei nemességből. A nemesi tisztségviselőket mindig feltüntették a listán. Ők nem vesztették el kapcsolatukat a vármegyékkel, és fenntarthatták posztjaikat a vármegyei apparátusban. Az országgyűlésen részt vevő királyi tisztségviselők egyidejűleg lehettek nemesi vármegyeiek hivatalos delegáltjai is, és ülésezhettek az alsótáblán. Megjelenhettek a gyűléseken a távollévő bárók képviselőiként. A Királyi Tanács tehát nemesi intézményként működött, és így hivatalosan is részt vehetett a gyűléseken. Ugyanakkor a Királyi Tanács tagjainak egy része állandó volt, és szakmai alapon tevékenykedett: az országbíró és a nádor helyettesei, a bírósági végrehajtók felkészült, nagy munkatapasztalattal rendelkező bírák és jogász szakemberek voltak. Ugyanakkor a bírósági ülnököktől eltérően ők nem a nemesi vármegyékből kerültek a Királyi Tanácsba, hanem hagyományosan, mint a nádor vagy az országbíró hivatalnokai és családtagjai.¹⁸ A kör így bezárult. A feudális rendi szervezettel való kapcsolat újra megerősödött, habár másrészt ez a kapcsolat szintén lelassította a rendektől független és csak a királynak alárendelt hivatali apparátus kialakulását.

A Magyar Királyság két irányító szervének – a Magyar Kamara és a Királyi Tanács – példáján áttekintettük a kora újkori Magyarországon kialakuló hivatali apparátust. Kétségtelenül beszélhetünk a hivatali bürokratikus apparátus kialakulásának kezdetéről, amely megfelel a kora újkori európai állam követelményeinek. Láthatók a modern hivatalok kialakulásának első, bár még csak gyenge jelei. Ezek a következők: az alkalmazottak felvételi eljárás alapján történő kiválasztása, a központi intézmények

alkalmazottai stabil státusának kialakítása, a szakmai felkészültség szükségessége, a hivatalnokok minden egyes kategóriája részére a bér megjelölése, a kötelező jelenlét a munkahelyen, a munkaköri köteleességek és szabályok kidolgozása, a szolgálati viszonyok kialakulása a legfelsőbb hatalommal és a központi bécsi intézményekkel. A kapcsolatok lényege abban nyilvánult meg, hogy a magyar fél elismerte a Bécs alá tartozást, függetlenül attól, hogy a magyar rendek nem könnyen fogadták el ezt. Emellett azonban a törvényekre való hivatkozással a magyar elit igyekezett megőrizni függetlenségét és megakadályozni a Habsburg-állam központi intézményeinek beavatkozását a magyar ügyekbe. Ennek ellenére a bécsi udvar és a hatalmi szervek beavatkoztak a magyar hivatali bürokrácia kialakulásába: ők szabták meg a paramétereit, ők irányították, ők öntötték a kívánt formába, és az összes lehetséges eszközzel arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a rendi korlátok terhéől. Az államszervezet átalakítását lényegében egy teljesen objektív folyamatnak lehet tekinteni. A Magyar Királyságban – az előadás elején felsorolt okok miatt, az ország történelmi fejlődése sajátosságaival összefüggésben – azonban ez a fejlődés elég fájó módon ment végbe. A megvalósítás lehetősége eléggé korlátozott volt. Magyarország területén a 17. században csak kevés állami intézmény működött, ráadásul továbbra is fennmaradtak a kapcsolataik a rendi intézményekkel, bár – miként láttuk – megkezdődött már az eltávolodás is a rendi intézményektől.

Jegyzetek

¹ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1526–1608. évi törvénycikkek. 3. köt. Bp., 1899. 1608/1–3., 5., 10., 11., 13. (A továbbiakban: CJH.)

² I. Habsburg Ferdinánd adminisztratív reformjairól: *Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. 1. Bd. Wien, 1907; *Rosenthal, Ediard*: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands. I. In: Archiv für österreichische Geschichte, 49. Bd. 1887; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946; *Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László*: A magyar állam és jog története. Bp., 1972.

³ „neque a cameris aulica, vel Austriaca, ulla plane dependentiam habeat, decretum est.” CJH. 3. köt. 1608/5.

⁴ CJH. 3. köt. 1609/21; 1618/15; 1622/18; 1655/11.

⁵ Éppen egy ilyen jegyzőkönyv mutatja be Vas Imrénének a Szepesi Kamarában megüresedett tanácsosi munkakörbe történő kinevezését 1658-ban. A szabályoknak megfelelően kérvényt nyújtott be az Udvari Kamarának, amelyhez mellékelte a Magyar Királyság legfontosabb tisztviselőitől kapott ajánlásokat, habár a kérvényt I. Lipótnak címezte. Az Udvari Kamara döntése meghozatalakor megkérte és figyelembe vette a pozsonyi és a kassai magyar pénzügyi szervek véleményét Vas személyéről. (Wien. Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn. Rote 204. Fol. 164 – 164 v. 28. okt. 1658.)

⁶ *Ember*: i. m. 83–84.

⁷ „Qua in parte, majestas sua benigne declaravit: quae justitiam, jura, libertatesque regni concernunt: in Hungarico: quae cernalia, in camera, quae vero bellica negotia sunt, in bellico consilio (more hactenus observato) tractari. (CJH. 2. köt. Bp., 1899. 1569/39. P. 604.)

⁸ Vö. *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák 1565–1604. Bp., 1894; *Ember*: i. m.; *Nagy Iván et al*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Szerk. F. Kiss Erzsébet. Bp., 1995; *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Bp., 1990.

⁹ *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. In: Levéltári Közlemények, 1967/2.; *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: Levéltári Közlemények, 1968/1.; *Gecsenyi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században: Nagyváthy Ferenc. In: Turul, 1999/3–4.; *Uő*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Bp., 2001. 55–71.; *Guszarova Tatyjana – Gecsenyi Lajos*: A kora újkori pénzügyi adminisztráció személyi viszonyairól. A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. In: Századok, 2003/3.

¹⁰ *Гусарова, Т. П.*: „Непотопляемый” Эбеский (история карьеры казначейского чиновника в XVII в.). In: Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Альманах. Под ред. М. Бойцова и И.

Данилевского. (Megjelenés alatt.) *Гусарова, Т. П.*: Конкурсные дела венгерских чиновников в Венском Придворном казначействе во второй половине XVII в. In: Искусство власти. Сборник статей в честь профессора Н. А. Хачатурян. СПб. (Megjelenés alatt.)

¹¹ *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: Levéltári Közlemények, 1968/2. 234.

¹² CJH. 2. köt. 1606/9, 10.

¹³ A 17. század 30-as és 40-es éveiben az Udvari Kamara által vizsgált pályázati-felvételi ügyekben csak katolikusok szerepelnek, annak ellenére, hogy abban az időben a magyar nemesség jelentős része – különösen a Felvidéken – még protestáns volt. Amikor 1636-ban a Magyar Kamara tanácsosai megvédték Bécs előtt Majthényi Mihályt mint a Szepesi Kamara igazgatói posztjának jelöltjét, arra hivatkoztak, hogy a kamara részére nehezen lehetne megfelelő személyt találni, többek közt az udvar részéről felmerülő vallási diszkrimináció miatt. (Wien. Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn. Rote 153. 1636. május. Fol. 153.) 1666-ban Cherney Pál úgy döntött, hogy otthagya az országbírói ítélőmesterséget, de nem talált maga helyett mást. Ezzel kapcsolatban patrónusának, Nádasdy Ferenc országbírónak a következőket írta: „Ezen a vidéken nem tudok megfelelő embert, katolikus találni az ítélőmesteri munkakörbe.” (Cherney Pál 1666. június 30-án írt levele Nádasdy Ferenchez. MOL E 185 Archivum familiae Nádasdy. 1666. Fol. 4.) A Szepesi Kamarában protestánsok csak akkor jelentek meg, amikor a Felvidék Kassával és a kamarával együtt az erdélyi fejedelem kezébe került. Közismert, hogy abban az időben Erdélyben elismerték a katolicizmus és a protestantizmus különböző vallásait.

¹⁴ Az Ebeczky nemesi család (apa és fia: Mátyás és Imre), amely csekély vagyonán és képzettségén kívül nem rendelkezett semmivel, a 16. század második felében és a 17. század első felében összekötötte az életét a magyar kamarai szolgálattal. Ebeczkyék rokonságba kerültek a Majthényi családdal, amelynek éppen ekkor sikerült felemelkednie a szolgálati és társadalmi ranglétrán. A Majthényiek hűségesen szolgálták a Habsburgokat, akik bárói rangra emelték őket. (*Nagy Iván*: Magyarország családjai. 7. köt. Pest, 1860. 259–265.; Emlékek a Majthényi kesslőkezei és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728. Bp., 1897. 133–134.)

¹⁵ A Szepesi Kamara tanácsosi helyére pályázó Cherney Pál a „nemesi intelligenciához” tartozott, vagyis annak azon részéhez, amely jó neveltetést kapott és különböző állami szerveknél szolgált. Pál apja, Cherney András már „literátus”, vagyis tanult ember volt, és az életét levéltári szakemberként élte le. Pál apjánál tovább jutott a „tudományos úton”. A bécsi egyetemen, ahová 1630-ban iratkozott be, jogászai képzést és magiszteri fokozatot szerzett. (Matrikel Univesitatis Vienneasis. Vol. IV, parte I. P. 142.) Mikor hazatért, idővel a jogászai praktizálás felé fordult. Ahogy sokan a kortárs nemesek közül, Cherney Pál is a helyi nemesi önkormányzat szervezetében kezdte karrierjét. 1649-ben Zemplén vármegye jegyzőjeként találkozunk vele. (MOL Filmtár 3535. doboz. Zemplén megye jegyzőkönyve. 8. köt. Vol. 21.)

¹⁶ Ebeczky Imre „visszaélési ügyének” többéves vizsgálata éppen ilyen hivatalnokot ír le: csodálatosan érti a dolgát, bátor, energikus, elv nélküli, és nemcsak áthágja a törvényt, de nem is titkolja ezt az ellenőrző szervek előtt.

¹⁷ Erről tanuskodnak az 1618–1862 közötti országgyűlések jegyzőkönyvei. (MOL A 37 Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária Actadialtál 1618–1687. 1–3. cs.)

¹⁸ Az ilyen típusú hivatalnok csodálatos példánya Aszalay István. Esterházy Miklós bizalmasa volt, és 1633–1645 között titkári teendőket látott el. Ura halálát követően, néhány év múltán Aszalay már nem kívánta tovább szolgálni az Esterházy családot. Elfogadta a nádori titkárságot, amelyet 1651-ig töltött be. Ebben a minőségében vett részt az országgyűléseken 1646–1647-ben. 1651-től valószínűleg haláláig, 1657-ig kamarai tanácsosként tevékenykedett, és az országgyűlés különböző megbízatásait teljesítette. (*Csizi István*: Az Esterházy család tagjainak levelei Aszalay Istvánhoz. Bp., ELTE, 2003. Szakdolgozat, kézirat.)

OROSZ–OSZTRÁK EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS VETÉLKEDÉS A KELETI KÉRDÉSBEN A 18. SZÁZADBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az Oszmán Birodalom a 17. század végétől abban a kedvező helyzetben volt, hogy potenciális ellenfelei, Európa nagyhatalmai körében megosztottság uralkodott. A francia kormány I. Ferenc uralkodásától kezdődően megkísérelte bevonni szövetségi rendszerébe a Portát, Svédországgal és Lengyelországgal együtt az Oszmán Birodalom alkotta volna „a keleti korlátot”, amelyet Franciaország előbb a Habsburg Birodalom, majd Oroszország ellen kívánt felhasználni. Az európai nagyhatalmak rivalizálása miatt, amely lehetetlenné tette, hogy a keresztény államok új kereszties háborút indítsanak, az Oszmán Birodalom folytathatta területi hódításait, és defenzívába csupán a bécsi győzelmet követően, 1683 után kényszerült. Ausztria, a pápaság, Velence és Lengyelország megalakította a Szent Ligát, amelyhez később, 1697-ben Oroszország is csatlakozott. (A Lengyelországgal megkötött és 1686-ban aláírt örök békéről szóló szerződésnek volt egy cikkelye, amely Oroszországot a Szent Ligához kötötte.) A liga támadást indított az Oszmán Birodalom perifériájának katonai központjai ellen. A Porta 1699-ben Zentánál katasztrofális vereséget szenvedett, kénytelen volt békét kötni Ausztriával, Velencével, Lengyelországgal. A karlócai szerződés nyomán a Habsburg Birodalom tett szert a legnagyobb nyereségre.¹

Oroszország, amely nem vett részt ezeken a tárgyalásokon, 1700-ban különbékét kötött, ennek értelmében megkapta Azov kikötőjét, amelyet 1696-ban foglalt el, továbbá jogában állt állandó követet küldeni Konstantinápolyba.² A karlócai békeszerződéssel a Habsburgok nagy győzelmet arattak. Az ekkor kialakított oszmán–osztrák határvonal nagyjából 1878-ig állandó maradt, tartósan csupán két alkalommal változott: 1718-ban és 1775-ben. Bár a következő évszázadban a Habsburg Birodalom a Porta ellen két nagyobb háborút is viselt, ezeket inkább Szentpétervár kezdeményezte, semmint Bécs.³

Ettől kezdve, a 18. század folyamán az Oszmán Birodalom állandó defenzívába szorult, a harctereken egy új, erős ellenfél bukkant fel, Oroszország. Az 1696-tól aktív külpolitikát folytató I. Péter 1700-ban „északi tervei” miatt kényszerült békekötésre az Oszmán Birodalommal. 1710-ben újabb háborúba keveredett a Portával, novemberben üzent hadat az Oszmán Birodalom Oroszországnak, és I. Péter megkezdhette nagyra törő balkáni hadjáratát. Az orosz seregek betörték a Balkánra, egészen Iași-ig haladtak előre. Oroszország új politikát alkalmazott a háborúja során – amellyel egyébként már korábban a Habsburg Birodalom is élt –, felkelésre szólította fel a balkáni keresztényeket.⁴ Azonban ez az új próbálkozás nem hozta meg a várt eredményt, 1711 júniusában I. Péter seregét a Prut folyónál bekerítették, a cár békekötésre kényszerült, amely a nemrégien megszerzett Azov elvesztését jelentette. Oroszország legyőzése után a Velence ellen forduló Porta a Habsburg Birodalmat is maga ellen fordította. Az osztrák–török háborút lezáró 1718. évi pozsareváci békeszerződés nyomán Ausztria újabb területi nyereségre tett szert, megkapta a Temesi bánságot, Észak-Szerbiát (beleértve Belgrádot) és Olténiát.

Az Oszmán Birodalom ellen irányuló első együttműködésre, az első orosz–osztrák szövetség megkötésére Péter uralkodása idején, 1697-ben került sor. Bár az orosz uralkodónak Rákóczival és a magyarokkal létesített kapcsolata „rossz érzést

váltott ki Bécsben”, a törökellenes szövetségre nem hatott ki. Péter halálát követő évben, 1726-ban Ostermann erősítette meg ezt a szövetséget Ausztriával a Porta ellen.⁵

Oroszország és az Oszmán Birodalom között 1735-ben újabb háború kezdődött, amelybe Ausztria az 1726-os szerződés értelmében 1737-ben beavatkozott. Az orosz hadak Münnich tábornok vezetése alatt ismét bevonultak Moldvába, és felhívással fordultak a keresztény népeiséghez. Az oroszok sikeresen hadakoztak, elfoglalták Azovot, a fejedelemségben Iași-ig hatoltak. Az osztrák haderő viszont nem volt ennyire sikeres, súlyos vereséget szenvedett a töröktől a Balkánon. Ausztria tartott az oroszok aránytalanul nagy térnyerésétől, ezért kilépett a háborúból, különbékét írt alá. A Habsburg Monarchia visszaadta a pozsareváci békeszerződéssel elnyert területek nagy részét; az Oszmán Birodalom visszakapta Észak-Szerbiát és Olténiát. Oroszország egyedül maradván békekötésre kényszerült. Az 1739. évi belgrádi békében megkapta Azovot, a Bug és Dnyeszter közötti alföldet, és kereskedelmi kiváltságokhoz jutott a Fekete-tengeren. De az óriási áldozatokat követelő háború ráfordításai nem álltak arányban az elért eredményekkel.⁶

A törökellenes együttműködés továbbra is fennmaradt. 1744-ben I. Erzsébet kancellárja, Alekszej Besztuzsev-Rjumin – „I. Péter rendszerét” részletezve, amelyet az orosz külpolitika alapjának tekintett – Oroszország legfontosabb szövetségeseiként a Habsburg Birodalmat jelölte meg. Besztuzsev-Rjumin az orosz-osztrák szövetség fő rendeltetését az Oszmán Birodalom féken tartásában látta, hiszen az mind Oroszország, mind Ausztria déli határait fenyegette. 1746 májusában Oroszország és Ausztria huszonöt évre szóló szövetségi szerződést kötött, amely az 1726. évi szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt.⁷ Pétervár és Bécs szövetsége az elkövetkező több mint száz esztendőre az orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolataiban voltak elhidegülési, majd szoros együttműködési szakaszok, de a szövetség mindkét fél számára hasznosnak bizonyult.

II. Katalin uralkodásával új periódus kezdődött az orosz-osztrák kapcsolatok történetében, a két állam együttműködésének-vetélkedésének további folyamatában. Jól kimunkált külpolitikai programjában Katalin is fontos szerepet szánt a Habsburg Birodalomnak. A török problémát örökölte elődeitől, de többre vágyott annál, hogy Oroszország területet szerezzen a Fekete- és az Azovi-tengernél. Már uralkodásának első éveiben felmerült, hogy a Földközi-tenger partjához kijutva keresztény birodalmat kell létrehozni Oroszország égisze alatt, és lehetőség szerint végleg le kell törni az oszmán hatalmat. Bár ebben az időszakban az Oszmán Birodalom komoly, mély belső válságot élt át, de még elég erős volt, nem volt könnyű legyőzni, és más európai országok is pályáztak területeire. Ráadásul Európában senki sem kívánta Oroszország megerősödését az Oszmán Birodalom legyőzésével.⁸

A török kérdés megoldásának sikere egy másik „örökölt probléma”, a lengyel kérdés eredményes rendezésétől függött, és Oroszország azt Ausztria és Poroszország együttműködése nélkül nem oldhatta meg. Az orosz külpolitika sarkkövének számító „északi rendszer”, amelyet Ny. Panyin dolgozott ki, és amelyet Katalin is támogatott, jól működött Poroszország esetében. Ausztriát viszont nyugtalanították a Lengyelországban zajló események, valamint az ott tartózkodó orosz csapatok. Abban reménykedett, hogy majd Törökország megteszi a szükséges lépéseket, és ebben nem is csalódott. Az Oszmán Birodalom is érdekelt volt a lengyelországi rendszer fenntartásában, Oroszország tevékenységében ellene irányuló fenyegetést látott. A lengyel probléma kieleződése végül 1768 végén Oroszország és Törökország között háborúhoz vezetett. Az orosz hadsereg 1769-es sikeres hadműveleteinek eredményeképpen egész

Moldva felszabadult az oszmán uralom alól. Az 1770-es év fontos eseménye volt az orosz flotta győzelme a majdnem kétszeres túlerőben lévő török flotta felett a cseszmei öbölben. 1771-ben az orosz hadsereg betört a Krímbe. Már ebben az időben Katalin céljává vált, hogy elszakítsa a Krímet az Oszmán Birodalomtól és Oroszországhoz csatolja.⁹

Az Orosz Birodalomnak azonban sikerei ellenére számolnia kellett a nagyhatalmak, elsősorban Franciaország és Ausztria ellenállásával. Franciaországgal a viszony még I. Erzsébet uralkodása idején hidegült el, Ausztria pedig rendkívül ingerült volt a szövetségi kapcsolatok megszakítása miatt, amelyre a lengyel ügy és az orosz–török háború nyomán került sor. Az egykori ellenségek, Poroszország és a Törökországot támogató Ausztria közeledni kezdtek egymáshoz, és az erőegyensúly fenntartása érdekében kárpótlást követeltek az orosz győzelmekért és hódításokért. A szorult helyzetből Oroszország porosz segítséggel jutott ki; Poroszország kezdeményezte Lengyelország első felosztását Ausztria bevonásával, amely 1772-ben realitássá vált.¹⁰ Ausztria semlegesítése Lengyelország felosztása által lehetővé tette, hogy Oroszország megfelelő békét tudjon kötni az Oszmán Birodalommal.

Az 1774. július 10-én aláírt kücsük-kajnardzsai béke (sokan e nevezetes békétől számítják a keleti kérdés megszületését) Oroszország számára ugyanazt jelentette, mint Ausztriának a karlócai béke. Bár Oroszország nem tudta megtartani Moldvát, azt elérte, hogy az Oszmán Birodalom kötelezze magát, hogy a fejedelemségek autonómiáját helyreállítja. Viszont helyette olyan területeket szerzett meg, amelyek azelőtt a krími kánok birtokában voltak. Emellett jelentős kereskedelmi kiváltságokhoz is jutott; a legfontosabb ezek közül az volt, hogy kereskedelmi flottája szabadon hajózhatott a Fekete-tengeren és a tengerszorosokon. Ezen kívül az egyezmény két (XIV. és VII.) cikkelyében a Porta olyan biztosítékokat adott, amit később az orosz diplomaták úgy értelmeztek, hogy Oroszország jogosult szót emelni az egész Oszmán Birodalom területén élő görögkeleti (ortodox) keresztény lakosság érdekében.¹¹ A későbbiekben ez, az 1774-ben megszerzett protektori jog adta az ideológiai alapot a török belügyekbe való beavatkozáshoz. Bár a béke jó eredményekkel járt, Katalin többet akart, és arra törekedett, hogy az oszmán uralmat teljesen felszámolja, valamint hogy az osztrák császárral közös vállalkozásban felossza az Oszmán Birodalom európai területeit. Ezt az elképzelését a „görög terv”-ben körvonalazta.¹²

Az osztrák kormányzat úgy ítélte meg, hogy a kücsük-kajnardzsai béke az Oszmán Birodalomnak tragédiát, Ausztriának veszélyt jelent a Balkánon. Oroszország viszont nagy lehetőséget kapott arra, hogy Törökország európai területeit, a Jón-szigeteket és Konstantinápolyt megszerezze. Az osztrák kabinet ezt szem előtt tartva arra törekedett, hogy Oroszország balkáni térnyerését konfrontálódás nélkül akadályozza meg. Bécs számára a „görög terv” megismerése után világossá vált, hogy Katalin célja az Ottomán Birodalom felosztása, amelyben Ausztria – ha asszisztál – területeket nyerhet.¹³ Oroszország 18. század eleji keleti politikájának fő célja még a fekete-tengeri kijárat biztosítása volt. Az orosz kormányzat a század 60–80-as éveiben emellett már mást is szem előtt tartott, az Oszmán Birodalomban sínylődő keresztény népek felszabadítását és felszabadító harcuk segítségét.

Az oszmán uralom a Fekete-tengeren hátráltatta Dél-Oroszország gazdasági fejlődését. A kücsük-kajnardzsai béke szabad kereskedést és a tengerszorosok használatát garantálta. Az 1780-as években így Pétervár fő törekvése a megszerzett jogainak érvényesítése lett, hogy kijuthasson a Földközi-tengerre. Ez azonban ütközött az angol érdekekkel, hiszen az orosz külkereskedelem a Balti- és részben a Fekete-tengeren is

angol kézen volt. Amikor Oroszország számára a fekete-tengeri utak megnyílni látszottak, Anglia azokat teljesen az ellenőrzése alá óhajtotta vonni. Részben ez is oka volt annak, hogy amikor Oroszország külpolitikájában az 1760–80-as években a keleti érdekeltségek kerültek az első helyre, Anglia közeledett felé és szövetség létesítését szorgalmazta. Az orosz diplomácia viszont a semleges, az el nem kötelezett politika mellett állt ki, és ahhoz az angolok esetében is ragaszkodott. Az angol kormányzat szövetséghátvételei rendre zátonyra futottak, sőt Oroszország meghirdette a fegyveres semlegességet, amelyhez az európai államok többsége csatlakozott.

Egyébként az angol diplomácia már az 1770-es évek végétől más módon, az orosz–osztrák szövetség előmozdításával is igyekezett elérni a célját, és azzal egyrészt Franciaországot akarta gyengíteni, másrészt Poroszországot remélte Oroszországtól elszakítani. Az orosz–osztrák szövetségre az angolok úgy tekintettek, mint az angol–orosz–osztrák hármasszövetség kezdő lépésére.¹⁴

Oroszország az 1778-as évben váratlanul nagy lehetőséghez jutott, a porosz–osztrák konfliktus elsimításában Franciaország mellett közvetítő szerepet kapott. Mivel ekkor Franciaországot elfoglalta az előző év júniusában kezdődő háború Angliával, az 1779-ben Tessenben megnyílt békekonferencián már Oroszország játszhatta a főszerepet. A tesseni megállapodás szerint Oroszország nemcsak közvetítőként lépett fel, hanem a béke garantálójaként is, és jogot kapott a német ügyekbe való korlátlan beavatkozásra. Megerősödött Poroszország függése Oroszországtól és Ausztria semlegességére a török ügyekben.¹⁵

Az orosz kormányzat a diplomáciai sikerén felbátorodva elővehette régi elképzelését, a „görög tervet”. Ahhoz, hogy az ötletet valóra váltsák, változtatni kellett az orosz külpolitika irányán, ami elsősorban az Ausztriával kötendő szövetséghez való visszatérést követelte meg. Az orosz–osztrák közeledés 1780-ban II. József és II. Katalin mogiljovi találkozójával kezdődött el. Attól Ausztria a német államok körében az osztrák hegemonia megteremtését, Poroszország meggyengítését remélte, Oroszország pedig osztrák támogatással a krími kérdés fájdalommentes megoldását várta.¹⁶ Az orosz diplomáciában az „északi rendszer” vagy „északi akkord” védelmezője, Ny. Panyin – aki 1763 óta irányította Oroszország külpolitikáját, és az Angliával, Poroszországgal fennálló szövetségre alapozott, mely szövetség Franciaország, Spanyolország, Ausztria együttese ellen irányult – alulmaradt G. Potjomkinnal, a „bécsi rendszer” hívével szemben.¹⁷ Potjomkin a krími kérdés végleges megoldásának zálogát az Ausztriával létesítendő szövetségben látta, amivel egyben az Ausztria és Poroszország közötti vetélkedés egyensúlyát is meg akarta teremteni.

Mogiljovban a két uralkodó egyetértésre jutott a törökellenes szövetségben, és ősszel orosz–osztrák tárgyalások kezdődtek. A két fél egy Törökország elleni háború esetére kölcsönös elkötelezettséget vállalt. Katalin és József személyes levelezésükben megvitaták a „görög terv”-et, valamint a lengyel kérdést.¹⁸ Az 1781 tavaszán rögzített megállapodás nem a megszokott formában kötött meg. Az uralkodók személyes levelezésén nyugvó szövetség arról tanúskodik, hogy ez az egyezmény Ausztria és Oroszország között nem volt olyan erőteljes, mint az 1726-ban és az 1746-ban megkötött szerződések.

Az orosz diplomáciát dicséri, hogy Törökország beleegyezett a Krím orosz annektálásába 1783-ban. II. Katalin 1787 nyarán a Krímbe utazott, hogy kegyence, Potjomkin délen kifejített tevékenységének eredményeit, amelyek a „görög terv” megvalósításához fontosak voltak, megtekintse.¹⁹ Sztambul provokációnak tekintette a cárnő déli utazását, és hadat üzent Oroszországnak. Ausztriának eleget kellett volna

tennie az Oroszországgal kötött kölcsönös segélynyújtási szerződésben vállalt kötelezettségeinek. II. József sietve csatlakozott Katalin kíséretéhez azzal a céllal, hogy tudomására hozza, Ausztria nem szándékozik tovább támogatni az orosz terjeszkedést. A megváltozott nemzetközi helyzet miatt azonban Ausztria nem mondhatott le az orosz szövetségről, és 1787-ben Oroszország oldalán belépett a háborúba.

1790-ben II. József meghalt, az osztrák trónra öccse, II. Lipót került, aki a továbbiakban nem óhajtotta folytatni a háborút, békét kötött a Portával. Oroszország még két éven át harcolt, és győzelmet aratott a törökök fölött, de a „görög terv” megvalósításának álmáról kénytelen volt lemondani. A Iasi-ban megkötött béke (1792) Oroszország keleti politikájában és az orosz–osztrák együttműködésben egyaránt egy fontos és jelentős időszakot zárt le, amelynek új vonása volt a két uralkodó „baráti együttműködése és egyetértése az oszmán örökség felosztásában”.²⁰

Katalin halála után, 1796-tól kezdődően módosult a keleti kérdésben követett orosz külpolitika. I. Pál – az európai változásokat figyelembe véve, számolt a francia forradalmi háborúk hatásával és a Porta által kialakított új külpolitikai programmal – a jó viszony megőrzésére törekedett a Török Birodalommal. Az 1790-es évek második felétől ugyanis a Porta területi integritásának megőrzésén túl belső modernizációjának sikeres végigvitelén fáradozott. III. Szelim szultán a külpolitikájában előtérbe helyezte a békés együttműködést, lehetőség szerint szövetségi kapcsolat létesítését Oroszországgal.²¹ Az orosz–osztrák viszonyban 1792-től elsősorban a Franciaország elleni együttműködés kapott hangsúlyt. Ausztria 1797 októberében súlyos katonai vereségei után kénytelen volt aláírni a campoformiói békét, amely alapján Franciaország annektálta a Jón-szigeteket a hozzájuk tartozó két part menti várossal, Párgával és Prevezával.

Az Oszmán Birodalmat Napóleon egyiptomi hadjárata nyomasztotta. A Porta attól tartott, hogy a Franciaországgal vívott háborúban jelentős területeket veszíthet, esetleg függetlenségét is. Napóleon törökországi foglalásai, a tengerszorosok megszerzésének rémképe arra ösztönözte Oroszországot, hogy a Közel-Keleten elért eredményei védelmében szorgalmazza az orosz–török szövetség megkötését. Így vezettek a század végén Európában bekövetkezett változások – elsősorban a francia terjeszkedés, az európai egyensúly felbomlása – egy különös szövetség megalakításához. Törökország Oroszországgal, egykori ellenfelével lépett szövetségre. A szerződést 1799. január 3-án írták alá, amelyhez Anglia és a Nápolyi Királyság után Ausztria, a Porta másik hagyományos ellenfele is csatlakozott. Oroszország lett a kezdeményezője annak a koalíciónak, amely a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében Napóleon előrenyomulását volt hivatott megakadályozni. Az orosz–török együttműködés sikerét igazolja – az egyesült flotta összehangolt tevékenységének köszönhetően – a Jón-szigetek visszaszerzése és a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Usakov expedíciója a második koalíció Franciaország elleni küzdelmének egyik fontos mozzanata volt. Ehhez az időszakhoz kötődnek Szuorov győzelmei Itáliában. Usakov és Szuorov hadisikerei csökkentették a földközi-tengeri francia befolyást és növelték Oroszország súlyát e térségben, amely egyben kiváltotta a szövetségeselek ellenérzését is. Ausztria Itáliában, Anglia a Jón-szigeteken törekedett megsemmisíteni az oroszok eredményeit, mivel egyikük sem óhajtotta Oroszország további erősödését.²²

Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte rövid ideig tartott, I. Pált koalíciós partnereinek, elsősorban Ausztriának és Angliának a hadjáratokban tanúsított magatartása annyira feldühítette, hogy 1799 októberében kivonta szárazföldi csapatait a harc-térről, majd röviddel utána leállította a földközi-tengeri hadműveleteket is, és az orosz

flotta visszahajózott a Fekete-tengere. Az orosz–francia ellentét oldódni látszott, az orosz–osztrák–angol szövetség szétesőben volt. Az 1800-as év második felére, miután az angolok elfoglalták Máltát, és az oroszoknak tett ígéreteiket ott nem teljesítették, az angol–orosz kapcsolat megszakadt. Az orosz–osztrák szövetség megmentését Bécsben és Pétervárott is hiába remélték Alekszandra Pavlovna és József nádor frigyétől.²³ 1800 végén I. Pál követe, Sz. Kolicsev már Párizsban tárgyalta Napóleonnal a békéről és a francia–orosz szövetség megkötéséről.

A 18. században Oroszország és Ausztria – rendszerint egymással szövetségben – az Oszmán Birodalom rovására terjesztették ki a határaikat, míg végül az orosz határ elérte a Prut folyót, az osztrák pedig a Duna–Száva vonalát. Ausztria a bécsi szerződést követően (1683) változtatott a magatartásán, nem törekedett arra, hogy még több balkáni területet bekebelezzen. Továbbra is szövetségese maradt Oroszországnak, de igyekezett megfékezni partnerének keleti előrenyomulását. Az osztrák kabinet jól érzékelte, hogy az 1774-es kücsük-kajnardzsai béke után az oroszok befolyása az ortodox népeknél megerősödött, így attól tartott, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyeztetné Ausztria biztonságát a keleti és délkeleti határvidéken. A 19. század első felében a Habsburg-diplomácia passzivitásra rendezkedett be, és korábbi pozícióját a 18. század végétől az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el.²⁴

Oroszország a 19. század elején belebonyolódott a Balkán ortodox népeinek – a görögöknek, a szerbeknek, a montenegróiaknak és a dunai fejedelemségek románjainak – ügyeibe. I. Sándor 1801 márciusában került trónra. Az I. Pál által 1800-ban és 1801 elején követett meredek külpolitikai irányváltás után stabil külpolitika kialakítására törekedett, az európai ügyekben igyekezett semleges maradni, a keleti kérdésben viszont a Pál által kezdeményezett és képviselt „békés” török orientációt választotta. Az orosz diplomácia a török udvarban növekvő francia befolyás letörésének zálogát az orosz–török szövetség szorosabbra fűzésében látta. Ennek szellemében elsőként az orosz–török kapcsolatokban neuralgikus pontnak számító, Oroszország Balkánpolitikájában centrális helyet elfoglaló dunai fejedelemségek helyzetét igyekezett rendezni. 1802-ben elérte, hogy Moldva és Havasalföld új státusáról megállapodást írjanak alá. A konvenció a fejedelmek uralkodásának idejét hét évben szabta meg, és az elmozdításukhoz az orosz uralkodó jóváhagyása is szükségeltetett. Több cikkely érintette a parasztság vagyoni és jogi helyzetének jobbítását.²⁵ Az 1804-ben kitört szerb felkelés vezetői egyaránt kértek támogatást Bécsből és Pétervártól, de kéréseiket elutasították.

A francia terjeszkedés, Napóleon „keleti terve”, a keleti kérdés vitás problémái a franciákkal felgyorsították az angol–orosz közeledést. Az új franciaellenes koalícióhoz 1805-ben Ausztria is csatlakozott, de az austerlitz-i vereség után elvesztette balkáni területeit, Isztriát és Dalmáciát. Az orosz kabinet továbbra is a Török Birodalom integritása mellett állt ki, de titkon abban reménykedett, hogy Angliával és Franciaországgal egyetértésben, a harmadik koalíció háborúját lezáró békekötések garanciájával és orosz védnökséggel megalakulhat néhány független szláv állam a Balkán-félszigeten. Azonban ezt az orosz tervet senki sem támogatta.²⁶

Oroszország 1806-ban a dunai fejedelemségek autonómiájának csorbítása miatt háborúba bonyolódott a Portával. Pétervár nem hivatalos képviselője Belgrádban tárgyalásokat folytatott a szerb felkelők megsegítéséről. De a nemzetközi helyzet kedvezőtlenebbre fordult, és az orosz segítség elmaradt. I. Sándor a közelgő francia invázió miatt 1812-ben békét kötött Bukarestben az Oszmán Birodalommal, kivonta csapa-

taít Moldvából és Havasalföldről. Oroszország csekély eredményt tudott felmutatni a szerb kérdésben, ekkor nem tudta elérni, hogy független szerb állam jöjjön létre.

1815-ben az orosz diplomácia I. Sándor instrukciói alapján kidolgozott terveze – amely azt tartalmazta, hogy a nagyhatalmak kollektív jegyzékben tiltakozzanak a Portánál a szerbekkel szemben tanúsított bánásmód miatt és a német, az itáliai, a lengyel ügyhöz hasonlóan rendezzék a szerb kérdést – az angol és az osztrák kormányzat ellenállása miatt megbukott a bécsi kongresszuson. Ez egyben jelezte azt is, hogy a napóleoni háborúk lezárása után Ausztria és Anglia pozíciója megerősödött, és Oroszországnak tekintetbe kellett vennie a Balkánhoz és a balkáni politikájához való viszonyulásukat. Ezért 1815 után Pétervár legfontosabb törekvése az lett a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa azokat az eredményeket, amelyeket a megelőző ötven év során az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúiban elért, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását, valamint Angliát és Ausztriát megelőzve képviselje érdekeiket a Portánál. Miután fontos volt számára, hogy megőrizze a nyugodt viszonyt a szövetségeseivel és fenntartsa az európai egyensúlyt, ezért követeléseit a török kormánnyal szemben úgy fogalmazta meg, hogy a többi keleti kérdésben érdekelt nagyhatalom, elsősorban Ausztria érdekeit ne sértse.²⁷

I. Sándor a „bécsi rendszer” megalkotásában és annak működtetésében, az európai ügyek rendezésében Ausztriával egyetértésben tevékenykedett. Az első nézeteltérések 1822 után a keleti kérdésben a görög ügy kezelése és megoldása kapcsán jelentkeztek. 1824 januárjában az orosz külügyminiszter, Nesselrode három görög fejedelemség létrehozását javasolta, a tervet azonban sem a nagyhatalmak, sem a görögök nem fogadták el. A Pétervárra 1825 elejére összehívott nagyköveti találkozó is eredménytelenül zárult. Az osztrák követ, Lebzeltern gróf Metternich utasítását követve azt javasolta, tartózkodjanak a beavatkozástól, és fogadják el a görög–török küzdelem végeredményét, akár az egyik, akár a másik fél kerül ki győztesen. Az osztrák kancellár még azt is elfogadhatóbbnak tartotta, hogy a görögök kapjanak függetlenséget, mint hogy orosz befolyás alá kerüljenek.²⁸ A nagyhatalmi magatartásban 1825 után alapvető változás következett be. Ennek oka az volt, hogy II. Mahmud szultán a görög kérdést egyik alattvalója, Mohamed Ali egyiptomi helytartó katonai segítségével igyekezett megoldani.

1826-ban I. Miklós, az új cár nagyhatalmi együttműködést, határozott fellépést sürgetett a Porta ellen, amely nemigen tetszett Bécsnek, és Anglia is nehezen egyezett bele a beavatkozásba. Ekkor az orosz vezetés kettős politikába kezdett: együttműködés a görög ügyben, de önálló politika az orosz–török viszonylatban. I. Miklós a Portával szemben a dunai fejedelemségek ügyét helyezte az első helyre, és Pétervár 1826. március 17-én ultimátumban követelte a Portától az 1812-es bukaresti béke pontjainak betartását. I. Miklós határozott lépései – a pétervári angol–orosz protokoll (1826. április 4.) és az akkermani konvenció a törökökkel (1826. október 7.), majd a londoni angol–francia–orosz egyezmény (1827. július 6.) – és a nagyhatalmak navarinói győzelme (1827. október 20.) a keleti kérdésben az orosz befolyás növekedését mutatta. Az ellentéteket Ausztria és Oroszország között azonban az 1828–1829-es orosz–török háborút lezáró drinápolyi béke élezte ki. Ausztria azt sérelmezte, hogy a Duna torkolatától elvágták, de az igazi ok az orosz befolyás erősödése volt a Balkánon.²⁹

Az orosz diplomácia az első egyiptomi válság idején (1831–1833) ügyesen használta ki a kínálkozó alkalmat. A keleti kérdés újabb válságának megoldásában határozottan cselekvő I. Miklós jelentős sikert könyvelhetett el, az unkiár-iszkeleszi

orosz–török megállapodást (1833. július 8.), amely tovább növelte az orosz befolyást az Oszmán Birodalomban. Anglia és Franciaország eredménytelenül tiltakozott, az egyezmény érvényben maradt. (Az angol diplomácia hét éven át fáradozott annak felszámolásán.) Az egyiptomi krízis angol–orosz vetélkedést eredményezett, és Unkiár-Iszkelesz után Oroszország közel került az elszigetelődéshez. Az orosz kormányzat ezt érzékelvén Ausztria és Poroszország felé nyitott, bár a „három keleti udvar szövetségének” (a Szent Szövetségnek) megerősítését tulajdonképpen az osztrákok kezdeményezték. Az orosz kabinetben Nesselrode szorgalmazta a régi porosz–orosz–osztrák szövetség felújítását, és ezzel a cár is egyetértett. A szövetség megerősítése a három uralkodó találkozájával kezdődött volna, de porosz részről inkább a bilaterális megállapodásokat támogatták. Az orosz–osztrák szerződés aláírására 1833. szeptember 18-án került sor Münchengeräzben, amit október 18-án a három hatalom szövetségének végső megerősítése követett Berlinben. A találkozókon felszínre kerültek a három hatalom között feszülő érdekellentétek is, Ausztria és Oroszország a keleti kérdésben eltérő álláspontot képviselt, az Oszmán Birodalom fenntartásában azonban egyetértettek.

A münchengräzti konvenció negatívuma Oroszországra nézve mégis leginkább az volt, hogy a keleti kérdésben korábban követett cselekvési szabadságát feladni kényszerült, hiszen a szerződés értelmében minden problémás kérdésben egyeztetnie kellett Ausztriával. Az 1830-as évekre bonyolultabbá váló nemzetközi helyzetben Oroszország számára mindössze ez a lehetőség kínálkozott. A konvenció pozitívuma az volt, hogy az orosz kabinet Ausztriában „hasznos szövetségesre” lelt, és segítségével a keleti kérdésben hatékonyabban léphetett fel Angliával és Franciaországgal szemben. I. Miklósnak ezzel a megállapodással sikerült megakadályoznia azt is, hogy Palmerston Ausztriát maga mellé állítsa. A konvenciónak az európai politikára is hatása volt, az még jobban eltávolította Angliát és Franciaországot a „keleti udvarok szövetségétől”. Palmerston 1834-ben Spanyolország és Portugália csatlakozásával ellen-szövetséget hozott létre.³⁰

Az 1830-as évek közepétől ez a két szövetség örködött a törekeny európai egyensúlyon. Számukra nagy kihívást az 1839-től kibontakozó újabb közel-keleti válság jelentett. A második török–egyiptomi konfliktus rendezésében valamennyi európai nagyhatalom érdekelt volt. I. Miklós a közel-keleti status quo fenntartása érdekében az európai nagyhatalmakkal egyetértésben a konfliktus békés megoldását szorgalmazta. A második egyiptomi válság próbára tette a francia–angol kapcsolatokat is. A keleti kérdés végül Anglia érdekei szerint oldódott meg, Oroszország annak eredményében, hogy a továbbiakban a franciák kizárásával tárgyalhat Törökország jövőbeni sorsáról, a felosztásáról, veszni hagyta az Unkiár-Iszkeleszben megszerzett privilégiumát, aláírta a londoni konvenciót (1840. július 15.) és a Dardanella-szerződést is (1841. július 13.). I. Miklós egyre inkább az angol–orosz együttműködés erősítését szorgalmazta a keleti kérdésben, ezt szolgálta az 1844-es londoni látogatása is, és az osztrákokkal az együttműködésben az európai ügyekre szorítkozott.³¹

Jegyzetek

¹ Nagy kiterjedésű és értékes területekkel gazdagodott: Erdéllyel, valamint Magyarország, Horvátország és Szlavónia addig oszmán fennhatóság alatt álló részeivel. Velencéé lett az egész Peloponnészosz és Dalmácia nagy része, Lengyelország pedig visszakapta Podóliát. *Jelavich, Barbara*: A Balkán története. I. Bp., 1996. 67.; *Roider, Karl A.*: Austria's Eastern Question 1700–1790. Princeton, 1982. 21.

² *Sumner, B. H.*: Peter the Great and the Ottoman Empire. Oxford, 1949. 18.

³ *Jelavich*: i. m. 68.

⁴ *Sumner*: i. m. 27–28., 78.; *Lescsilovszkaja, I. I.*: Pjotr I. i Balkani. In: *Voproszi Isztorii*, 2001/2. 46–57.; *Miller, William*: The Ottoman Empire and It's Successors 1801–1927. London, 1966. 6., 9–10.

⁵ *Sumner*: i. m. 35.; *Szovoljov, Sz. M.*: Isztorija Roszszii sz drevnyejsih vremen. kny. 10., t. 19–20., Moszkva, 1963. 29–30.

⁶ *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története. I. Bp., 1996. 313.

⁷ Uo. 339.; *Szovoljov*: i. m. kny. 11., t. 21–22. 419–422.

⁸ *Kamenszkij, Alekszandr – Niederhauser Emil*: Nagy Katalin – Mária Terézia. Bp., 2000. 260.; *Vinogradov, V. N.*: Gyiplomatija Jekatyerini Velikoj. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001/3. 131–150.; 2001/4. 124–148.

⁹ *Kamenszkij*: i. m. 264.; *Lescsilovszkaja, I. I.*: Balkanszkaja polityika Jekatyerini II. In: *Voproszi Isztorii*, 1999/2. 29–41.; *Schroeder, Paul*: The Transformation of European Politics 1763–1848. Oxford, 1994. 19–22.

¹⁰ *Kamenszkij*: i. m. 269.; *Schroeder*: i. m. 11–18., *Sztyegnyij, P. V.*: Pervij razgyel Polski i ruszskajaja gyiplomatija. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001/1. 152–174.

¹¹ *Jelavich*: i. m. 71.

¹² Lásd részletesen: *Markova, O. P.*: O proiszhozgyenyii tak nazivajemogo grecseszko projekta. In: *Isztorija SzSzSzR*, 1958/4. 52–78.; *Sztyegnyij, P. V.*: Jescso raz o grecseszkom projektje Jekatyerini II. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2002/4. 100–108., *Dosztjjan, I. Sz.*: Znacsenyje Kjuvsuk-Kajnardzsijszkogo dogovora 1774. goda v polityike Roszszii na Balkanah. In: *Vek Jekatyerini II. Roszszija i Balkani*. Moszkva, 1998. 40–57.

¹³ *Roider*: i. m. 152–153.

¹⁴ *Markova*: i. m. 52–53., 55.

¹⁵ Uo. 55–56.; *Schroeder*: i. m. 30.

¹⁶ *Kamenszkij*: i. m. 272.

¹⁷ *Vinogradov, V. N.*: Roszszijszkaja szevermaja szisztyema i francuszskaja vosztocsnij barier. In: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije*. Moszkva, 2000. 36–37.

¹⁸ *Sztyegnyij*: Jescso raz o grecseszkom projektje. i. m. 101.; *Vinogradov, V. N.*: Szamoje znamenitoje v isztorii licnoje pizmno. In: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije*. Moszkva, 2000. 213–219.

¹⁹ *Jeliszejeva, O. I.*: „Balkanszkaja tyema” vo vnyesnyepolityicseszkih projektah G. A. Potjomkina. In: *Vek Jekatyerini II. Roszszija i Balkani*. Moszkva, 1998. 63–67.

²⁰ *Roider*: i. m. 176., 192.

²¹ *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Egy furcsa szövetség. Orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében*. Pécs, 2001. 134.

²² Uo. 150.

²³ *Bodnár Erzsébet*: Házasság és diplomácia. Alekszandra Pavlovna és József nádor. In: *Nyelv, etnográfia, kultúra*. Szombathely–Budapest. 2001. 170.

²⁴ *Jelavich*: i. m. 171–172.; *Mezsdunarodnije odnosenyija na Balkanah 1815–1830*. Moszkva, 1983. 148–149.

²⁵ *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799–1806). In: *Történeti Tanulmányok XI.*, Debrecen, 2003. 170.

²⁶ *Nyikolaj Mihajlovics, velikij knyaz*: P. A. Sztroganov. t. 3., Szpb., 1903. 9–11.; *Miller*: i. m. 56.

²⁷ *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig. In: *Életünk Kelet-Európa*. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Bp., 2003. 50–51.; *Vnyesnyaja polityika Roszszii*. Szerija 1. t. 8., Moszkva, 1972. dok. 79. 80.; *Orlik, O. V.*: Roszszija v mezsdunarodnih odnosenyijah. Moszkva, 1998. 80–81.; *Dosztjjan, I. Sz.*: Venzskij kongreszsz (1814–1815) i vosztocsnij voprosz. In: *Alekszandr I., Napoleon i Balkani*. Moszkva, 1997. 256.

²⁸ *Ormos Mária – Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdötérén. Bp., 1998. 48., 50–51.; *Schroeder*: i. m. 640–641.; *Hartley, Janet*: Alexander I. London, 1996. 158–159.; *Mezsdunarodnije odnosenyija na Balkanah*. i. m. 172–173.

²⁹ *Ormos – Majoros*: i. m. 52.; *Schroeder*: i. m. 648–661.; *Seremet, V. I.*: Turcija i adrianopolszkij mir 1829. Moszkva, 1975. 166.; A drinápolyi béke szövege: *Orlik*: i. m. 252–262.

³⁰ Lásd részletesen: *Kinjapina, N. Sz.*: Vnyesnyaja polityika Nyikolaja I. In: *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001/1. 192–210.; 2001/2. 139–152.; *Schroeder*: i. m. 729–735.

³¹ *Schroeder*: i. m. 740–742.; *Georgijev, V. A.*: Vnyesnyaja polityika Roszszii na Blizsnyem Vosztoke v konce 30–nacsale 40-h godov 19 v. Moszkva, 1975. 186–197.; *Isztorija vnyesnej polityiki Roszszii*. Pervaja polovina 19 veka. Moszkva, 1995. 343–344.

SOMOGYI ÉVA

**AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA VEZETŐ BÜROKRÁCIÁJÁNAK
IDENTITÁSPROBLÉMÁI**

Sok éven át foglalkoztam a dualista Habsburg Monarchia államrendszerével, azzal, hogyan működtek az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel létrehozott közös intézmények: tehát a közös külügy-, hadügy- és pénzügyminisztérium, illetve a közös kormány funkcióját többé-kevésbé betöltő közös minisztertanács. E kutatás során merült fel az a probléma, hogy azok a magyar tisztviselők, akik 1867 után a közös intézményekbe kerültek, valójában milyen identitással rendelkeztek, mit tartottak magukról. A kérdésem úgy szólt: a közös tisztviselők őrizték-e magyarságukat, vagy azt valamilyen összmonarchiai identitás váltotta fel?

Az irodalomból ismert, hogy a Habsburg Monarchia a bürokráciájának rendkívüli társadalmi tekintélye volt. Hiszen a hivatalnokok teremtették meg a 18. században a Habsburg-tartományokból az egységes Habsburg Birodalmat. Az egységállam a józsefi korban nem pusztán nagyhatalmat jelentett, hanem bizonyos modernizációs, népboldogító szerepet is betöltött. Ferenc császár korában ugyan az állam merőben más funkciót kapott: a megerősödött Osztrák Császárság, az új német nagyhatalom a fejedelmi uralom menedéke lett a forradalom felforgató tanaival szemben. Ám az államhatalom támaszát lényegében ugyanaz a polgárosuló, magas képzettségű, német kultúrájú bürokrácia adta, mint a felvilágosult abszolutizmus idején. 1848 után a Habsburg Monarchiában nem egyszerűen restaurálták a bürokrata államot, hanem – ha tetszik, éppen a forradalom, a rendi elemek háttérbe szorítása következtében – megnőtt a bürokrácia súlya, olyan területekre is behatolt (a tartományi kormányzásba, mégpedig nem csak Magyarországon), amely 1848 előtt a rendek hatalmi szférájába tartozott.¹

A bürokrácia történeti szerepe következtében rendkívüli öntudattal rendelkezett: külön e célra létesített tanintézetekben belenevelték, hogy ő az állam legfőbb támasza. Az osztrák bürokrácia a dinasztia eszközeként jött létre, és különleges kapcsolata a dinasztíával nemcsak a polgári forradalomig, hanem a polgári alkotmányos korszakban is töretlenül fennmaradt. Ismeretesek a jelenség okai. A dinasztia iránti lojalitás volt a professzionálódó hivatalnok világnézetének meghatározó eleme, hazafiúi tartalommal nem lehetett megtölteni a bürokrata ethoszt. Jól ismert a történet, hogy Ferenc császár saját kezűleg húzta ki 1813-ban a franciák ellen indított felszabadító háború „Az Istenért, a Császárért, a Hazáért” proklamációjából a haza szót, mert méltán tartott attól, hogy a birodalom sok nemzete közül valamelyik majd azon kezd gondolkodni, valójában milyen hazáért is harcol. A nemzeti ébredés 19. századában a nemzet és a haza tiltott fogalmak a Habsburgok birodalmában, a katonák a császárért harcolnak, a hivatalnokok a dinasztia szolgálatában állnak.²

1867 természetesen cezúra a bürokrácia történetében. A kiegyezés két részre osztja az egységes, vagy annak óhajtott birodalmat. Alkotmányosságot vezet be nemcsak a birodalom két felében: Magyarországon és a szűkebb Ausztriában, hanem a központi kormányzatban is. A közös miniszterek felelősek lesznek a két országgyűlésből választott delegációknak és közvetve a két ország parlamentjének. S ami a bürokrácia helyzetét a legközvetlenebbül érinti: a delegáció vitatja meg a közös költségvetést, tőle és végső soron a két parlamenttől függ, létesítenek-e új államtitkári, vagy akár ajtónállói státuszt a közös hivatalokban, mennyi lesz a hivatalnok fizetése, lakhatási és utazási pótléka, nyugdíja, özvegyeinek és árváinak járadéka.

A hatalom gyakorlásának alapkérdéseiben a kiegyezés új korszakot hozott. Az abszolutizmus két eleme azonban az alkotmányos korban is tovább élt: a bürokrácia rendkívüli társadalmi súlya és szoros kapcsolata az uralkodóval. A történeti irodalomban elfogadott sztereotípiá, hogy a bécsi magas tisztviselői kar a Monarchia végéig zárt elit maradt, az uralkodóhoz és birodalmához hű nemzetfeletti állameszme hordozója. Klemens Erb báró, a külügyminisztérium történetének szorgalmas krónikása szerint a Ballhausplatz hivatalnokainak egészen a háborúig nem volt nemzete, „a hivatalnokok egy családot alkottak, és ez a későbbiekben sem változott”.³ A horvátországi származású Alexander Musulin, a külügyminisztérium délszláv szakértője szerint, aki belépett a Ballhausplatzra, megszűnt egy nemzet képviselője lenni, „bármennyire jellegzetesen nemzeti környezetből jött is”.⁴ A Ballhausplatz „szelleme”, amit minden egykor volt hivatalnok áhítattal említ, a szépirodalomból is ismert; Grillparzertől kezdve Joseph Rothon át Dodererig sokan megírták a „schwarzgelb” hivatalnokot. A szónak csak magyarul van rossz csengése, „osztráku” régi bécsi német kultúrában nevelkedett, nagy műveltségű polgárt jelent, aki az élet természetes rendjének tartja, hogy a dinasztia szolgálatában álló bürokráciára épül a Habsburgok állama; a Monarchiát tekinti hazájának és provinciálisnak a helyi nemzeti konfliktusokat.

1867 után ebbe az egységes szellemű hivatalnokrétegbe kerülnek be a magyarok. Mi történik velük Bécsben? – volt a kérdésem a kutatás kezdetén. Ma inkább úgy fogalmaznék: mi történik velük, és hatásukra hogyan változik a bécsi bürokrácia hagyományos felfogása? A magyar tisztviselők beszivárgásának-beáramlásának kettős oka volt. A Monarchia dualista átalakítása következtében eleve szükség lett magyarokra a közös minisztériumokban. Hiszen a közös ügyeket a két ország kormányával egyetértésben, együttműködve kellett intézni. A külügyminisztérium – mint afféle birodalmi miniszterelnöki hivatal – napi kapcsolatban állt a magyar hatóságokkal, a közös pénzügyminisztérium a két ország pénzügyminisztériumaival.

A közös miniszterek parlamenti felelőssége a gyakorlatban azt jelentette, hogy a külügyminiszternek például – aki rendszerint osztrák volt, és nem tudott magyarul – meg kellett jelennie a delegáció előtt, és ott részt venni a gyakran éles külpolitikai vitákban, válaszolni a magyar képviselők magyar nyelvű interpellációira. Nem egyszerűen tolmácsokra volt ehhez szüksége, hanem olyan munkatársakra, különböző rangú hivatalnokokra, akik ismerték a magyar politikai és közigazgatási viszonyokat, képesek voltak nem pusztán nyelvi, hanem politikai közvetítésre a közös kormányzat és Magyarország között. A hivatali gyakorlat kívánta tehát, hogy minél több magyar kapjon posztot a bécsi közös hivatalokban.

A magyar tisztviselők alkalmazása mellett politikai követelmény volt. Andrassy magyar miniszterelnök különböző fórumokon többször kifejtette, hogy a magyarok csak akkor fognak megbékülni a közös ügyes rendszerrel, ha a közös hivatalokban jelentősen megnövekszik a magyar alkalmazottak száma. A megvalósítás azonban korántsem volt egyszerű. Aligha lehet pusztán a nemzeti legendárium körébe utalni az irodalmias visszaemlékezéseket, amelyek szerint kezdetben a magyarok viszolyogva vállaltak közös minisztériumi állást, tartottak az ellenséges bécsi hangulattól. Ilyenek is, meg persze hivatalkérők is szép számmal akadtak. Az átalakulás időszakában azonban Beust külügyminiszternek szüksége lett magyarokra, és támogatta hivatali előrelépésüket. Az őt követő Andrassy külügyminiszter az évek során egy sor fiatalembert vitt Pestről bécsi minisztériumába, akik egy része később jelentős szerephez jutott.⁵

A külügyminiszterek álláspontja a magyarok alkalmazásával kapcsolatban korántsem volt egyértelmű. Igyekeztek azt mutatni, hogy akceptálják a magyar igényeket, nem tehetek másként. Gustav Kálnoky, aki egyébként nagyon ragaszkodott a birodalmi egység tradíciójához, kénytelen volt mind több magyart hívni a Ballhausplatzra. Azoknak a tisztviselőknek, akik az összeomláskor a Monarchia szolgálatában álltak, több mint a felét Kálnoky vette fel, főként az 1890-es években, amikor a magyar delegáció megfelelő számú magyar alkalmazásától tette függővé a közös költségvetés elfogadását. Utóda, a konfliktust általában kerülő Goluchowski külügyminiszter kioktatta a „paritást” követelő Széll Kálmán magyar miniszterelnököt: *„Egyáltalán nem látom célszerűnek, hogy a közös hivatalnokok állampolgárságának túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. Tárcaim hivatalnoki karának mindig is legjobb hagyományai közé tartozott, hogy valamennyi közös hivatalnokot, legyen az akár osztrák, akár magyar állampolgár, az a kötelességtudat hatotta át, hogy mindkét állam polgárainak érdekeit ugyanazzal az igyekezettel és ugyanazzal a lelkiismeretességgel kell képviselnie. Különös gonddal fogok törekedni arra, hogy a közös tisztviselők kötelességének ilyen értelmezéséhez a jövőben is szigorúan és maradéktalanul ragaszkodjunk...”*⁶

Goluchowski törekvésének tulajdonképpen a Monarchia felbomlásáig sikerült érvényt szerezni, ami azzal magyarázható, hogy a növekvő számú magyar tisztviselő valójában nem került konfliktusba a birodalom vélt vagy valós érdekeivel. Az évtizedek során a magyar tisztviselők létszáma kétségtelenül jelentősen megnőtt. Pontos adataink ugyan csak az 1890-es évek elejétől vannak, amikor politikai követelésre kimutatók készültek a magyar állampolgárságú közös tisztviselőkről. (A magyar állampolgárság persze nem jelent feltétlenül magyar nemzetiséget.) Nos a magyarok aránya a közös minisztériumokban az 1890-es évek 15%-áról a világháború előestéjére 26–30%-ra növekedett.

Elemeztem mintegy száz magasabb rangú külügyminisztériumi tisztviselő pályafutását. Végignéztem a minisztériumban található személyi anyagukat, akinek volt, katonai minősítési lapját, irathagyatékát: levelezését, publicisztikai tevékenységét. Nagyon jellemző, hogy sokan tettek közzé szociológiai, államelméleti, politológiai műveket, irodalmias vagy inkább statisztikai jellegű beszámolót az országról, ahol szolgáltak. Önmagában is érdekes, hogy ez a tisztviselői kar egy olyanfajta műveltség-eszményt képviselt, amelyben a szaktudás még nem vált el egy általánosabb ismeret-anyagtól.

Az életutak és a személyes megnyilatkozások elemzése alapján határozottan elválik egymástól két generáció: az első, amelynek tagjai az 1870–80-as években kerülnek a minisztériumba, és az 1890-es években hivatalba lépők nemzedéke. Az első generáció Andrassy Gyula és környezete ajánlására kerül bécsi posztjára, nem ott kezdi pályáját, rendszerint számottevő magyarországi hivatali, vagy politikai múlt áll mögötte, valamint családi, illetve személyes kapcsolat a magyar politikával. A bécsi állásból sokak számára van visszaút a magyar közéletbe. Gondoljunk csak a külügyminisztérium magyar osztályfőnökeire: Orczy Bélára, Szögyény-Marich Lászlóra; utóbb mindketten magyar miniszterek lesznek. Magyar voltuk magától értetődik, környezetük magyarnak tekinti őket. A császár az udvari fogadásokon – amikor bécsi hivatalt töltenek is be – magyar belső kérdésekről tárgyal velük. Külföldi állomáshe-lyeiken – bármennyire a Monarchiát képviselik – tényező magyar voltuk.

A második generációnak – amely nagyjából az 1860-as években született, az 1880–90-es években lépett szolgálatba, s a korábbinál jóval népesebb csoportot alko-

tott – rendszerint nem volt magyarországi előélete. Hivatalnoknak készült, középiskoláit gyakran a bécsi Theresianumban végezte, már ott és azután a Konzuli Akadémián vagy a diplomata vizsgára felkészítő külügyminisztériumi tanfolyamon azt tanulta, hogy ő lesz a „magyar elem” a közös hivatalban. Magyar maradt, nem vált osztrák bürokratává, egyáltalán nem ezt várták tőle. Vizsgálódásunk alapján megkérdőjeleződik a korábban idézett irodalmi közhely, hogy a Monarchia bürokráciája a felbomlásig nem változott. Úgy látom, hogy a dualizmus nem csak államjogi konzekvenciákkal járt. A közös hivatalokban, ahol korábban a nemzeti szempontot valóban nem ismerték, éppen a magyarok követelésére elkezdtek számon tartani, hogy ki honnan jött. A századfordulón nem pusztán a delegáció szokásos évi beszámolóit mellett található meg a magyar honos diplomaták névsora, hanem a kor szellemének megfelelően a misszióvezetők kifejezetten kérnek magyarokat a követségekre. Előléptetéseknel, kitüntetéseknel a felterjesztés szövegében – tehát megvallottan – szempont a diplomata állampolgársága. S maga a tisztviselő is, ha bármi okból hasznosnak tartotta, hivatkozott magyarságára.

Ne felejtjük el, a külállamok is számon tartották a Monarchiából érkezett diplomaták nemzeti kötöttségeit. Berlinben szívesen fogadtak magyarokat, akikről tudhatták, hogy a Monarchia és Németország jó viszonyának feltétlen hívei, míg ugyanerről az osztrák-német bürokrata elit vonatkozásában nem lehettek meggyőződve. Az osztrák-németségben élt bizonyos nehezítés Poroszország iránt, a Königrätznél elveszített német vezető szerep reminiszcenciája.⁷ Nem véletlen, hogy 1871-től 1914-ig magyar arisztokraták képviselték Berlinben a Habsburg Monarchiát. Oroszországban a lengyelek iránt viseltettek fenntartásokkal, ezért nem nevezték ki Agenor Goluchowski grófot pétervári követnek. Magyarok viszont töltöttek be nagyköveti posztot a cári udvarban: az 1850-es években Esterházy Bálint gróf, 1906–1911-ben Berchtold Lipót gróf, akinek magyarsága ugyan erősen vitatható, de a császár magyarnak tekintette őt, s ez elég volt identitásához. A háborút megelőző esztendőben a rendkívül gyors karriert befutott Szapáry Frigyes gróf a szentpétervári nagykövet.

A közös minisztériumban szolgáló magyar hivatalnok semmiképpen nem vált „osztrákká”, nem várták el tőle, és az „osztrákság” fogalma amúgy is felettebb bizonytalan volt. A bécsi magyar hivatalnokok magyarsága azonban másfajta volt, mint azoknak, akik apjuk mellett a magyar megyei, vagy akár parlamenti politikában szocializálódtak. A bécsi magyar tisztviselők identitása a kiegyezés államjogi elveire épült. Ez azt jelenti, hogy elutasították az osztrák politika időnként jelentkező centralista ambícióit – amit egyébként a hivatalos bécsi politika akkor már ritkán engedett meg magának –, ám éppoly határozottan szemben álltak az ún. „magyar nemzeti követelésekkel”. Elítélték a magyar különállás feleslegesnek vélt hangoztatását, a magyar jelvények erőltetését, a nemzeti tüntetéseket, a közös hadsereg nemzeti jellegű megbontását, s különösen a Kossuth-kultuszt. Úgy gondolták, ez a külföld előtt rontja a Monarchia presztízsét, amelynek őrzése pedig eminens magyar érdek.

Több, egymással kölcsönös átfedésben lévő identitás létezett (Magyarország, a dinasztia, mutatis mutandis a Monarchia iránti hűség), és az identitások tartalma idővel jelentősen változott. E jelenség korántsem kivételes, bár kétségtelen, hogy a dualista Habsburg Monarchia a többes politikai-nemzeti identitás jellegzetes terepuma volt. A gond abból keletkezett, hogy a magyar politikai diskurzus nehezen tűrte a többfajta identitást. Emiatt a bécsi hivatalnok állandó konfliktusba került a pesti politikával. A magyar politikai közvélemény csak nagy fenntartással ismerte el, hogy a közös miniszter, a magas rangú közös minisztériumi tisztviselő, a vezető diplomata

valójában a magyar politikai érdek bécsi exponense. Pesti körökben a közös hivatalnokokat mindig fagyos távolságtartás, bizalmatlanság fogadta. A „bécsi miniszterek”, „Bécs”, mint fogalom, mindig őrzött valamit régi, a kiegyezés előtti rossz ízéből, az idegen, a nem a miénk szinonimája. A magyar politika akarja, hogy minél több magyar legyen a bécsi hivatalokban, és nem szereti azokat, akik Bécsben szolgálnak. Az ellentmondás nem valamifajta félreértésből fakadt, hanem abból az ambivalens viszonyból, amely a politikai elitet a dualista Monarchiához fűzte. Az alapdilemmát – hogy Deák kifejezését használjam –, Magyarország önállóságának összeegyeztetését „a birodalom szilárd fennállhatásával” a kiegyezés megoldotta ugyan, a probléma a politikai diskurzusban mégis tovább élt: a Habsburg Monarchia a mi birodalmunk is lett, meg nem is, vállaltuk is, meg nem is. A politikai közbeszéd mitizálta és időtlenné emelte „Bécs”, az udvari és bürokrata centrum idegen voltát, a „közös” tisztviselők lelki eltávolodását a „magyartól”. A magyar politikai elitnek ez a sajátos és tulajdonképpen a dualista állami szerkezetből adódó megosztottsága messze ható negatív következményekkel járt: gátolta a birodalomban elfoglalt helyünknek, a nemzeti politika lehetőségeinek reális felmérését, konzerválta nemzeti tudatunk hagyományos bizonytalanságát.

Jegyzetek

¹ Az osztrák bürokrácia történetére vonatkozó irodalomból ld.: *Joseph Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Wien, 1920; *Uő*: Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg. Wien, 1925; *Waltraud Heindl*: Bürokratie und Verwaltung im Neoabsolutismus. In: Österreichische Osthefte, 22 (1980); *Uő*: Die österreichische Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). In: Heinrich Lutz, Helmut Rumpel (hrsg.): Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Wien, 1982; *Karl Megner*: Beamte. Wirtschaft- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums. Wien, 1985; *Bruno Schimetschek*: Der österreichische Beamte. Wien, 1984; *Ernst Hanisch*: Beobachtungen zur Geschichte der österreichischen Bürokratie. In: Zeitgeschichte 14/1 (1986); *Gernot Stimmer*: Eliten in Österreich 1848–1970. Wien, Köln, Graz, 1997. (Studien zu Politik und Verwaltung 57/1.)

² *Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. 54–55.; *Waltraud Heindl*: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848. Wien, Köln, Graz, 1991. 57–76. (Studien zu Politik und Verwaltung 36.)

³ *Clemens Erb*: Außenministerium. Manuskript. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Nachlaß Erb, Karton 1.

⁴ *Gomirje Alexander Freiherr von Musulin*: Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. München, 1924. 136.

⁵ Vö. *Somogyi Éva*: Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon. A Monarchia és/vagy a nemzet szolgálataiban? In: *Aetas*, 2001/3–4. 134–138.

⁶ *Somogyi Éva*: Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. In: *Századok*, 138 (2004) 6006–607.

⁷ Részletesebben *Somogyi*: Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. i. m. 648–651.

A FEKETESZÁZASSÁG

Rövid áttekintés

A reakciós-konzervatív erők önálló politikai megjelenésére Oroszországban először a 20. század elején került sor, s ezt az erőt ekkor a szélsőjobboldal testesítette meg.¹ Szubjektív értelemben soha nem különböztették meg magukat az önkényuralmi államtól, ám mindvégig sajátos, önálló vonásokat mutattak.

1905 végéig elképzelhetetlen lett volna bármiféle politikai párt működése Oroszországban, ezt a rendszer jellege nem tette lehetővé, de maga a hatalom sem érezte ennek szükségességét.² Ahhoz, hogy sikerrel küzdjenek meg az önkényuralmi állam ellen támadó politikai erőkkel, így például az anarchistákkal, majd a 20. század fordulójától a szociálforradalmárokkal, elegendőnek tűnt a hagyományos erők és eszközök – így a rendőri apparátus (Ohrana), a hadsereg, a kozákság, az ügynökhálózat stb. – átszervezése, illetve megerősítése.³ Bármilyen politikai párt működésének engedélyezése – legyen az a leghűségesebb és legközelebb álló is a hatalomhoz, az uralkodó elithez – önmagában rombolta volna szét az uralkodó korlátlan hatalmáról szóló alapvető dogmát. A 19. század elejétől elfogadott és hivatalosan alkalmazott politikai szentháromságot, Uvarov „kincstári népiségét”: az önkényuralom, pravoszlávia, népi-ség teóriáját úgy értelmezték, hogy maga az egész nép a hatalom és a trón támasza.

Az ultramonarchista erőknek a politikai porondon történő nyilvános megjelenését egyrészt a megkésett és halmozottan torlódott problematikájú orosz kapitalizmus ellentmondásai, másrészt a konzervatív politikai eszme fejlődése készítette elő. A kapitalizációval elkerülhetetlenül együtt járó modernizációt, illetve annak kísérőjelenségeit – a külföldi tőke megjelenését, idegenek betelepülését, társadalmi reformokat stb. – a konzervatív elit katasztrófaként, a korábbi állami-társadalmi értékek lerombolásaként élte meg.⁴ A politikai monarchizmus társadalmi-szociális bázisát az egyre szélesedő kispolgári réteg és a hivatalnokértelmiség adta, természetesen a hagyományos nemesi eliten kívül. Különböző szellemi műhelyekben, jobboldali folyóiratok szerkesztőségeiben, egyetemi tanszékeken formálódtak ki azok a nézetek, teóriák, amelyek az orosz önkényuralmi állam hagyományos formában történő megőrzésére, megvédésére irányultak. Ilyenek voltak a Russzkije vesztyi (Orosz Hírnök) és a Moszkovszkije vedomosztyi (Moszkvai Közlöny), és leghíresebb publicistái Katkov, illetve Gringmut, vagy éppen „vidéken” Sulgin lapja, a Kijevljanyin (Kijevi Polgár).⁵

Az első szervezet, Borisz Nyikolszkij szentpétervári történészprofesszor Orosz Gyűlése (Russzkoje szobranijje) még csak nagy nehezen mint társadalmi szervezet került bejegyzésre az erősen vonakodó Szipjagin belügyminiszter révén 1901. január 26-án, ám később ez a több mint 50 városban, egyetemi központban fiilálékat létrehozó formáció lett a feketeszázasság nevelőiskolája. Ez a szervezet még inkább csak nacionalista népnevelő, felvilágosító célokat tűzött maga elé, alapító nyilatkozata szerint feladatának tekintette, hogy „megismertesse az oroszokat mindazzal, amit az oroszok a kultúra, a tudomány és a művészet terén alkottak”.⁶ A csak kulturális tevékenységet folytató szervezetet 1905 tavaszán követték az újabbak, az Orosz Monarchista Párt (Russzkaja monarhicseszakaja partyija), illetve az Orosz Emberek Szövetsége (Szojuz russzkih ljugyej), amelyek a forradalom körülményei között már kifejezett politikai tevékenységet folytattak.

Ezek a szélsőjobboldali, ultramonarchista szervezetek az első orosz forradalom viszonyai közepette a monarchia és az egyház értékeinek megőrzését, az uralkodó életének védelmét tartották alapvető feladatuknak az új „Szmuta” (zavaros időszak) körülményei között, s ennek érdekében szintén a régi tradíciókhoz, a zsidó pogromokhoz, illetve a politikai gyilkosságokhoz nyúltak mint eszközhöz. Politikai propagandát is folytattak, ennek keretében gyakran tettek közzé különböző antiszemita hamisítványokat, amelyek közül legismertebbé a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvei” című hamisítvány vált, amely a hírhedt besszarábiai pogromszervező Kruseván lapjában, a Besszarabecben (Besszarábiai Polgár) jelent meg első ízben, folytatásokban, mintegy az 1903-as dél orosz pogromok igazolásául.⁷

A feketeszázasság végletes radikalizálódására és tömegessé válására az 1905-ös orosz forradalom eseményei közepette került sor, mintegy ellensúlyozva a hatalom látványos gyengeségét a forradalom erőivel szemben. Különösen II. Miklós október 17-i manifesztuma után érezték úgy, hogy eljött az ideje a cárizmus megmentésének, hiszen az uralkodó a kiáltvánnyal – legalábbis olvasatuk szerint – látványosan meghátért a szociáldemokrata-liberális nyomással szemben, és feladta az állam addigi princípiumát. Az egyes ultramonarchista vezetők véleménye eleinte csak abban oszlott meg, hogy az állam megmentése milyen eszközökkel érhető el. Őszre már egyértelműen uralkodóvá vált az ekkor már általánosan feketeszázásnak nevezett szervezetek vezetői körében, hogy a különleges szituáció extrém megoldásokat, katonai fegyveres fellépést igényel. Volinszkij püspök ezt írta 1905 novemberében Borisz Nyikolszkijnak: *„Egyetlen követhető elv van a jelenlegi helyzetben: az állam védelme fegyverrel és a forradalom első osztályú művészeinek azonnali megglincselése.”*⁸ Hasonló álláspontot foglalt el Kruseván és a többi feketeszázás vezető is. 1905 őszére világossá vált, hogy a feketeszázak az állam védelme érdekében törvényen kívüli eszközöket fognak alkalmazni, mint ahogy álláspontjuk szerint a forradalmárok is a törvényes rend felrúgásával támadnak a hatalom ellen.⁹ A forradalom során előállt helyzet a szélsőjobb számára analogikusnak tűnt a 17. század eleji orosz helyzettel, a Szmuta időszakával, amikor a Rurik-dinasztia kihalása utáni zavaros időszakban lengyel trónbitorlók foglalták el az orosz cárok helyét, és uralkodó, valamint szervezett nemesség hiányában a moszkvai alsóvárosok fellázadt, katonai alakulatokba szerveződő lakosai, a fekete emberek kergették ki a lengyeleket, és mentették meg az államot. Míg tehát saját magukat egy dicső nemzetmentő tradíció örökösének tartották, addig politikai ellenfeleik elnevezésüket szitokszóként használták.

A bekövetkezendő terror nyitánya az október 17-i manifesztum lett, ezután alakult meg az immáron népi jellegű, radikális kispolgári tömegeket összegyűjtő tömegpárt, az Orosz Nép Szövetsége, amely fokozatosan magába olvasztotta a korábban alakult pártokat is, egy besszarábiai kisnemes, belügyi hivatalnok, V. M. Puriskevics vezetésével. A „rettegés őszén”, az orosz történelem kb. két hétig tartó addigi legsúlyosabb pogromhulláma során 358 helységet dúltak fel, 3544 embert megsebesítettek, 1622-t megöltek. A 97 pogrom során több mint 25 millió rubel anyagi kár keletkezett.¹⁰ A terrorhullám célpontjai elsősorban az egyes települések zsidó negyedei voltak, de lezajlottak egyetemek, üzemek, újságszerkesztőségek és más nemzetiségek elleni támadások is. A szélsőjobboldali rohambrigádok, a „harci druzsinák” szétverték a munkásgyűléseket, feloszlatták az ellenzéki utcai demonstrációkat, megtámadták az egyetemeket, mint a „lázadás fészkeit”. Az akciók az esetek többségében nem ütköztek a hatóság ellenállásába, sőt több helyütt kifejezett rendőrségi támogatással zajlottak le. A pogromokat már azok lefolyásával egyidejűleg is, utólag is úgy igyekeztek

feltüntetni, mint spontán tömegmozgalmat a cár mellett, a trón megmentése érdekében. A tömegrohamok megszervezésében és lebonyolításában aktív szerepet játszott a klérus, különösen a nyugati kormányzóságok és a letelepedési övezet szerzetes papsága, ennek oka részben a nemzetiségi „idegen” környezetben, részben a néppel való napi, közeli intenzív kapcsolatban kereshető. Különösen a pocsajevi kolostor papsága tünnette ki magát a feketeszázás eszmék terjesztésében és az Orosz Nép Szövetsége vidéki szervezeteinek létrehozásában.¹¹ A feketeszázak elutasították az első a dumaválasztásokon való részvételt, mert az alkotmányosságnak ezt a korlátozott formáját is elfogadhatatlannak tartották, s összeülése után mindent megtettek annak felszámolása érdekében.

1906-tól változás állt be a feketeszázás szervezetek taktikájában. Az első állami дума feloszlatását sikernek könyvelték el, és úgy gondolták, hogy a további terror felesleges, mert egyrészt „eltörték a forradalom gerincét”, másrészt már érzékelték, hogy a pogromok nagyobb társadalmi ellenérzést szülnék, mint amennyi stratégiai haszon származik belőlük. A hangsúlyt a tömegterrortól az egyéni terrorra helyezték át, s politikai gyilkosságok formájában likvidálni kezdték azokat a dumaképviselőket, akiknek tevékenységét saját szempontjukból különösen veszélyesnek ítélték meg. Így ölték meg 1906 júliusában Herzensteint, majd 1907 márciusában Iolloszt, mindketten az első дума kadetpárti képviselői voltak.¹²

Az 1906. március 4-i cári ukáz, amely engedélyezte bizonyos feltételek megléte esetén a politikai pártok működését, lehetőséget biztosított a feketeszázás szervezeteknek is tevékenységük legalizálására. Ebben az évben – hivatalos rendőrségi statisztika szerint – az Orosz Nép Szövetsége 359 ezer taggal rendelkezett, ebbe a már beolvasztott szervezetek tagsága is beleértendő. A nem ONSZ-hez tartozó összes többi feketeszázás szervezetnek 48 ezer tagja volt, kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az ONSZ maga jelentette ekkor a feketeszázasságot. Tevékenységük átfogta a birodalom lényegében teljes területét, 78 kormányzóságban és kerületben voltak jelen szervezetek, de a tagság többsége a zsidó letelepedési övezet 15 kormányzóságában létrejött valamely szervezethez tartozott.¹³ Bár mint utaltunk rá, az első dumaválasztásokat bojkottálták, de a másodikon már elindultak, abból a megfontolásból, hogy a dumát belülről hatékonyabban szét lehet verni, mint kívülről, és végül 63 képviselőt sikerült beválasztatniuk a testület tagjai közé.

A sztolipini államcsíny után létrejött a júniusi monarchia, egy sajátos féllalkotmányos államalakulat, amelyben a feketeszázasságot szinte már kizárólag az ONSZ jelentette.¹⁴ A legnagyobb gyűjtőpárt nem tudott egyben maradni, mert vezetőinek ambíciói, pénzügyi vitái, s sorozatos botrányai megosztották a tagságot. Az alapító Puriskevics híveivel együtt 1908-ban kivált az egykoron általa létrehozott szervezetből, és megalkotta a Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetségét,¹⁵ amely különösen Besszarábiában lett erős. Távozása után az ONSZ-ben újabb törésvonal keletkezett, megjelent ugyanis az obnovlenista irányzat, amelyet vezetője után markovistának, székháza helye után pedig baszkovistának is neveztek. Ők nevének megfelelően megújulást követeltek, vagyis Sztolipin miniszterelnök híveiként az alkotmány és a korlátozott jogkörű parlament mint létező realitás elfogadását, ezzel szembekerültek a Dubrovinnok nevével fémjelzett régi vezetéssel. Utóbbiak ortodox módon ragaszkodtak 1905-ös elveikhez, a dumát illegitim fórumnak, az alkotmányt nem létezőnek tekintették, Paleoloque francia követ találó kifejezésével „*a cárral szemben védték a cárizmust*”. Ez a konfliktus 1912-ben újabb szkizmához vezetett, és az ONSZ újból további két részre szakadt, de mindkettő megtartotta eredeti elnevezését, hogy ezzel is

jelölje: önmagát tekinti legitimnek. A régit Dubrovin vezetett tovább, a kiváltak által létrehozott új szövetségnek pedig Markov lett a vezetője. A realista obnovlenista irányzat a dumában támogatta a kormányzatot, gyakorlatilag az októbristákkal együtt kormánypárttá vált, és így egyetértett Sztolipin legnagyobb horderejű intézkedésével, az ősi orosz faluközösségi formának, az obscsinának a felszámolásával is. Az ekkor már a parlament falain kívülre került fundamentalista dubrovinista irányzat harcosan kiállt az obscsina mellett, és érvelésében felhívta a figyelmet arra: lehet, hogy a tulajdonossá váló parasztok széles bázist fognak jelenteni a hatalom számára, de feltette a kérdést, vajon a vesztesek milliós tábora melyik párt híveinek a számát fogja gyarapítani, s milyen irányban tolja el az ország közhangulatát. Dubrovin doktor organizációja eljutott odáig, hogy az első világháború alatt a rendőrség már az egyik legveszélyesebb államellenes szervezetként tartotta nyilván, s folyamatosan figyelte.¹⁶

1917-ben, a forradalom alatt a feketeszázasság már nem tudta megismételni azt, amire 1905-ben még képes volt: hogy megmentse a hatalmat. Bázisa a folyamatos háborúpárti magatartás miatt eliminálódott, vezetői önkéntesnek mentek a frontra, vagy betagozódtak a parlamenti rendszerbe. 1916 decemberében ugyan Puriskevics és társai még meggyilkolják Raszputyint, a cári udvar csodatevő kegyencét, az uralkodópár rossz szellemét, de ez már semmin sem változtatott. 1917. március 2-án a pszkovi vasúti pályaudvaron II. Miklóst, minden oroszok urát a negyedik állami дума Ideiglenes Bizottságának megbízásából két jobboldali képviselő mondatja le: az októbrista Gucskov és a feketeszázás Sulgin.¹⁷ Az a дума vette át a hatalmat és távolította el a cárt, amelynek az eseményekben tevékeny részt vállaló jobboldali tagjai az első forradalom idején még feketeszázasként mindent hajlandók voltak megtenni, hogy az intézmény létrehozását megakadályozzák.

A bolsevik hatalomátvétel ismét új helyzetet teremtett, a monarchisták és a jobboldal ismét közös politikai platformra kerültek, amely gyakorlatilag minden politikai erőt összefogott a többségi szociáldemokraták ellen. Puriskevics és társai megkíséreltek egy államcsínyt megszervezni, ám a konspirációhoz nem szokott szűk csoportot, amely ezúttal nem érezhette maga mögött a hatalom támogatását, a Cseka könnyedén felszámolta.¹⁸ Utoljára a fehérgárdista tábornokok seregeiben találkozhatunk velük, ahol elsősorban ideológiai munkát végeztek: Sulgin dolgozta ki például a monarchia fehér hölgy, és a monarchisták a fehér eszme lovagjai című teóriát a bolsevik röplapok ellensúlyozására, ezért kapta az önkéntes hadsereg a fehérgárdista elnevezést.¹⁹ A polgárháborús vereség után a feketeszázak maradék tagjai szétszóródtak, emigráltak, de voltak olyanok is, akik a szovjethatalom lelkes híveivé váltak, mert felismerték abban az erős birodalmi jelleget, a cári tradíciók más hangsúlyokkal, más ideológiai zászló alatt történő folytatását. A feketeszázak egyik legtömörebb és legtalálhatóbb jellemzése az egykori miniszterelnöktől, Vittétől származik, aki az októberi manifesztum és a portszmuthi béke miatt a szélsőjobb egyik elsőszámú ellenségének számított, és több ízben megkísérelték a megölését is. Vitte a következőket írta: *„Ez a vad és alantas csöcselék pártja – vezetői politikai huliságok, emberek, akik piszkosak gondolataikban és piszkosak érzéseikben; nem rendelkeznek egyetlen valamirevaló és tisztességes politikai eszmével sem, és valamennyi erejüket a vad és sötét tömeg legalantasabb ösztöneinek felgyújtására fordítják.”*²⁰

Jegyzetek

¹ Ld. erről: *Puskin, Sz. N.*: Isztorija russzkogo konzervativizma 19. veka. Nyizsnij Novgorod, 1998; Russzkij konzervativizm XIX sztoletyija. Redaktor: Goszul, V. Ja. Moszkva, 2000.

² Vö.: *Vlaszty i oppozocija*. Redaktor: Zsuravlev, V. V. Moszkva, 1995.

³ Vö.: *Prajszman, L. G.*: Tyerrorisztii i revolucionyeri, ohrannyiki i provokatori. Moszkva, 2001.

⁴ Vö.: *Ciepielewski, J.*: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Bp. 1977.

⁵ Vö.: *Bebesi György*: A feketeszázak. Bp. 1999. (Russzisztikai Könyvek, 6.)

⁶ *Kirjanov, J. I.*: Russzkoje szobranijje 1900–1917. Moszkva, 2003.; illetve *Bebesi*: A feketeszázak. i. m. 126–136.

⁷ A „jegyzőkönyvek” az 1890-es években az Ohrana külföldi ügyekkel foglalkozó osztálynak titkos részlegetében készültek. OGREJEVSKIJ generális adott megbízást az elkészítésükre, és RACSKOVSKIJ, az Ohrana párizsi rezidense állította össze az áldokumentumot egy fiatal emigráns irodalmárral, GOLOVINNAL, kihasználva az 1897-es első cionista világtalálkozó tényét. Konceptiójuk szerint ők megszerezték a kongresszus titkos jegyzőkönyveit, amelyekben a rabbi a zsidó őshaza keresése helyett – amely a konferencia egyik legfontosabb hivatalos napirendje volt – titokban a világuralom megszerzésére szöttek terveket. *Bebesi György*: A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei. In: IPF Tudományos Közleményei, Szekszárd, 1995.; *Bebesi*: A feketeszázak. i. m. 69–85.

⁸ *Zsuravlev* (szerk.): i. m. 18.

⁹ Ilyen típusú fellépésre, illetve gondolkodásmódra már találunk előzményeket az orosz történelemben, hiszen 1881-ben II. Sándor cár meggyilkolása után megalakult egy nemesi titkos szabadkőműves páholy, a Szent Csapat, amely az anarchisták rövid úton történő likvidálását tartotta feladatának. Ld. erről: *Vitte, Sz. J.*: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Bp. 1964. 51–56.; *Bebesi*: A feketeszázak. i. m. 30–49.

¹⁰ Uo. 94–97.

¹¹ *Bebesi György*: Iliodor, az örült szerzetes, az orosz Savonarola. In: Orosz arcképcsarnok. Pécs, 2004. 100–125. (PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 3.)

¹² *Krausz Tamás – Szilágyi Ákos – Sz. Bíró Zoltán* (szerk.): Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történelmi kronológiája. Bp. 1992. 32–33.

¹³ *Bebesi*: A feketeszázak. i. m. 171.

¹⁴ Vö.: *Sztolipin*: Zsizny i szmerty. Szbornyik. Saratov, 1997.

¹⁵ *Bebesi*: A feketeszázak. i. m. 187–197.

¹⁶ Uo. 245–296.

¹⁷ *Szilágyi–Krausz–Sz. Bíró* (szerk.): i. m. 57.

¹⁸ *Bebesi György*: V. M. Puriskevics, az orosz szélsőjobb vezére a századelőn. In: Századok, 2001. 1125–1148.

¹⁹ *Bebesi György*: A Fekete Század lovagjai. Szekszárd, 1999. 58. (IPF könyvek.)

²⁰ *Vitte, Sz. J.*: Voszpominanyija. Moszkva, 1960. 2. köt. 272.

KÉT FELVILÁGOSULT POLIHISZTOR – TESSEDIK ÉS SZAMBORSZKIJ

A 18–19. század fordulóján Közép- és Kelet-Európában bővelkedik olyan életutakban, amelyek számos hasonlóságot, sőt szinte teljes analógiát mutatnak. Közéjük sorolható Tessedik Sámuel (1742–1820) és Andrej Afanaszjevics Szamborszki (1732–1815) életműve is, hiszen mindketten lelkészek, kiváló agrárszakemberek, nagy műveltségű polihisztorok, reformokat sürgető, a parasztság anyagi, erkölcsi és szellemi színvonalának előmozdítását szorgalmazó személyiségek voltak. Közös mindkettőjükben, hogy az általuk elért eredmények ellenére újító kezdeményezéseik végső soron kudarcra lettek kárhóztatva Európa ezen, a jobbágyfelszabadítástól még távol álló térségeiben. E két tudós férfiú szakmai kapcsolatai, személyes találkozásai és levélváltásai – kétszáz év távlatából is – méltóak az utókor figyelmére és a magyar–oroszkulturális érintkezések egyik értékes, mégis ez ideig alig ismert fejezetét képezik. Jelen tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy felidézzük ezeket az egymással találkozó, rövid időre összeölelkező és egymást gazdagító, stimuláló életutakat, amelyek a kulturális kontaktológia szempontjából néhány tanulsággal szolgálnak.

A magát „hungarus” értelmiséginek valló, németül, szlovákul, latinul és magyarul egyaránt kiválóan beszélő, a kortársak által „magyar Varro”-nak nevezett ifjabb Tessedik Sámuel (idősebb Tessedik Sámuel evangélikus lelkész és Lang Erzsébet pozsonyi polgárlány gyermekeként) 1742. április 20-án, Albertiben (ma: Albertirsa) látta meg a napvilágot.¹ Kétéves, amikor szüleivel együtt Békéscsabára költöztek, ahol édesapja 1749-ben, 39 évesen elhalálozott. Ezt követően édesanyjával és két húgával együtt Pozsonyban telepedtek le, ahol a Bél Mátyás által kiváló színvonalra emelt evangélikus líceum növendéke lett. Ezen intézmény falai között ismerkedett meg a nála egy évvel idősebb Fjodor Jankovičsal (az orosz népiskola későbbi reformerével), akivel életre szóló barátságot kötött.² 1761–1762-ben a korabeli magyar protestáns iskolaügy egyik fellegvárába, a debreceni református kollégiumba iratkozott be, ahol tanárai közül az „ördögös professzornak” és a „magyar Faustnak” nevezett Hatvani István, valamint Sinai Miklós és Szatmári István voltak rá nagy hatással.³ 1762-től – három éven át – az erlangenit egyetemen teológiát tanult, de szívesen hallgatott medicinát és ökonómiát is.⁴

Az egyetemi stúdiumok befejezése után, 1766-ban Tessedik közel egyéves körutazást tett a német államokban: felkereste a híres oktatási intézményeket, elragadtatással szemlélte a polgáriasultabb körülményeket, az egészségügyi és szociális létesítményeket.⁵ Ezek az élmények meghatározó fontosságúak voltak számára, és ekkor fogalmazta meg először a lényegesen elmaradottabb magyarországi viszonyok, különösen a paraszti népesség életkörülményei megváltoztatásának szükségességét.⁶ Hazatérését követően 1767-ben került evangélikus lelkésznek Szarvasra, ahol ezt a tisztségét ötvenhárom éven át viselte.⁷

Több mint öt évtizedes szarvasi tevékenysége felvilágosult intézkedések közepette energikus és szerteágazó munkával telt el. Tessedik meggyőződéssel hitt a „ració” és a „közjó” szellemében, az egyetemes emberszeretettől vezérelt filantropista pedagógia ember- és társadalomformáló erejében.⁸ Őszintén bízott abban, hogy az ésszerű reformok és felvilágosult intézkedések javíthatnak az alsóbb néposztályok anyagi, szociális és kulturális helyzetén.⁹ Tisztában volt azzal, hogy a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején a jobbágyrendszer béklyói szinte leküzdhetetlen

akadályokat jelentenek és történelmi fátumként nehezednek a kor embereire. Az egyetlen kitörési lehetőséget a Basedow, Salzman, Trapp, Campe és Rochow nevével fémjelzett új, filantropista nevelésben látta. Ezzel magyarázható, hogy 1780-ban – Friedrich Meyer kupferzelli és Johann Heinrich Pestalozzi neuhofti intézményéhez hasonló – gyakorlati-gazdasági és „szorgalmatossági” iskolát létesített.¹⁰

A Tessedik által alapított oktatási intézményt joggal tekinthetjük élete fő művének. A hathektárnyi, eredetileg szikes talajon létrehozott gyakorlókert (az új gazdasági épületekkel, méhészzel, istállókkal)¹¹ és az 1791-re felépített emeletes iskolaépület¹² valóban Tessedik büszkesége volt, mivel ezek működtetéséhez – saját jövedelmein kívül – csak az evangélikus hitközség támogatását vehette igénybe, állami dotációból ugyanis nem részesült. Ezzel magyarázható, hogy tizenöt évi működés után kénytelen kényszerszünetet következett az iskola történetében, sőt 1806-ban végleg kénytelen volt bezárni kapuit.¹³ A helytartótanács pénzügyi támogatása nélkül ez törvénytelen volt! Igaz, Festetics György gróf ezekben az években, 1797-ben nyitotta meg gazdasági tanintézetét, a híres Georgikont, ugyanakkor neki 160 ezer hold föld jövedelme jelentett biztos garanciát iskolájának működtetéséhez.

A szarvasi gyakorlati-gazdasági mintaiskola – a 18–19. század fordulóján – valóban egyedülálló intézménynek tekinthető, mivel a tanulók elméleti és gyakorlati képzése gyökeresen eltért a korabeli népiskolák praxisától. A Tessedik által kidolgozott és jóváhagyásra a helytartótanács Tanulmányi Bizottságához (Departamentum scholarum) benyújtott tervezet részletesen tartalmazza a szarvasi institutum (intézet) tanulmányi rendjét. Ebből világosan kitűnik, hogy Tessedik a gyakorlati orientáltságú, a tanulók számára hasznos ismereteket nyújtó, reáliákat is tartalmazó képzés elkötelezett híve volt.¹⁴ Iskolája három tagozattal (népiskolai, mezőgazdasági, ipari) működött, és a tanulók létszáma megközelítette az ezer főt. Az iskolaalapító nem titkolt szándéka az volt, hogy a diákok ne csak elemi szintű képzésben részesüljenek, hanem közülük néptanítók, falusi középvezetők és gazdatisztek kerüljenek ki.¹⁵

A szarvasi „szorgalmatossági” iskolában nővumnak számított, hogy Tessedik jelentősen csökkentette a latin nyelv oktatására fordított időt. Helyette olyan új ismeretek jelentek meg a tananyagban, mint az ökonómia, a gazdasági irányítás, a kamerálisztika, a statisztika, az állatgyógyászat, a rétgazdálkodás, a természetrajz, az anatómia, a kémia, a kettős könyvelés, továbbá szerződések, inventáriumok és protokollumok készítése. A filantropista pedagógiai gondolkodókhoz hasonlóan Tessedik fontosnak tartotta a tanulók testi erőinek fejlesztését, a rendszeres testedzést. Szigorúan tiltotta viszont a testi fenyítést, a megalázó és értelmetlen büntetéseket, s helyettük legfeljebb a nappali karcert és az ételmegvonást tartotta alkalmazhatónak.¹⁶

A tanulók sok időt töltöttek a gyakorlati kertben, ahol korszerű agrotechnikai eljárásokkal, talajjavító módszerekkel (meliorizáció, digózás), új növényi kultúrákkal (lucerna, lóhere, articsóka) és addig soha nem látott gyümölcsfélékkel ismerkedtek meg.¹⁷ A szűkös pénzügyi források ellenére Tessedik igazi mintagazdaságot teremtett, ahol külföldről behozott mezőgazdasági eszközök, korszerű épületek, műhelyek, magtárak és a segédszemélyzethez tartozó kertészek, juhászok, marhapásztorok segítették a tanulók gyakorlati munkáját.

Lelkeszi és igazgatói tevékenysége mellett Tessedik az élet minden területére kiterjedő népművelői, faluszervezői munkát is végzett. Nemcsak a szószékről hirdette felvilágosult nézeteit, hanem a gyakorlatba is igyekezett átültetni azokat.¹⁸ Betegség-lyező pénztárt, néptanítói egyesületet, patikát, tűzoltóegyletet szervezett, 1786–1788 között új templomot építtetett,¹⁹ százötven gyümölcsfafélét honosított meg Szarvason,

és az Alföldön elsőként több ezer akácát telepített a futóhomok megkötésére.²⁰ Hatalmas energiát fordított arra, hogy a település lakóinak szemléletmódján, életfelfogásán radikálisan változtasson, amiről 1819-ben befejezett önéletírása is megkapó erővel tanúskodik.²¹

Tessedik hatalmas életművének felidézésekor nem feledkezhetünk meg imponáló tudományos teljesítményéről sem. Egyes történészek szerint száznegyven, mások véleménye alapján mintegy négyszáz publikációja látott napvilágot.²² Különös figyelmet érdemel 1784-ben kiadott, „Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn konnte” című munkája, amely két évvel később magyarul is megjelent.²³ A kortársak nagy elismeréssel nyilatkoztak mezőgazdasági tárgyú írásairól, köztük a lóhere- és lucernatermesztésről,²⁴ valamint a rétgazdálkodásról írt dolgozatairól.²⁵ A pozsonyi Tanulmányi Bizottság tagjaként jó néhány neveléssel kapcsolatos tanulmányt is közreadott, mint például a „Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről” című cikket.²⁶

A hazai politikai elit, a vezető értelmiségi körök és külföldi tudós kollégái is jól ismerték a polihisztor Tessedik munkásságának értékeit. Ezt bizonyítja, hogy 1787-ben II. József aranyéremmel jutalmazta, 1798-ban a jénai Ásványtani Társaság oklevéllel tüntette ki, 1809-ben pedig I. Ferenc császár nemesi rangra emelte.²⁷ Intézetét olyan hírességek keresték fel, mint Habsburg József nádor, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József²⁸ és Kazinczy Ferenc.²⁹ 1797-ben, a Georgikon alapításakor, Festetics György gróf Tessediket kérte fel az intézmény első igazgatójának, ő azonban kitarzott szarvasi elhivatottsága mellett.

Tessedik életének ötvennyolcadik esztendejében ismerkedett meg a nála tíz évvel idősebb Andrej Szamborszkijjal, akit oroszországi alteregójának is nevezhetnénk.³⁰ Andrej Afanaszjevics 1732-ben született és felsőfokú tanulmányait a Kijevi Teológiai Akadémián végezte. Stúdiumai befejezését követően 1765-ben – huszonhárom évesen – a londoni orosz követség lelkészévé nevezték ki. Tizenhat évig maradt Angliában, és soha sem titkolta, hogy ottani élményei egész életére rányomták a bélyegüket. Lelkeszi hivatása mellett elragadtatással tanulmányozta az európai élvonalba tartozó angol viszonyokat, a tőkés mintaállamban lezajló ipari forradalmat, az orosz állapotoktól lényegesen eltérő életmódot és mentalitást. A legnagyobb hatással rá azonban a mezőgazdaságban bekövetkezett változások, az új agrotechnikai eljárások, a korszerű technológiák és a földművelés hatékonyságát jelentősen növelő munkaeszközök voltak.³¹ Rajongott az angol felvilágosodás kulturális teljesítményeiért, a képzőművészeti, szépirodalmi és tudományos művekért. Úgy érezte, hogy egész lényé átszellemült a szigetországi tapasztalatok hatására, és – Tessedikhez hasonlóan – ekkor alakult ki küldetéstudata. Angolbarát érzelmeit tovább erősítette az a tény is, hogy brit nőt vett feleségül, akivel boldog házasságban élt. (Leányát, Sz. A. Szamborszkaját a neves diplomata, később a Carszkoje Szelő-i líceum direktora, Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij vette feleségül. Unokája a dekabrista mozgalomban részt vevő A. Rozenhez³² ment feleségül.)

Oroszországba való visszatérését követően, befolyásos támogatóinak segítségével Szamborszkij a cári udvarba került, esperesi beosztásba. Bizalmi pozícióját jelzi, hogy 1782-ben II. Katalin cárnő őt nevezte ki Pavel Petrovics nagyherceg (a későbbi I. Pál, 1796–1801) nyugat-európai utazásakor kísérőnek. Még nagyobb megtiszteltetésben lett része két évvel később, hiszen a cárnő őt bízta meg Sándor és Konsztantyin nagyhercegek vallási-erkölcsi nevelésével.³³

Ezekben az években – magas hivatali elfoglaltsága ellenére – sem szűnt meg érdeklődése a korszerű mezőgazdasági kérdések iránt. Ezt bizonyítja, hogy 1781-ben

Moszkvában könyvet adott ki „Az angol gyakorlati földművelés leírása” címmel.³⁴ Bizonyára ez a munkája is közrejátszott abban, hogy 1797-ben a Szabad Gazdasági Társaság tagjai közé választotta, és még ugyanebben az évben kinevezték a Carszkoje Szelő-i mezőgazdasági szakiskola vezetőjévé. Ottani tapasztalatairól 1798-ban metszetekkel és rézkarcokkal illusztrált exkluzív kötetet jelentetett meg „A földművelés és a mezőgazdaság gyakorlati iskolájának helyzete” címmel, amely a maga műfajában – a 18. század végén – unikális teljesítménynek számított.³⁵

1799-ben az orosz uralkodó azzal bízta meg Szamborszkijt, hogy kísérelje el leányát, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőt Magyarországra.³⁶ Az 1783-ban született nagyhercegnőt, aki II. Katalin cárnő egyik kedvenc unokája volt, apja eredetileg IV. Gusztáv svéd királyhoz kívánta feleségül adni. Ez a házassági terv azonban meghiúsult, mivel a felek nem tudtak megállapodni abban, hogy az esküvő a pravoszláv vagy az evangélikus felekezeti szertartás szerint történjen. 1799 februárjában aztán Habsburg József főherceg,³⁷ Magyarország nádora – I. Ferenc császár öccse – kérte meg a nagyhercegnő kezét. Az esküvőre 1799. október 30-án, a Szentpétervárhoz közeli cári rezidencián, Gatcsinában került sor. Ekkor, kompromisszumos módon, a házasulandók előbb a pravoszláv, majd a katolikus szertartás szerint léptek frigyre. Az ifjú házaspár négyheti vigasságok után december 2-án indult el – néhány főnyi személyzet és Szamborszkij esperes kíséretében – Szentpétervárról Bécsbe, ahova 1800. január 2-án érkezett meg. Ott újabb bálók és mulatságok következtek, majd február közepén értek Budára, ahol a vár egyik épületszárnyában alakították ki rezidenciájukat.³⁸

A nádor feleségének tizenhárom hónapos magyarországi életéről viszonylag keveset tudunk, bár a korabeli sajtó (Magyar Kurír, Pressburger Zeitung, Vereignigter Ofner und Pester Zeitung, stb.) több híradást közölt arról. A legtöbbet azonban Szamborszkij 1871-ben kiadott „Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő magyarországi tartózkodásáról” című munkájából tudunk meg, amely – érthető elfogultsággal – a szemtanú hitelességével tárgyalja az átélt eseményeket.³⁹ A nagyhercegnő gyóntatópapjának és közeli bizalmasának leírásából világosan kitűnik, hogy a szépsége teljében levő, tizenhét éves nádorné népszerű volt a magyar rendek körében, és maradéktalanul élvezte az ország népének szimpátiáját. Szamborszkij úgy ítélte meg, hogy Habsburg József főherceg és Alekszandra Pavlovna könnyen új dinasztiát alapíthattak volna Magyarországon, ha a nádor feleségének váratlan halála nem következik be.

Szamborszkij nem titkolta, hogy az orosz nagyhercegnőnek a bécsi udvarban több ellensége is akadt. Közéjük sorolta a nápolyi születésű Terézia császárnét (I. Ferenc feleségét) és Franz Thugut bárót, az egykori államminisztert és a titkosrendőrség volt főnökét. Különösen ez utóbbiról festett visszataszító képet, akiről egyébként közzismert, hogy a Martinovics Ignác nevével fémjelzett jakobinus mozgalmat milyen brutális eszközökkel számolta fel. Szamborszkij főleg a nádorné növekvő népszerűségével magyarázta bécsi ellenségeinek intrikáit, a személye ellen irányuló aknamunkát. Könyvében annak is hangot adott, hogy alapvetően a bécsi udvar felelős Alekszandra Pavlovna haláláért, mivel meggyőződéssel hitte, hogy az orosz cár leánya mérgezés áldozata lett.⁴⁰

1801 márciusában valóban furcsa és nehezen rekonstruálható dolgok történtek a budai várban. A nádor korábban teljesen egészséges felesége március 8-án egy Paulina nevű kislányt hozott a világra, aki születését követően néhány óra múlva meghalt. Tizenhatodikán, reggel fél hat körül maga Alekszandra Pavlovna is távozott az élők sorából, ami kétségtelenül sok találgatásra adott okot. Szamborszkij joggal furcsállta,

hogy a szülésre készülő, makkegészséges nádorné március 6-tól gasztrikus ideglázban szenvedett (ami származhatott mérgezéstől is), majd Paulina halálát követően az osztrák orvosok himlő ellen kezelték. A nagyhercegnő gyóntatópapja – mint már említettük – mérgezésre gyanakodott, és a felelősöket Terézia császárné és Thugut báró környezetében kereste. Itt jegyezzük meg, hogy Tardy Lajos is osztotta Szamborszkij véleményét,⁴¹ míg Kiszely István⁴² a halál okaként a gümőkort jelölte meg. G. R. Gyerzsavin, a neves költő, aki 1802-től igazságügyi miniszter volt, a Szamborszkijtól kapott jelentések alapján ugyancsak mérgezésre utalt 1806-ban írt versében.⁴³ Elgondolkodtató és szembetűnő az a tény is, hogy Alekszandra Pavlovna apját, I. Pált – az angol diplomácia pénzügyi támogatásával – közel azonos időben, 1801. március 11-én gyilkolták meg a merénylők. Ekkor Platon Zubov (II. Katalin utolsó kegyence), Pahlen gróf (Szentpétervár katonai kormányzója) és mintegy hatvan-hetven gárdista hatolt be a Mihály-palotába, ahol a felismerhetetlenségig összeverték a törvényes orosz uralkodót.

Szamborszkijnak nem kis szerepe volt abban, hogy a 18. életévében elhalálozott orosz nagyhercegnőt a Romanov-ház presztízsének megfelelő végtisztességben részesítették. Könyvéből megtudhatjuk, hogy Alekszandra Pavlovna holttestét előbb a Nádor-kert egyik épületében ravatalozták fel, majd a díszes koporsót a kapucinusok budai templomának kriptájában helyezték el. 1802-re épült fel az ürömi sírkápolna, az orosz nagyhercegnő földi maradványainak végső nyughelye, amelyről az utazó Vlagyimir Bronyevszkij 1810-ben a következőket írta: *„Áhítatos tekintetettel futó pillantást vetettem a templomra, és négyzet alakú piederstált láttam magam előtt, melynek minden egyes oldala alig több három százszenynél, ezen a piederstálon emelkedik a gúla alakú csúcsos tető. Belül a templom kör alakú, és az oltárt boltív választja el a nem nagy méretű, atlaszra festett ikonosztáztól; az oltárasztali gazdagon hímzett bársony borítja; a tiszta aranyból vert edények súlya meghaladja a negyven fontot és kiváló munkáról tanúskodnak. Két papi miseruha különösen figyelemre méltó; az egyiket a nagyhercegnő esküvői ruhájából varrták, a másikat Anna Ivanovna cárnőnek annak a ruhájából, amely a nagyhercegnő kelengyéjéhez tartozott. A két aranyfoglaltú ikont dúsán díszítik nagy méretű briliánsok, gyémántok és drágakövek. Az elsővel Nagy Katalin adta áldását a megboldogultra, a másodikkal pedig felséges édesanyja, Marija Fjodorovna cárné, aki csaknem ugyanebben az időben vesztette el férjét és gyengéden szeretett leányát. Egyszóval, a templom díszje egyszerű, de ugyanakkor gazdag, választékos ízlésű és méltóan juttatja kifejezésre az orosz császári pompát.”*⁴⁴

1804-ig Andrej Szamborszkij látta el az ürömi sírkápolnában a lelkeszi teendőket. Ottani munkáját nagy odaadással végezte, de maradt arra is ideje, hogy megismerkedjen a korabeli Magyarország néhány közéleti személyiségével és tudásával. Köztük első helyen Tessedik Sámuel említjük, akivel 1800 nyarán került személyes kapcsolatba. Szamborszkij – 1872-ben kiadott emlékiratainak tanúsága szerint – fontosnak tartotta, hogy felkeresse az 1780-ban alapított szarvasi gyakorlati-gazdasági iskolát, és megismerkedjen annak nagy híré igazgatójával.⁴⁵ Egymás iránti érdeklődésüket elsősorban az motiválta, hogy mindketten lelkeszek, Nyugat-Európában megfordult, művelt személyiségek, a mezőgazdasági szakoktatás és a munkára nevelés elhivatott szószólói voltak.

Tessedik önéletírásának 86–87. oldalán számol be a Szamborszkijhoz fűződő kapcsolatairól, köztük azon tervéről, hogy kiadja Szamborszkij 1798-ban napvilágot látott művét. A kötet egyes fejezeteit még 1800–1801 fordulóján lefordíttatta német nyelvre és hozzáfogott az előfizetők összegyűjtéséhez. Ennek egyik módja az volt,

hogy a hazai és külföldi folyóiratokban (köztük a brünni *Patriotisches Tageblatt* 1801. május 20-i és 1802. április 5-i számában) hirdetést adott fel a könyvtervezet megjelenéséhez. Ezenkívül Molnár János pesti evangélikus lelkész is megpróbált segíteni az előfizetők toborzásában, amelynek során Festetics György érdeklődését is felkeltették Szamborszkij műve iránt. Végül azonban e könyv kiadása nem járt sikerrel, mivel összesen csak negyvenöt előfizetőt találtak. Tessedik számításai szerint mintegy ezer előjegyzésre lett volna szükség az ötezer forintos kiadási költség előteremtéséhez.⁴⁶ E kudarc mégsem rontotta meg kettőjük szakmai barátságát, hiszen ezt követően még évekig levelezésben álltak egymással, amiről Szamborszkij emlékiratai tanúskodnak.

1803-ban – Szamborszkij és Fjodor Janković biztatására – Tessedik pályázati értekezést nyújtott be az 1765-ben alapított pétervári Szabad Gazdasági Társaság (*Volnoje ekonomicseszkoje obszcsesztvo*) felhívására. A szarvasi polihisztort kétségtelesenül érdekelte a pályázati kiírás, amelynek címe („Milyen rendszabályok volnának alkalmazandók arra nézve, hogy a nép alsóbb rétegeiben, különösen a parasztnőknél és gyermekeknél a tevékenység szelleme és a keresetvágy olyképpen élesztessék, miszerint a munkát mint szükséget megszokják és megkedveljék”) vonzónak tűnt számára.⁴⁷ A Szentpétervárra elküldött német nyelvű pályaművet Tessedik önéletrása is említi, amelyben arra tesz utalást, hogy a kézirat további sorsáról nincs tudomása. Ma már tudjuk, hogy a D. P. Troszcsinszkij által felkínált ötszáz rubeles pályadíjat nem ő nyerte el, hanem a berlini Hardt és az orosz Dzszenkovszkij professzor.⁴⁸

Mivel a pályázati anyagot Tessedik egyetlen példányban készítette el, a későbbi korok történészei sokáig bizonytalanok voltak annak tartalmát illetően. A kéziratot végül 1974-ben Váradí-Sternberg János, az Ungvári Egyetem professzora találta meg a szentpétervári Állami Történeti Levéltárban, a Szabad Gazdasági Társaság fondjának 58. kötetében, és ezt a terjedelmes tanulmányt küldte el Tóth Lajosnak, az akkori idők legjobb Tessedik-kutatójának. Az általa 1976-ban, Szarvason kiadott Tessedik-monográfiában már szerepelt a kéziratos pályamű egy részének fordítása.⁴⁹

Bár az 1803. évi pétervári pályamű nem hozott babérokoszorút a magyar tudós számára, mégis úgy gondoljuk, hogy intellektuális színvonala, felvilágosult szemléletmódja és reformgondolatai következtében – közel kétszáz év távlatából is – méltó az utókor figyelmére. A pályázat készítője ugyanis, saját korát messze megelőzve, merészen és imponáló magabiztossággal tárta fel a 19. század eleji jobbagység tevékenységének és szorgalmának társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális akadályait. Ezek között említi az általános szegénységet, a nemesség részéről tapasztalható megvetést és megaláztatást, a kényszer és elnyomás sokféle formáját, a személyi szabadság hiányát, a babonák, az előítéletek és a rossz példák súlyos következményeit. Tessedik arra is felhívta a figyelmet, hogy a paraszti származású fiatal emberek tömeges kényszerű sorozása sok hasznos kezdet von el a termelőmunkától. Ugyanígy reálisan látta, hogy a felekezeti ellentétek és a vallási türelem hiánya milyen károkat okoz a társadalomnak. Azt is szóvá tette, hogy a tanítóképzés hiányának következtében a műveletlen néptanítók – gyakorta vagabund elemek, kicsapott diákok és szökött katonák – haszontalan ismereteket plántálnak át tanítványaikba.

Tessedik pályázatának szembetűnő értékei közé tartozik, hogy radikálisan bírálta a korabeli földbirtokmegosztást, rámutatva annak égbekiáltó aránytalanságaira. A pályázat írója – nem kis merészséggel – a nagybirtokok átszervezését, földosztást és a szabad paraszti földtulajdon kialakítását javasolta. Értekezésében negyvenötven holdas parasztgazdaságok létrehozását szorgalmazta, amelyek egy-egy család megélhetését hatékonyan biztosították volna. Tessedik maradéktalanul hitt a felvilágosult

eszmék ember- és társadalomformáló erejében, az alsóbb néposztályok művelődésének lehetőségében. Éppen ezért részletesen tárgyalta a néptanítóktól elvárható ismereteket, amelyek között a prioritást a gyakorlati orientáltságú tudásnak kell kapnia. A pályamunka szerzője felhívta a figyelmet a filantropizmus és a felvilágosodás szelleméből fakadó „hasznos és erkölcsös” polgárok nevelésére, a szociális gondoskodás és a közmunkák szervezésének fontosságára, a szegény- és dologházak felállításának szükségességére is.⁵⁰

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Tessedik iskolaszervező és tudományos munkásságáról a hírek Pétervárra is eljutottak. Ebben fontos szerepe lehetett Andrej Szamborszkijnak, aki rendszeresen írt jelentéseket az orosz fővárosba. Nemcsak barátainak küldött Magyarországról leveleket, hanem – többek között – M. M. Szperanszkijnak (közeli rokonának), I. Sándor talán legbefolyásosabb politikai tanácsadójának is.⁵¹ Jelentéseit bizonyára olvasta G. R. Gyerzsavin (korának egyik legkiválóbb poétája, tambovi és karéliei kormányzó, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter), amiről Jakov Grot történész is említést tett a költő műveinek 1869-es kiadásának előszavában. Tessedik tevékenységének oroszországi népszerűsítését olyan befolyásos személyiségek is előmozdíthatták, mint F. I. Janković (a szerémségi születésű, a pozsonyi líceumban Tessedik diáktársaként ismert, az orosz népiskolai reformot irányító pedagógus), Orlay János (I. Sándor háziorvosa, államtanácsos), Balugyánszky Mihály (a nagyváradi jogakadémia professzora, I. Miklós jogi nevelője, a Szentpétervári Egyetem első rektora, igazságügyi államtitkár) és a cári udvarral kitűnő kapcsolatokat ápoló karlócai szerb érsek, Stratimirović is.⁵²

Ezt a hipotézist támasztja alá az a tény, hogy 1803-ban – a pétervári udvar részéről – két alkalommal is felkérték egy tan- és gazdasági intézet tervének kidolgozására. Az „ajánlók” jól tudhatták, hogy a szarvasi iskola igazgatója 1802-ben részletes tervezetet készített – Niczky Kristóf gróf felkérésére – a nagyszentmiklósi mezőgazdasági intézet felállítására. A pétervári felkérésre vonatkozóan Tessedik a következőket közölte önéletrésében: „*Még 1803-ban kaptam (...) Sztratimirovics öngyóságától február 16-ról szóló levelet, melyben az orosz államtanácsos, Jankovics Tódor arra kér fel, hogy intézetemnek lehető legrészletesebb leírását, s néhány okmányt küldjek fel Pétervárra. Amit tehettem, azt megtettem, s hivatkoztam egy éppen akkor megjelenő művemre.*”⁵³ A második felkérést – a pavlovszki gazdasági iskola létrehozását illetően – Szamborszkij juttatta el hozzá, amint erről Tessedik is említést tett: „A nádorné gyóntató atyjának, Szamborszkijnak részint szóbeli, részint írásbeli felszólítása folytán átadtam az intézet szervezetének kidolgozását.”⁵⁴ Sajnos, Tessedik ezen tervezetének további sorsáról nem rendelkezünk adatokkal.

A következő évben, 1804-ben véget értek Tessedik és Szamborszkij találkozásai és levelezései, mivel az ürömi sírkápolna lelkészi tisztségébe Nyikolaj Musovszkijt (I. Miklós későbbi gyóntatópapját) nevezték ki. Ezt követően Szamborszkij egy évig Péterváron élt, ahol lakása számos orosz értelmiségi találkozóhelye volt. Közrejátszott ebben az is, hogy veje, Vaszilij Fjodorovics Malinovszkij (a Carszkoje Szelő-i líceum igazgatójaként) szívesen látta vendégül tanítványait, köztük a későbbi dekabristákat és neves írőket, mint például A. M. Gorcsakov herceget, A. A. Delviget, V. K. Kjuhelbekert, A. Sz. Puskind és I. I. Puscsint.⁵⁵

Oroszországba történt visszatérését követően Szamborszkij szomorúan tapasztalta, hogy a korábban általa vezetett Carszkoje Szelő-i mezőgazdasági szakiskola oktatási színvonala lezüllött. Ezzel kapcsolatban a Magyar Kurír 1804-ben, az intézmény tevékenységét méltatva a következőket írta: „*Ennek az oskolának felállítására*

egy Szamborszkij nevű görögkeleti pap szolgáltatott alkalmatosságot, aki (...) sokáig lévén Londonban, nagy szorgalmatosságot fordított az angliai mezői gazdaság megtanulására, s mivel a természeti tudományt és históriát is nagyon kedvelte, annál inkább boldogult amannak tanulásában és tanításában. Ő a néhai Alekszandra Pavlovna nagyhercegnővel Magyarországra küldetvén (...) nagyon alászállott azon közhasznú institutum.”⁵⁶

Látva a fenti intézet hanyatlását, 1805-ben Szamborszkij vidéki birtokára, a Harkovi kormányzóság Izjumi járásában fekvő Sztratimirovkára költözött. Ott mintagazdaságot szervezett és – felvilágosult gondolkodóhoz híven – nagy figyelmet fordított a jobbágyok anyagi és szociális helyzetének javítására. A településen orvosi rendelőt, patikát, kórházat, iskolát és árvaházat alapított. Birtokán külföldről hozott korszerű mezőgazdasági gépeket használt, fajtisza juhtenyéssel rendelkezett. Kisebb üzemet is létrehozott, és helyben dolgoztatta fel a különféle termékeket. Tevékenysége azonban – Tessedik szarvasi és Pestalozzi neuhofi működéséhez hasonlóan – irigyei (főként a szomszédos földbirtokosok) ellenszenvét és gyűlöletét váltotta ki. Ezzel magyarázható, hogy a Napóleon elleni háború esztendejében, 1812-ben visszaköltözött Pétervárra, ahol nyolcvanhárom éves korában, 1815-ben érte a halálát.⁵⁷

Tessedik öt évvel élte túl nagy kortársát, ám életének ezen szakasza már nem sok jót hozott számára. 1816-tól – három éven át – önéletrírásán dolgozott, de egyre súlyosbodó szembetegsége és második feleségének halála mélyen megrendítette. 1820 karácsonyának előestéjén, a szarvasi új temető megnyitásakor nagyon megfázott, és december 27-én – hetvennyolc évesen – távozott az élők sorából.⁵⁸

A fentiekben két rendkívüli életút azonos vonásaira kívántunk rámutatni. Közös mindkettőben, hogy a maradandó és örökbecsű teljesítmények ellenére a bemutatott pályaképek a fátumszerű kudarcot is magukban hordozták. Ez szinte törvényszerű volt, mivel a jobbágyfelszabadítás előtti Közép- és Kelet-Európában – a Tessedikéhez és Szamborszkijéhez hasonló kezdeményezésekkel, reformelképzelésekkel – a társadalmi béklyók szorításából és a politikai viszonyok hínártengeréből lehetetlen volt kitörni. Az állami érdektelenség következtében a szociális és kulturális törekvések nagy része leküzdhetetlen akadályokba ütközött, és a nemesi osztály önzése miatt – érthető módon – zátonyra futott. Mindezek ellenére Tessedik és Szamborszkij tevékenysége, egymáshoz fűződő kapcsolata méltó az utókor figyelmére, hiszen gondolataikkal mintegy ötven-hatvan évvel megelőzték kortársaikat, és működésük valóban messze világító fárosként hatott.

Jegyzetek

1 A Tessedik életére és munkásságára vonatkozó legismertebb összefoglaló művek közül lásd: *Bodor Antal*: A falugondozás első apostolának emlékezete. Budapest, 1924; *Czettler Jenő*: Tessedik Sámuel munkássága. Budapest, 1918; *Nádor Jenő*: A magyar falumunka megalapítása. Emlékezés Tessedik Sámuelre. Budapest, 1942; *Nádor Jenő – Kemény Gábor*: Tessedik Sámuel élete és munkája. Budapest, 1936; *Penyigey Dénes*: Tessedik Sámuel. Budapest, 1980; *Ruzicskay György*: Tessedik Sámuel élete. Szarvas, 1970; *Szabó Miklós*: Tessedik Sámuel élete és munkássága. Budapest, 1960; *Szelényi Ödön*: Tessedik Sámuel élete és munkássága. Budapest, 1916; *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976; *Vácz Elemér*: Tessedik Sámuel. Nyíregyháza, 1942; *Wellmann Imre*: Tessedik Sámuel. Budapest, 1954.

2 *V. Molnár László*: Magyar–oroszl kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 75.

3 *Tóth Lajos*: Tessedik és Debrecen. In: *Új Auróra*, 1981. 1. sz., 88–93.

4 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel ifjúsága. In: *Új Auróra*, 1980. 1. sz., 49–52.

5 *Lakos Sándor*: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. Budapest, 1940. 63–68.

6 *Kovács Gábor*: Tessedik Sámuel és a parasztság. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1961. 2. sz., 201–204.

- 7 Tessedik szarvasi lelkési tevékenységéről részletesen: *Nádor Jenő*: Tessedik Sámuel, az ország papja Szarvason. Budapest, 1940; *Demján Sándor*: „...a házadhoz való féltő szeretet emészt engem.” Szarvas, 1998; *Úő*: Történelmi pillanatok a Szarvasi Evangélikus Egyházközség múltjából. In: Szarvasi Krónika, 1997. 1. sz., 22–33.
- 8 *Hanzó Lajos*: Tessedik és a filantropizmus. In: Szarvasi Felsőfokú Óvónölképző Intézet Évkönyve. II. Szarvas, 1962. 85–118.
- 9 *Hanzó Lajos*: Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz. In: Századok, 1962. 553–564.
- 10 *Szeniczey Vilma*: Tessedik Sámuel közgazdasági törekvései és a szarvasi gyakorlati-gazdasági iskola. In: Századok, 1918. 257–280.
- 11 *Ferencz Kálmán*: Adatok a Tessedik-kert talajáról és javításának eredményeiről. Kézirat gyanánt. Szarvas, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kara, 1980. 15–31.
- 12 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel iskolája. In: Diakónia, 1980. 1. sz., 49–52.
- 13 *Kemény Gábor*: Tessedik Sámuel. In: A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Budapest, 1986. 148–156.
- 14 *Hanzó Lajos*: Törekvések az oktatás gyakorlatiasabbá tételére Tessedik korában. In: A munkára nevelés hazai történetéből. Szerk.: Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibelen Endre. Budapest, 1965. 97–140.
- 15 *Penyigey Dénes*: Tessedik Sámuel élete és munkássága. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 181–183.
- 16 Tessedik pedagógiai tevékenységének értékeléséről részletesen: *Fabiny Tibor*: Az emberszeretet iskolája. In: Lelkipásztor, 1992. 6. sz., 195–199; *Hanzó Lajos*: Újabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához. In: Szarvasi Felsőfokú Óvónölképző Intézet Évkönyve. I. Szarvas, 1961. 47–88; *Tamássy István*: Tessedik Sámuel, a pedagógus. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 189–200; Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Vincze László. Budapest, 1956; *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. Budapest, 1980.
- 17 *Wellmann Imre*: Tessedik és a magyar agrárfejlődés. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 206–222.
- 18 *Kovács Pál*: Szemelvények Tessedik prédikációból. In: Lelkipásztor, 1972. 4. sz., 218–230.
- 19 *Nobik Erzsébet*: A Tessedik-templom újászentelésének és 200 éves jubileumának ünnepére. In: Szarvasi Krónika, 1988. 35–42.
- 20 *Rapaics Raymund*: Winterl és Tessedik gyümölcsfa-telepítési kísérletei az Alföldön. In: Természettudományi Közöny, 1935. december, 579–581.
- 21 Tessedik Sámuel önéletrása. Fordította: Zsilinszky Mihály. Pest, 1873; a második kiadást sajtó alá rendezte: Nádor Jenő. Szarvas, 1942.
- 22 *Stutzmann Olga*: A főbb Tessedik-irodalom bírálata. In: Acta Iuvenum, sectio „Historica”, tomus VII. Szeged, 1975. 125–131.
- 23 *Tessedik Sámuel*: A parasztember Magyarországon, mitsoda és mi lehetne. Fordította: Kónyi János. Pécs, 1786. A szerző e művének méltatását lásd: *Tóth Lajos*: Kétszáz éve jelent meg Tessedik főműve: „A parasztember Magyarországon”. In: Új Auróra, 1984. 2. sz., 155–161.
- 24 *Tessedik Sámuel*: A lóherének vetéséről, s annak használatáról vol rövid oktatás. Buda, 1800.
- 25 *Tessedik Sámuel*: Új módja a rétek igazításának. Buda, 1801. A szarvasi polihisztor mezőgazdasági tárgyú dolgozatai közül lásd még: *Tessedik Sámuel*: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Budapest, 1938; *Tessedik Sámuel*: A Tisza-vidéki szikes talajok műveléséről és hasznosításáról. Kézirat gyanánt. Szarvas, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kara, 1980. 5–14.; Tessedik Sámuel írásaiból. Válogatta: Tóth Lajos. Békéscsaba, 1970; *Hanzó Lajos*: Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása. In: Agrártörténeti Szemle, 1961. 2. sz., 243–282.; *Implom József*: A Békés Megyei Levéltár Tessedik-irataiból. Békési Élet, 1970. 3. sz., 381–399.; *Berzeviczy Gergely* – *Tessedik Sámuel*: A parasztlak állapotáról Magyarországon. Válogatta: Zsigmond Gábor. Budapest, 1979; A reformer Tessedik (Tessedik Sámuel összegyűjtött írásai). Szerkesztették, válogatták és jegyzetekkel ellátták: Bálint Péter, Pestiné Darida Ida, Szilvássy Orsolya, Timárné Hunya Tünde. Az előszót írta: Patay István. Szarvas, 2002.
- 26 Tessedik Sámuel pedagógiai írásaiból. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1100–1849. Szerk.: Ravasz János. Budapest, 1966. 179–188.
- 27 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel. Szarvas, 1976. 410–411.
- 28 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel kapcsolatai a jakobinus mozgalom vezetőivel. In: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. Szerk.: Mészáros István. Budapest, 1980. 87–104.
- 29 *Pásztor Emil*: Kazinczy Ferenc Szarvason, Tessediknél. In: Békési Élet, 1976. 3–4. sz., 453–454.
- 30 Szamborszkij életútjáról lásd: *N. Szyellekij*: Protoijerej A. A. Szamborszkij. In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
- 31 *D. Bagaleja*: Dannije o protoijereje A. A. Szamborszkom. In: Szbornik Harkovszkovo isztoriko-filologicseszskovo obszesztva, t. XX. Harkov, 1912. 31–37.
- 32 *A. Rozen*: Moji voszpominanija ob Andreje Szamborszkom. In: Otyecsesztvennije zapiszki, 1876. 2. sz., 491–497.
- 33 *V. Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1993. 166.

- 34 A. A. Szamborszki: Opiszanyije praktyicseszko go anglijszko go zemlegyelija, szobrannoje iz raznih anglijszkih piszatycelej. Moszkva, 1781.
- 35 A. A. Szamborszki: Polozsenyije praktyicseszkoj skoli zemlegyelija i szelszkovo hozjajsztva. Szankt-Petyerburg, 1798.
- 36 Az orosz nagyhercegő életére vonatkozóan: *Tardy Lajos*: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1981. 131–139.; *Hankó Ildikó – Kiszely István*: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. 32–67.
- 37 A „legmagyarabb Habsburg” életéről részletesebben: *Domanovszky Sándor*: József nádor élete I–II. Budapest, 1944; *Poór János*: „Emléke törvénybe iktattatik” (József nádor, 1776–1847). In: Budapesti Negyed, 1994. 1. sz., 19–34.; *Soós István*: A legmagyarabb Habsburg (József főherceg, Magyarország nádora). In: József nádor Pest-Budán. Szerk.: Szvoboda Dománzky Gabriella. Budapest, 1997. 9–23.
- 38 *Sebestyén Ede*: József nádor és Alekszandra Pavlovna bevonulása és ünneplése 1800-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából VII. Budapest, 1940. 68–74.
- 39 A. A. Szamborszki: O prebivanyii velikoj knyaginii Alekszandri Pavlovni v Ugrii. In: Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii, t. I. Szankt-Petyerburg, 1871. 53–67.
- 40 Uo. 58–59.
- 41 *Tardy Lajos*: Alekszandra Pavlovna hirtelen halála és az akkori közvélemény. In: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1981. 136–137.
- 42 *Hankó Ildikó – Kiszely István*: i. m. 42.
- 43 Szobranyje szocsinyenyij G. R. Gyerzsavina. Szankt-Petyerburg, 1869. 11–12.
- 44 V. B. Bronjevskij: Putesesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu. Moszkva, 1828. 98–99.
- 45 A. A. Szamborszki: Memuari. In: Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii, t. II. Szankt-Petyerburg, 1872. 37–52.
- 46 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel. i. m. (1976) 302.
- 47 „Welche Massregeln wähen zu nehmen um den Geist der Tätigkeit und des Erwerbflusses in den untern Volksklassen, besonders bei den Weibern und Kindern des Landmanns so zu erwarten, dass ihnen die Arbeit zum notwendigen Bedürfnis und zur Gewohnheit werden.”
- 48 *Vincze László*: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. In: Köznevelés, 1964. 8. sz., 304.
- 49 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel. i. m. (1976), 335–357.
- 50 *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel oroszországi pályázati értekezése (Szentpétervár, 1803). In: Új Auróra, 1977. 3. sz., 55–70.
- 51 *N. Sztjelleckij*: i. m. 494–496.
- 52 *V. Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok. i. m. 56–65., 69–98., 166., 184–185.
- 53 Tessedik Sámuel önéletírása, 85–86.
- 54 Uo. 86.
- 55 *N. Sztjelleckij*: i. m. 348–351.
- 56 Magyar Kurír, 1804. I. félév, 173.
- 57 *Várad-Sternberg János*: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról). Uzsgorod, 1971. 53–55.
- 58 *Nádor Jenő*: Tessedik Sámuel egyénisége, testi és lelki alkata, otthona. In: Békési Élet, 1968. 3. sz., 350–352.

OSZTRÁK KÍSÉRLETEK A DÁN–NÉMET KÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA 1848 NYARÁN

Mint ismeretes 1848 tavaszán nem Ausztria volt Európa egyetlen monarchiája, amelynek egységállamát nemzetiségi konfliktusok gyengítették. 1848 márciusától egészen 1852 januárjáig a dán monarchia is az ausztriaihoz hasonló kihívásokkal küzdött. A dán egységállam integritását azonban nemcsak a határain belül és kívül kialakult dán–német nemzetiségi ellentét veszélyeztette, de a Schleswig hercegség birtoklása kapcsán felmerülő dinasztikus-trónöröklési, állam- és alkotmányjogi tényezők miatti bizonytalanság is.¹ Bonyolította a helyzetet, hogy az ország stratégiai elhelyezkedésének köszönhetően (Balti-tenger kijárata) a dán–német polgárháború, illetve a dán monarchia és a Német Szövetség közötti államközi konfliktus nem maradhatott belügy, hanem az összes nagyhatalom – tartva az európai egyensúly felborulásától – aktív figyelmet szentelt a kérdésnek. Számukra a kérdés az volt, vajon sikerül-e megőrizni az 1814-ben kialakított észak-európai egyensúlyt, vagy lehetővé teszik Berlin számára, hogy Schleswig és Holstein hercegségek Dániától való elcsatolásával és a kieli kikötő megszerzésével Poroszország erős német hadiflottát építsen ki, és rovásukra befolyási övezeteket szerezzen Európában.

A konfliktus gyökere a bécsi kongresszus döntésében keresendő, mikor is a területileg megcsonkított dán monarchiát Holstein és Lauenburg hercegségek révén beléptették a Német Szövetségbe, korlátozva ezáltal Dánia függetlenségét. A kettős szuverenitás lehetővé tette a Német Szövetség számára a dán belügyekbe való mindenkor beavatkozást. Dánia számára a helyzet Poroszország megerősödésével kezdett kritikus méreteket ölteni, mikor is Berlin 1834-re a szövetségen belül egy kisméretű gazdasági közösséget hozott létre saját intézményekkel, közös vámpolitikával, kivonva magát a német régióban egyre inkább háttérbe szoruló Ausztria és az irányítása alatt álló Szövetségi Gyűlés felügyelete alól. Miközben a porosz lapok az 1840-es évek elején már nyíltan cikkeztek arról, hogy Dániát be kellene léptetni a Német Vámszövetségbe, hogy Németország tengeri államává váljon, magában a dán monarchián belül is erőre kapott az egységesülő Németországhoz csatlakozni vágyó dánellenes német nemzetiségi mozgalom. Az ún. schleswig–holsteini német nemzeti liberális párt az egyesített Schleswig és Holstein hercegségek önálló állammá alakítását, illetve ennek Németországhoz való csatlakozását tűzte ki legfőbb céljául. Velük szemben alakult meg az ún. ejderdán párt, amely azt hirdette, hogy a dán határt a vegyes lakosságú Schleswig és a német Holstein hercegség között húzódó Ejder folyó képezi, nem pedig a mesterségesen megalkotott egységállam határán húzódó Elba. Az ejderdánok országuk függetlenségét csak úgy látták biztosítottnak, ha a német lakosságú Holstein hercegséget mielőbb átengedik Németországnak, Schleswigit viszont egy új, szabad alkotmány által az eddiginél szorosabban kapcsolhatják a királysághoz. A Schleswig hercegség birtoklására vonatkozó német, illetve dán igényeket mindkét párt történeti-államjogi érvekkel és korabeli dokumentumokkal igyekezett alátámasztani.²

A schleswig-holsteini és ejderdán párt hatalomra jutása

Mire a februári párizsi forradalom híre megérkezett Koppenhágába, az ország már kettészakadt. 1848 márciusában Kielben és Koppenhágában is lezajlott a rendszervál-

tás, megdőlt az abszolutista rendszer. A királyságban az ejderdán párt vezetésével megalakult az ún. márciusi minisztérium, a hercegségben pedig a schleswig-holsteini német nemzeti liberális párt vette át az irányítást, és Kielben létrehozta az ún. ideiglenes kormányt. Napokon belül kitört a polgárháború. A kieli ideiglenes kormánynak gyorsan sikerült a maga oldalára állítani a Német Szövetséget Poroszországgal az élen, amely a szövetség április 4-i, valamint 12-i határozatai alapján formális jogi alapot és megbízást kapott a Dánia elleni támadáshoz. A Német Szövetség beavatkozásával a polgárháború kilépett a dán állam keretei közül. Erre hivatkozva a dán diplomácia élénk tevékenységbe kezdett, hogy a nagyhatalmakat rábírja egy Poroszország elleni kollektív fellépésre. Az ejderdán párt a következő öt évben mindent megtett a schleswigi ügy internacionalizálása és a háború eszkalálása érdekében. A schleswig-holsteini párt viszont igyekezett német–dán belügyként aposztrofálni és lokalizálni a háborút, hogy felhasználva a német túlerőt, a nagyhatalmak kikapcsolásával szabad kezet kaphasson a kérdés rendezésében.³ Az ejderdán pártot segítette az a körülmény, hogy maga mögött tudta a törvényes dán király támogatását, így egészen Felix Schwarzenberg herceg 1851-es erőteljes fellépéséig sikerrel ténykedett annak érdekében, hogy a konzervatív nagyhatalmakat és saját konzervatív diplomatáit is megtévesztve legitimista retorika mögé rejtse a bécsi béke programjával össze nem egyeztethető, dán nemzetállam kialakítására irányuló külpolitikai célkitűzéseit.

A nagyhatalmak és a schleswigi háború

Kezdetben Dánia számára Nagy-Britannia és Oroszország állásfoglalásának volt döntő szerepe. A nemzeti liberális kormány mindenekelőtt Anglia támogatásában bízott. A dán kormány tudtára hozta a brit kabinetnek, hogy Dánia Schleswig védelméhez az 1720. július 26-i angol garanciális dokumentumnak megfelelően fegyveres segítséget vár Angliától. Palmerston azonban – akit a német csapatoknak Jütlandba való bevonulásáig nagymértékben befolyásolt a porosz követ, Christian Karl Josias Bunsen schleswig-holsteini álláspontja, illetve Viktória királynő férjének, a német Albert hercegnek elkötelezett schleswig-holsteini szimpátiája⁴ – minden fegyveres segítségtől elhatárolta magát, viszont felajánlotta a dán koronának a semleges békeközvetítést, valamint azt, hogy diplomáciai eszközökkel megpróbálja megakadályozni a porosz csapatok további előrenyomulását. Bár a brit ellenzék Disraelivel az élen többször is felhívta a figyelmet arra, hogy Dánia sorsa földrajzi fekvésénél fogva nem lehet közömbös Anglia számára, hiszen Angliának nem állhat érdekében egy új tengeri nagyhatalom létrejötte az Északi- és a Balti-tenger mentén, fegyveresen Anglia a három év alatt egyszer sem volt hajlandó fellépni a dánok oldalán. Palmerston még a legindulatosabb jegyzékeiben is maximum orosz fegyveres erővel fenyegetőzött, de soha nem a brit flottával. A liberális nyugati nagyhatalom közönyének pedig az lett az eredménye, hogy a liberális dán kormány minden ellenérzése dacára a konzervatív keleti nagyhatalomhoz, Oroszországhoz kezdett közeledni a kívánt katonai segítség reményében.

A cár április 7-én kapta kézhez VII. Frigyes levelét, amelyben a király panaszt emelt a német forradalmi párt Schleswigre vonatkozó követelése ellen, s röviden felvázolta a „szeparatistikus, lázadó schleswig-holsteini párt” által kiprovokált helyzetet, mely arra készíti a királyt, „hogy katonai erőt alkalmazzon, s fegyveresen védje koronájának jogait, amelynek megtartása az uralkodó mindenkori legszentebb kötelessége”.⁵ A levél elérte a célját, amennyiben a cár – bár meglehetősen hűvösen reagált a koppenhágai rendszerváltásra – a schleswig-holsteini mozgalomban a törvényes ural-

kode elleni lázadást látta, s helytelenítette Poroszország viselkedését. Másrészt az orosz vezetés számára nyilvánvalónak tűnt, hogy érdekeit kevésbé zavarja a befolyásolható Dánia, mint egy új tengeri nagyhatalom, függetlenül attól, hogy frankfurti vagy porosz vezetés alatt valósul meg. A fegyveres segítségtől azonban kezdetben Oroszország is mereven elzárkózott. Az angol és orosz részről is megígért diplomáciai támogatás a porosz csapatok Schleswigbe való bevonulása után már nem bizonyult elegendőnek. A kormány küldöttének, Joachim Godsche Levetzau bárónak május 4-én sikerült a cárhoz szuggernia, hogy a porosz hadmozdulatok célja nem kizárólag az, hogy feldarabolja a dán monarchiát, hanem az új, létrehozandó német flotta számára biztosítani akarja a meghódított kikötőket, a dán egységállamot pedig be akarja tagolni a Német Szövetségbe. Levetzau az orosz politika érzékeny pontját érintette, azaz a cári birodalom attól való félelmét, hogy az észak-európai stratégiai egyensúly felborul, és a balti-tengeri kijáratok egy erős tengeri hatalom birtokában esetleg bezárulnak az orosz hajók előtt. Az orosz vezetés el akarta kerülni azt is, hogy Észak-Európa területi rendezésének megváltozása precedenst jelentsen más európai államok számára, előidézve ezáltal egy általános európai háborút. Oroszország azt is szerette volna megelőzni, hogy Dánia kétségbeesésében a Francia Köztársaság karjaiba vesse magát, vagy egy skandináv unióba Svédország–Norvégiaival, amely egyaránt kellemetlen bonyodalmat jelentett volna Oroszország számára.⁶ Így mikor megérkezett Pétervárra Wrangel tábornok Jütlandra való bevonulásának a híre, május 8-án az orosz kabinet erőteljes diplomáciai lépést tett. Jegyzékében háborúval fenyegette meg Poroszországot, amennyiben nem vonja ki azonnal csapatait a dán királyság területéről. Oroszország egyúttal elismerte Schleswig dán birtoklására vonatkozó 1773-as garanciális kötelezettségét is.

A háborús veszély Svédország–Norvégia május 4-i, Berlinbe intézett jegyzékével is nőtt Poroszország számára, amely a Jütlandra való bevonulás esetén svéd katonai beavatkozással fenyegette meg Poroszországot. Az orosz jegyzék tárgyalóasztalhoz kényszerítette a feleket, a közvetítő szerepet azonban Oroszország átengedte Palmerstonnak. Poroszországgal szemben tehát kialakult egy európai hatalmi blokk, amely május közepén Franciaország csatlakozásával tovább erősödött.

Május 10-én Jules Bastide átvette a francia külpolitika irányítását, és a német térségre vonatkozóan visszatért a tradicionális „oszd meg és uralkodj” elvre, a német tagállamok föderatív erőinek kijátszására egymással szemben. A schleswigi német törekvések felhívták a francia kormány figyelmét Elzászra, amely zavartalan birtoklásának nem kedvezett egy 45 milliós egységes vezetés alatt létrejövő szomszédos birodalom. A schleswigi ügy másrészt jó alkalmat kínált Franciaország számára, hogy kitörjön a februári forradalom óta tartó izolációjából és „az európai hatalmak koncertjében” újra hallassa hangját. Kevés olyan európai ügy volt, amelyen keresztül annyira ki lehetett engesztelni I. Miklóst, mint a schleswigi, és Palmerston is örömmel ragadta meg a lehetőséget, hogy rajta kívül más is mérsékelni tudja majd a koppenhágai, illetve frankfurti ultranacionalista igényeket. Június 8-i utasításában Bastide félreérthetetlen egyértelműséggel fejezte ki a francia schleswigi politika irányát: *„Németországnak az az igénye, hogy Schleswigit betagolja, azért mert ott a német népnek egy töredéke lakik, jogtalan, és ellentétben áll a szerződésekkel. Schleswigit dán tartománynak tartjuk, és Dániának erre az országészre való jogát minden vitán felül állónak... helytelenítjük ezt a háborút, amit a Német Szövetség Dánia ellen vezet, és ha nehéz belpolitikai helyzetünk kezdetben meg is akadályozott minket abban, hogy Franciaország 1720. június 14-i garanciájának megfelelő magatartást tanúsítsunk, most annál*

inkább is kötelességünknek tartjuk, hogy nyilvánosan állást foglaljunk a jog és méltányosság mellett, amelyeket Németország Dániával szembeni önkényes magatartása megsértett.”⁷ Németországnak joga van nemzeti egységének megvalósítására, de „ez a tendencia nem vezethet oda, hogy az összes országot, amelyben németek élnek, Németország birtokolja”.

Poroszország az orosz jegyzék átvétele után dilemmába került: melyiket köcskáltassa: európai hatalmi állását vagy német küldetését, a tervezett német szupremáciát, amely a schleswig-holsteiniek felkarolása nélkül – úgy tűnt – kudarcra van ítélve. Bár véglegesen nem merete cserbenhagyni „harmadik Németország” háborúra hangolt tagállamait, illetve a német közvéleményt, amelynek támogatása nélkül uniós politikája nem lehetett sikeres, az orosz jegyzék kézhezvétele után, május 18-án mégis értesítette londoni követét, hogy elfogadja Palmerston közvetítését. Poroszország döntésével hivatalosan is megkezdődtek Londonban a fegyverszüneti tárgyalások.

Mit tett mindeközben a pentarchia ötödik tagja, Ausztria, a Német Szövetség elsőszámú elnöki hatalma, amely Metternich vezetése alatt hosszú éveken keresztül kézben tudta tartani a Német Szövetség és a dán monarchia élesedő konfliktusát, visszafogva Poroszország Schleswiggel kapcsolatos hegemonikus törekvéseit, illetve az európai hatalmak beavatkozási szándékát? A schleswigi kérdés már Metternich alatt is kellemetlen ügyet jelentett Ausztriának, hiszen egyrészt mint a Német Szövetség vezető hatalma, másrészt mint az európai hatalmi egyensúly értelmi szerzője és egyik őrzője kettős minőségében folyamatosan szembekerült saját magával a kérdés kapcsán. Bár a távoli dán monarchiához és Schleswighez közvetlen gazdasági, kereskedelmi, biztonságpolitikai érdekek nem fűttek, pozíciójának megtartása érdekében a Berlinnel való rivalizálás során állást kellett foglalnia a német nemzeti fejlődés eme érzelmi kérdéssé váló konfliktusában, amelynek sikeres végkimenetele a német egység szimbólumává vált.

1848 tavaszán–nyarán a „minden rosszban van valami jó” megállapítás maximálisan igaz volt Ausztriára nézve, mármint ami a schleswigi kérdésben való állásfoglalását illeti. A schleswigi ügyben folytatandó osztrák politikai irányt Ficquelmont külügyminiszter jelölte ki Vrintsnek írt április 10-i követutasításában: „*Ausztria helyzete az ügyben adott. Mint európai nagyhatalom túlságosan messze van az események színhelyétől ahhoz, hogy az ügyre cselekvő befolyást gyakoroljunk, és mint a Német Szövetség tagja Ausztria csak a Bundnak tetsző politikához csatlakozhat.*”⁸ Ez a kettős politika persze meglehetősen visszás, nehezen értelmezhető helyzetet teremtett.

1849 tavaszáig az osztrák diplomácia egységállamának helyreállítására hivatkozva a dán–német háborúban a szigorú semlegesség politikáját hirdette meg, és minden frankfurti, dán és európai kísérletnek ellenállt, amely őt az egyik vagy másik fél melletti elköteleződésre ösztönözte volna. Ausztriának elemi érdeke volt, hogy egyik fél mellett se foglaljon állást, és hagyja a porosz riválist mind a német közvélemény, mind az európai kabinetek előtt lejáratosdni. Vrints von Treuenfeld báró, Ausztria kopenhágai nagykövete 1848 augusztusában örömmel konstatálja, hogy az osztrák kormány számára lehetővé válik „*hála saját belső kötelezettségeinek a neki kigondolt részvételt ebben a sajnálatos háborúban elutasítani és meghagyni a felelősséget azoknak, akik könnyelműségből és elbizakodottságból elkezdtek.*”⁹ Semlegességével Ausztria nyitva tudta hagyni saját maga számára mind az európai, mind a német kapukat, amely hosszú távon elengedhetetlen volt németországi szupremáciájának helyreállításához. Míg Poroszországnak az 1850-es év német belharcában le kellett mondania uniós politikájának megvalósításáról – nagymértékben azért, mert a schleswigi kér-

désben játszott szerepének köszönhetően nem kapott európai támogatást tervéhez –, Ausztria megerősödve, mint a schleswigi ügy igazságos elrendezője aratott diplomáciai babérokat mind a nagyhatalmak, mind a német közvélemény előtt. Az olmützi egyezményig és a dán egységállam helyreállítását kihirdető 1852. január 28-i dán királyi dekrétumig azonban hosszú volt az út, és Ausztriának, valamint koppenhágai nagykövetének számos diplomáciai megpróbáltatáson és kellemetlenségen kellett keresztülmenni.

Vrints, Ausztria koppenhágai képviselője

Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld 1846-ban került a koppenhágai udvarhoz mint császári, királyi rendkívüli követ és teljhatalmú miniszter, és 1852-ig töltötte be ezt a posztot.¹⁰ Vrints koppenhágai működésével szimpátiát váltott ki a dán udvarnál, és a dán történeti szakirodalomban még ma is úgy szerepel, mint az objektív, sem dán, sem német irányban nem elfogult semleges diplomata, az Osztrák Birodalom bürokratikus nevelési elveinek megfelelően. Olvasva követjelentéseit, Vrints dánszimpátiáját erősen túlidealizálták, ugyanis valójában erősen a német kultúrkörhöz tartozott, és sokkal jobban érezte magát a hercegségekben Altona város német polgárságának elegáns szalonjaiban, mint a dán fővárosban.¹¹ Valóban mindkét nemzeti szélsőséget elítéli és objektív próbál maradni, mégis nemegyszer olyan kijelentéseket tett, amit bármelyik ultranacionalista frankfurti professzor is megirigyelhetett volna. Vrints szerint Németország sokat veszített a háborúval, hiszen „*idővel ez a királyság a sok általa befogadott német elem érdekeiből és a trónöröklési viszonyok német férfiági örökösödési értelemben történő szabályozásából kifolyólag magától csatlakozott volna egy erősen szervezett Németországhoz, de a mindkét oldalon található nép- és magán-szenvedélyek által vezérelt politika ezeket a kilátásokat összerombolta*”.¹² Vrints nem titkolta főnökei előtt azt sem, hogy a márciusi minisztérium „demagógokból” áll, így a bécsi udvar tökéletesen tisztában volt vele, hogy a konzervatív legitimista dán retorika mögött forradalmi program húzódik. Hogy jelentései befolyásolták a bécsi külügyminisztériumot, mi sem bizonyítja jobban, mint az általa javasolt visszarendezési program Schwarzenberg részéről történő megvalósítása.

1848 nyarán azonban nem volt hálás és könnyű feladat a szétesőben lévő császári államot diplomataként képviselni. Vrints, aki az 1848-as eseményeket megelőzően a koppenhágai követek között fontos szerepet töltött be, most saját bőrén tapasztalta Ausztria nagyhatalmi státusának hanyatlását. A londoni tárgyalások részleteiről Vrints csak másodkézből kapott információkat. Hogy Vrints Koppenhágában a nagyhatalmak követei között korábbi helyzetéhez képest mennyire mellőzöttnek érezte magát, főképp 1849-es jelentéseiből derül ki. Azonban már 1848. október 9-én is keserűen írja, hogy a király születésnapján mind a négy Dániát védő hatalom (Nagy-Britannia, Oroszország, Franciaország, Svédország–Norvégia) himnusza felcsendült (a Marseilles-t a király határozott parancsára játszották el), és a „hiú demonstráció” azáltal kapott még nagyobb jelentőséget, hogy a király a német központi hatalom képviselőjének a jelenlétében rajnai német vörösborral koccintott a francia követtel.¹³

Vrints szerint az osztrák himnuszt csak 1849. január 2-án játszották először a dán udvarnál.¹⁴ Vrints tevékenysége, mint semleges nagyhatalom képviselője, amint azt a fenti jelenet is tükrözi, a brit, orosz vagy svéd követhoz képest meglehetősen minimálisra korlátozódott a tavasz folyamán. Mégis pusztá jelenlétével, mint a háborúzó Németország egyetlen német képviselője a dán udvarnál, számos esetben sikerült

megvédenie a német érdekeket. Vrints nem töltötte tétlenül az időt, és tevékenységét nagymértékben segítette, hogy Bécsből nem korlátozták őt részletes követutasításokkal, hiszen Ficquelmont április 10-i jegyzéke alapján saját maga irányíthatta lépéseit. Jelentései azt tükrözik, hogy nemcsak a dán udvar próbálta őt aktívan felhasználni, de Németország is igyekezett jelenlétéből előnyt kovácsolni.

Mindenekelőtt gyakorlati, praktikus kérések teljesítésére irányult a tevékenysége. A hamburgi osztrák főkonzulátus kérésére május 17-én jegyzékben kérdezi meg Frederik Marcus Knuth grófot, a márciusi ejderdán minisztérium külügyminiszterét, vajon az osztrák zászlót semlegesnek tekintí-e a királyi dán tengerészet, azaz respektálni fogja-e. „Bár a legkisebb kétsége sincs” a dán királyi udvar Ausztriával szembeni baráti érzéseiről, mégis tekintettel arra, hogy osztrák alattvalók magántulajdonáról van szó, vajon bízhat-e az osztrák hajók szabad közlekedésében? Május 20-án már meg is kapja Knuth pozitív válaszát, az osztrák hajók semlegességéről szóló miniszteriális jegyzéket.¹⁵ De nemcsak az osztrák hajók, hanem általában más német hajók is Vrintsen keresztül próbálnak előnyöket elérni a dán blokádnak és háború ideje alatt. Így például Vrints május 10-én arról tudósít, hogy négy lübecki hajó embargó alá került. A lübecki szenátus Vrintset kérte meg, hogy járjon közbe a dán kormányánál szabadon bocsátásuk érdekében. „Nyomatékosan megtettem, és remélem, hamarosan meg is lesz az eredménye.”¹⁶ A malmői fegyverszünet után is ő az, aki segítséget nyújt az elfogott 102 német hajó szabadon bocsátásában. „Majdnem minden német állam kapitánya hozzám fordult tanácsért és támogatásért” – írja Vrints.¹⁷ A német érdekeket azonban politikai síkon is igyekezett érvényre juttatni.

Vrints bármennyire is igyekezett tökélyre fejleszteni a semlegesség álláspontját, megnyilvánulásai mégis inkább a németszimpátiáról tanúskodnak. Vrints álma a dán egységállam megőrzése volt az 1846. szeptember 17-i egyezmény alapján,¹⁸ de mivel kormányközelségben élte át a nacionalizmus természetét, egyre inkább a nemzeti-ségi alapon való felezést és megoldást helyezte előtérbe, amely utólag visszatekintve nagyon szokatlan dolognak számít egy osztrák politikusnál. A koppenhágai udvarnál – amennyire csak lehetett – mindent megpróbált a béke helyreállításáért megtenni, és ennek eszközét a dánok németekkel szembeni kompromisszumkészségének növelésében látta. Vrints fontosnak tartotta, hogy egy időben rendezzék a trónöröklést is. Utódnak az oldenburgi ágat javasolta, hiszen Augustenburg herceg lehetetlenné tette magát, és a Glücksburg család néhány tagja is fegyvert fogott a dán király ellen.¹⁹ Vrints trónörökléssel kapcsolatos elemzése egyértelművé tették a dánok számára, hogy nem fogadja el az 1721-es dán államjogi felfogást, miszerint a Kongelov Schleswige is érvénnyel bír.²⁰ Hasonlóképpen a német követeléseknek kedvez akkor, amikor megpróbálja Knuthot rávenni, hogy fogadja el a Német Szövetség április 4-i döntését, üritse ki Schleswiget. Hiába mondja Knuth, hogy ez teljesíthetetlen a király számára, hiszen egy ilyen mértékű megalázás után azonnal le kellene mondania a trónról, Vrints csak hajtogatja, hogy Poroszország és az északnémet államok azért vannak jelen, hogy visszaállítsák a törvényes kapcsolatot Schleswig és Holstein hercegség között. Mikor először említi neki Knuth a blokádnak lehetőségét, azaz hogy felhasználja Dánia tengeri erejét a német támadókkal szemben, a nagykövet igyekszik őt erről lebeszélni, arra hivatkozva, hogy ez az intézkedés az összes német tagállam elleni háborúval lenne egyenlő. Knuth nem veszi komolyan Vrints tanácsait, s csak annyit válaszol, hogy majd megfontolja őket, ha erre alkalom adódik, de „egyelőre Dániának hasznot kell húzni tengeri túléréjéből”.²¹

Vrints meglátása szerint a nem német európai nagyhatalmak biztatása miatt makacsolja meg magát Dánia, és miattuk nem hajlandó engedményeket tenni a németeknek. Vrints számtalanszor elismétli Knuthnak, hogy ne bízson túlságosan az angol segítségével, mert Nagy-Britannia úgyis csak kereskedelmi előnyeit tartja szem előtt.²² Vrints amatőrnek tartja a dán külpolitikát, amelyik ahelyett, hogy a Német Szövetséggel egyezkedne (jobban mondva: a német követeléseknek engedne – R. R.), orosz és angol segítségben bízik. Vrints úgy látja, hogy mivel a dán kormány nem ismeri az európai viszonyokat, nem képes tudomásul venni, hogy egyetlen európai hatalom sem fog Dániáért fegyvert fogni. A lakosság eltökélt férfias határozottságát, áldozatkészségét persze dicséri, de szerinte rosszul hiszik, hogy „nem kell engedményeket tenni a kor követelményeinek”.²³ Május 24-én kéri Knuthot, hogy Lord Palmerston politikájára, orosz segítségre és svéd szimpátiákra támaszkodva „ne húzza végtelenségig a háborút”, mert német alattvalói egyre inkább elidegenednek tőle. Ezután Dánia számára nem marad majd más hátra, mint hogy a meggyengült királyság betagoódik Skandináviába, és – akárcsak a múltban – a nagyhatalmak ellentmondásos érdekeinek válik áldozatává. De amint Vrints írja, *„sajnos az egész itteni közvélemény, az ország egész képzelőereje annyira megbarátkozott az ország pusztulásával és a trón bukásával, hogy kétségbeesésükben inkább elmennek a végsőikig, mintsem hogy engedjenek a németeknek...”*²⁴ Az augusztus 26-i malmói fegyverszünet értékelésekor is érződik, hogy inkább a német alattvalókkal rokonszenvez. Szerinte a dán tárgyalók Malmöben csak a dán érdekeket vették figyelembe, ahelyett, hogy az egységállam működése érdekében tekintettel lettek volna a német tartományok viszonyaira. *„Sajnos azonban a király kizárólag dán tanácsadókkal van körülveve, akik ellenségesen és dacosan állnak szemben a német tartományokkal.”*²⁵

Vrints béketervezete

Vrints nemcsak hogy próbálta a háborús dán tendenciákat fékezni és egyfajta békítő tevékenységet betölteni, de április végén konkrét javaslatot is tett Knuthnál a Német Szövetséggel való békekötésre. Vrints az április 25-i porosz Staatszeitung hivatalos lapban talált egy cikket, amelyben kifejezésre juttatták, hogy Schleswig déli német részét és Holsteint egyesíteni lehetne. Mint Vrints írja, nem rendelkezik hivatalos, speciális instrukciókkal, udvarának szellemében mégis szívesen közreműködne egy békés rendezésben.²⁶ Vrints április 29-én felkereste Knuthot, aki számára azonban a béketerv túlságosan „átfogó, és ezért még kivitelezhetetlen” volt. Vrints viszont arra gyanakodott, hogy Knuth fél átvenni a békekötés felelősségét a háborúra feltüzelt Koppenhágában, másrészt időt akar nyerni, hogy megvárhassa Orla Lehmann dán nemzeti-liberális politikus stockholmi, illetve a már említett Levetzau pétervári küldetésének eredményét. Knuth azonban mégis megkérte Vrintset, hogy foglalja írásba elképzeléseit, hátha a többi nagyhatalomnál tett kísérletek nem járnak eredménnyel.

Másnap, április 30-án Vrints hat pontban összefoglalta béketervezetét. Az első pont értelmében Dánia visszaállítaná a Német Szövetség által követelt status quót, azaz kivonná csapatait Schleswig hercegségből, és Als szigetén is csak a katonai kórház, illetve raktárak védelméhez szükséges fegyveres erőt hagyná. Cserében viszont köteleznék Vrints a német szövetségi csapatokat is a Német Szövetség határa, azaz az Ejder folyó mögött húzódó Holstein hercegségbe való visszavonulásra. Emellett a szövetségi csapatok kötelezettséget vállalnának arra, hogy sem maguk, sem szabadcsapataik nem vonulnának Als ellen. Vrints tervezetének második pontja gyakorlatilag

tartalmazza Schleswig megfelelésének a tervét, amelynek „a leglelkiesmeretesebb módon kell megtörténnie”, azaz a megyék lakossága érületének és a két nemzetiség között meghúzandó természetes határ figyelembevételével.²⁷ A német Dél-Schleswig és Holstein egyesülése után a király kötelezné magát, hogy az egyesült új tagállam Német Szövetségbe való felvétele érdekében megteszi a Szövetségi Gyűlésnél a szükséges hivatalos lépéseket. A harmadik pont szerint a király megerősítené a Holsteinnek 1848 márciusában engedélyezett szabadságjogokat, és kiterjesztené Schleswig déli részére, valamint Lauenburg hercegségre is, hogy a három német hercegség egy, a király által kinevezett nemzeti kormány irányítása alá kerüljön. Negyedikként a király által nyújtott engedmények viszonzásaképpen Schleswig-Holstein és Lauenburg német alattvalói kötelezik magukat arra, hogy a dán országrészekkel közösségben fenntartják a dán monarchia integritását. Nemcsak hogy elismerik a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket, de töretlenül megőrzik a jelenlegi király és kormánya alatt, illetve a férfiág kihalása után az alatt a trónöröklési rendezés alatt, amit a dán király egyetértve az öröklésre jogosultakkal és alattvalóinak alkotmányos szerveivel az európai hatalmak égisze alatt dán és német államai számára „tető alá hoz”. Ötödik pontként Vrints kiemeli, amennyiben a jelen tervezet elfogadása után Poroszország leállítaná szárazföldi hadműveleteit, megszűnnének egyidejűleg a tengeri hadműveletek is. Az elfogott hajókat azonnal szabadon engednék, és Dánia megszüntetné a porosz és német hajókra kivetett embargót, és mindkét fél szabadon bocsátaná hadifoglyait. Végül a hatodik pontban Vrints elvárja a királytól, hogy általános amnesztiát hirdessen minden alattvalója számára.²⁸

Knuth, mielőtt megírja Vrintsnek a tervezettel kapcsolatos hivatalos elutasító választ, az ügyet a minisztertanács elé viszi. A minisztertanácsi jegyzőkönyv rövid bejegyzése nem arról tanúskodik, hogy akárcsak fontolóra is vették volna az osztrák béketervezetet. Az ezzel kapcsolatos bejegyzés nagyon rövid: „*Knuth közölte, hogy az osztrák követ javasolt egy békebázist Schleswig megfelelése és a férfiági mellékági öröklési rend alapján, és egy olyan mellékág képviselőjét ajánlja, amelyik nem harcolt Dániával szemben. A külügyminiszter azonban nem szándékozott belemenni ebbe a bázisba; amiben a minisztertanács egyetértett.*”²⁹ Április 30-ra el is készül a hivatalos, udvarias formulákba burkolt elutasító válasz. Knuth az elutasítást egyrészt azzal indokolja, hogy Vrints nem rendelkezik udvarának hivatalos, speciális instrukcióival, amely pedig a siker alapvető feltétele lenne ahhoz, hogy a vázolt pontok rögtön kivitelezhetőek legyenek, másrészt pedig a legrövidebb időn belül döntő közbenjárás várható azoktól a baráti hatalmaktól, amelyek felajánlották közvetítésüket, és amit Dánia örömmel elfogadott. Így Knuth kénytelen arra korlátoznia magát, „*hogy Önnek a legmelegebb köszönetemet kifejezzem kormányom nevében, valamint az őszinte elismerést az Ön olyan baráti felajánlásáért.*”³⁰

Vrints egyetlen békepróbálkozása tehát kudarcba fulladt.³¹ Ezután sokáig tartózkodik minden hasonló lépéstől, amely országa számára is csak presztízsvesztést okozhatna. Mikor május végén Knuth megkéri rá, hogy – az európai mellett talonban tartva a német kártyát is – „tegyen valamiféle békítő indítványt a Német Szövetségi Gyűlésen”, Vrints határozottan elutasítja, hiszen „*anélkül, hogy ehhez eszközként adnának számomra egy elfogadható békealapot, érthető módon kivontam magam az alól a követelés alól.*”³² Azonban nem sokáig tudja magát tartani az elhatározásához, hiszen a feszült júliusi helyzetben, mikor is a Wrangel-féle incidens után egy időre megakadnak a malmói fegyverszüneti tárgyalások, engedve a dán kérésnek, közvetlenül is felvette a kapcsolatot János főherceggel, és arra kérte őt, hogy a béke érdekében

szorgalmazza a birodalmi kormánynál és a parlamentben a fegyverszünet ratifikálását. Ausztria európai politikáját szem előtt tartva pedig a nagyhatalmak diplomatái előtt látványosan elhatárolódik az osztrák Schmerling belügyminiszter Pál-templomban tett július 24-i és július 31-i beszédétől, amelyekben Schmerling a háború folytatása mellett agított.

Vrints tevékenységének köszönhetően tehát Ausztriának mindenképpen része volt abban, hogy Poroszország augusztus 14-én ismét tárgyalóasztalhoz ült, és létrejött az augusztus 26-i malmői fegyverszünet. Mindent összevetve elmondható, hogy Vrints legjobb tudása és meggyőződése szerint képviselte a felbomlás szélén álló Ausztriát. A császári állam német, valamint európai érdekei közötti ügyes egyensúlyozással hozzájárult egy későbbi sikeresebb, offenzívabb schleswigi osztrák politika előfeltételeinek megteremtéséhez. A restaurációs erők Schwarzenberggel az élen négy évvel később Észak-Európában is helyreállították az 1848 márciusa előtti állapotokat. Az ezt deklaráló 1852. január 28-i dán királyi leirat azonban csak rövid távú megoldást jelentett, hiszen a dán nemzeti liberális erők 1864-ben ismét megkísérelték 1848-as terveik megvalósítását.

Jegyzetek

¹ VII. Frigyes dán trónörökösnek nem volt törvényes fiúgyereke, így az Oldenburg-dinasztia férfiága kihalás előtt állt. Ennek következtében Christian Augustenburg herceg, a királyi dinasztia férfi mellékágának képviselője bejelentette trónöröklési igényét. Követelését azzal indokolta, hogy a dán trónöröklési törvények (Kongelov) nem vonatkoznak sem Holsteinre, sem pedig Schleswigre. Bár a dán Kongelov kimondta, hogy a férfiág kihalása esetén Schleswigen és a királyságban is a női ág folytatódik (vagyis Hesseni Frigyes kerülne a trónra), Augustenburg herceg azt állította, hogy a hercegségekben csak a férfi mellékág uralkodhat. Ennek pedig ő volt a legközelebbi képviselője.

² A schleswig-holsteini német párt I. Christian dán uralkodó 1460-as oklevelére hivatkozva alakította ki hárompontos programját: 1) Schleswig és Holstein hercegségek önálló államot képeznek a királysággal szemben, 2) a két hercegség örökre és szétválaszthatatlanul összetartozik, 3) csak és kizárólag az Oldenburg-dinasztia férfiága uralkodhat Schleswig-Holsteinben. Az ejderrán párt állítása szerint viszont az 1460-as oklevél érvényét veszítette, miután IV. Frigyes dán király 1721-ben győzelmet aratott a Svédországgal szövetséges gottorpi herceg felett az északi háborúban. Az 1720-as békekötést, amely IV. Frigyes Schleswig hercegség korlátlan urává tette, Anglia és Franciaország is garantálta. Az orosz cár részéről az 1767. április 22-i pátlens és az 1773. június 1-i egyezmény garatálta a döntést. Schleswig 1721. augusztus 22-i betago-lási (inkorporációs) pátlensét az 1721. szeptember 3–4-i schleswigi hűbéreskü követte, amelynek során IV. Frigyesnek, Schleswig új urának a schleswigi rendek hűbéresküt tettek. Az említett dokumentumok értelmezése kulcsfontosságú a schleswigi konfliktus megítélésében. A dán történeti felfogás az 1721-es hűbéri eskü pátlensének szövegét úgy értelmezi: amellett hogy a király Schleswig hercegség királyi részeit egyesítette a hercegség gottorpi részeivel, mint egységet egyidejűleg be is tagolta a dán koronába, azaz egész Schleswigen érvényessé vált az 1665-ös dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési rend (Kongelov vagy Lex regia). Ezzel szemben a német és schleswig-holsteini felfogás úgy tartja, hogy a hűbéresküvel nem történt más, mint Schleswig királyi és hercegi részeinek egyesítése, és a hercegi részeket csak Schleswig királyi részeibe, nem pedig a dán koronába tagolták be, azaz Schleswigit államjogilag csak perszonalunió fűzi a Dán Királysághoz.

³ Nem véletlen, hogy később Bismarck is a nagyhatalmak kikapcsolását tartotta a hercegségek megszerzéséhez szükséges legelső lépésőfoknak, ugyanis a Dánia mellett kiálló nagyhatalmak mindenkor korlátozták a németek schleswigi igényeit.

⁴ A schleswigi ügy mind 1848-ban, mind 1864-ben jelentős módon megerhelte Palmerston és a királynő kapcsolatát. Míg a brit közvélemény nagy része Dánia oldalán állt, és Palmerston is fokozatosan feladva semlegességét a dánok felé tendált, a királynő és családja a német forradalmárokkal és a porosz törekvésekkel szimpatizált. Palmerston számtalan alkalommal kénytelen volt Viktória királynőt figyelmeztetni, hogy ő nem az egyesült Németország, hanem Nagy-Britannia uralkodója. *Ridley, Jesper*: Lord Palmerston. London, 1970. 570.

⁵ *Thorsøe, Alexander*: Kong Frederik den syvendes Regering. I–II. Et Bidrag til den danske Stats Historie fra 1848–1863. København, 1884. I. 225.

⁶ *Oberschmidt, Rudolf*: Russland und die schleswig-holsteinische Frage 1839–1853. Frankfurt am Main, 1997. 96.

⁷ *Scharff, Alexander*: Schleswig-Holsteins Erhebung im Spiegel französischer Akten. In: Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze. Stuttgart, 1969. 126. (Kieler Historische Studien, 6.)

⁸ Ficquelmont Vrintsnek. 1848. április 10. *Rantzau, Johann Albrecht*: Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852. Hrsg.: Johann Albrecht von Rantzau. Breslau, 1934. 67. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft, 43.) (Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, 23.)

⁹ Vrints Wessenbergnek. Nr. 69. 1848. augusztus 7. HHStA Wien Ministerium des Äußern. Politisches Archiv. XXIV. Dänemark, Berichte, Weisungen, Varia.

¹⁰ Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. 52. Teil. Red. Constant von Wurzbach. Wien, 1885. 6.

¹¹ *Bjørn, Claus*: 1848 Borgerkrig og revolution. København, 14.

¹² Vrints a Staatskanzleinek. Nr. 52. 1848. május 31. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹³ Vrints Wessenbergnek. Nr. 79. 1848. október 9. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁴ Vrints Schwarzenbergnek. Nr. 1. 1849. január 3. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv XXIV. Dänemark, Berichte, Weisungen, Varia 1849. 12.

¹⁵ Vrints Wessenbergnek. 49B. 1848. május 20. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁶ Vrints Wessenbergnek. Nr. 47. 1848. május 10. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁷ Vrints Wessenbergnek. 74B. 1848. szeptember 3. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

¹⁸ Az 1846. szeptember 17-i nyilatkozat a Német Szövetség hivatalos álláspontját foglalta össze az éleződő schleswigi konfliktussal kapcsolatban. A nyilatkozat szerint a gyűlés bízik benne, hogy a dán király a trónöröklés rendezésekor tekintettel lesz a férfiági örökösökre, illetve a Német Szövetség, valamint a holsteini rendi gyűlés alkotmányos jogaira. A Német Szövetség kifejezte az ügyben való kompetenciáját, ugyanakkor elutasította, hogy a holsteini rendi gyűlés képviselje Holstein hercegséget a Német Szövetségnél. A nyilatkozat továbbá megvédte a dán kormányt az alkotmányszegés vádjával szemben. Az 1846. szeptember 17-i nyilatkozat Metternich politikai győzelmét jelentette, és bizonyítja, hogy 1846-ban Ausztria még ellenőrzése alatt tudta tartani a Német Szövetséget.

¹⁹ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 35B. 1848. április 8. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁰ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 38. 1848. április 18. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²¹ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 43. 1848. április 27. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²² Vrints Ficquelmont-nak Nr. 40. 1848. április 21. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²³ Vrints Ficquelmont-nak. Nr. 45B. 1848. május 6. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁴ Vrints a Staatskanzleinek. Nr. 50. 1848. május 24. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁵ Vrints Wessenbergnek. Nr. 76. 1848. szeptember 10. HHStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

²⁶ Vrints Knuthnak. 1848. április 29. *Rantzau*: i. m. 77.

²⁷ Nem Vrints az egyedüli, aki Schleswig megfelezéséről beszélt. 1848-ban nem hivatalosan számos felezési javaslat látott napvilágot. Már a schleswig-holsteini küldöttség is tárgyalt Orla Lehmannal Koppenhágában a márciusi forradalom napjaiban a felezésről. Emellett schleswig-holsteini–dán és angol javaslatok is napvilágot láttak. Bunsen londoni porosz követ a Flensburg–Tønder vonalat javasolta, Palmerston a Flensburg–Okholm vonalat, míg a londoni dán követ maximum a Trene folyóig – mint legdélebbi határig – lett volna hajlandó elmenni. A felezési projektek azonban kudarcba fulladtak, főként a schleswigi lakosság és VII. Frigyes tiltakozása miatt. Vrints javaslata, amellyel, hogy nem szabott konkrét határvonalat, annyiban különbözött Palmerston 1848. június 23-i fegyverszüneti javaslatától, hogy Palmerston a birodalom északi részének engedélyezte volna a nőági örökösödést.

²⁸ Entwurf des Gesandten in Kopenhagen Freiherrn von Vrints für eine Erklärung des dänischen Ministers des Auswärtigen. 1848. április 30. *Rantzau*: i. m. 79.

²⁹ *Jørgensen, Harald*: Statsrådets Forhandling. 1848–1863. København, 1956. I. 267.

³⁰ Knuth Vrintsnek. 1848. április 30. *Rantzau*: i. m. 78.

³¹ Vrints békeköztető ajánlkozását említi *Petersen, Erling Ladewig*: Martsministeriets Fredsbasisforhandling. In: *Historisk Tidsskrift*, 11 rk. 4. Bd. 1953–56. 595–596.

³² Vrints a Statskanzleinek. Nr. 50. 1848. május 24. HHSStA Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

AZ 1867-ES KIEGYEZÉS ÉS A POROSZ DIPLOMÁCIA

Az 1867-es kiegyezést nemcsak a magyar közvélemény, de egész Európa politizáló társadalma is felemás érzésekkel fogadta. A megegyezést aláíró két ország belügye tehát kontinenst befolyásoló nemzetközi kérdés lett. „A Monarchia túlságosan nagy helyet foglalt el az európai politikában ahhoz, mintsem hogy riválisai közönnyel nézhették volna, hogyan alakul belső élete.”¹ 1867 egyébként a németek számára is meghatározó dátum, hiszen a Majna folyótól északra fekvő államok az Északnémet Szövetség föderációjába tömörültek.

A Habsburg Birodalomnak Oroszországhoz és a német államokhoz fűződő viszonya korszakunkban rendkívül sajátosan alakult. A nehézséget többek között az jelentette, hogy a kiegyezés következtében kétközpontúvá vált Osztrák–Magyar Monarchia két feléhez az európai államok, így sem Oroszország, sem pedig a német államok (Bajorország, Poroszország, Hessen stb.) nem tudtak azonos módon közeledni, s e közeledésnek a fogadtatása is igen különböző volt a felek részéről. Ha csak az oroszokra gondolunk: míg a magyarok szinte egyértelműen elutasították a cári Oroszországot, addig az osztrák kormányzati erők bizonyos körei az orosz szövetség gondolatát be tudták illeszteni politikai elképzeléseikbe.

„Magyarország nem valami nemzetközileg légüres térben élt, amelyben tetszés szerint lehetett választani függetlenség és kiegyezés között. A választást elsősorban az európai erőviszonyok alakulása korlátozta.”² Ha volt is valamelyest mozgásteret a nemzeti lehetőségek kihasználásának, akkor annak az eredményessége elsősorban a politikai elit felkészültségén múlott.

Anglia, az akkori világ elsőszámú nagyhatalma a század folyamán mint kiegyensúlyozó, a status quo politikájának híveként jelent meg. Franciaország és Poroszország között állandó harc volt, mint ahogy Poroszország és Ausztria között is stabil feszültség alakult ki, többek között a német egység kérdése miatt. Oroszország és Ausztria a Balkánon feszült egymásnak, hiszen a münchengrätzi megállapodás akkorra a történelem süllyesztőjébe került. És még nem beszéltünk Itália és Ausztria viszonyáról.

A kiegyezés kérdése tehát nem elsősorban a Monarchia belső fejlődése szempontjából érdekelte a külhatalmakat. S bár Anglia számára Ferenc József abszolutista elemeket is felvonultató rendszere aligha keltett rokonszenvet, a brit kormánynak egyik alapelve mégiscsak az európai egyensúly fenntartása volt. Az öreg kontinens nagyhatalmai tehát nem tekintették a kiegyezést tisztán belügynek. Ezt bizonyította a brit kormány közvetítése is, továbbá Palmerston azon véleménye, hogy a németek kulturális fölényének a magyarok előbb-utóbb kénytelenek lesznek alávetni magukat.

Az ausztriai belső problémák mihamarabbi rendezésének elősegítése a brit diplomácia kívánságának is tekinthető, hiszen a balkáni ügyek miatt nyugtalankodó Angliának a kért támogatás fejében Bécs azt a feltételt szabta, hogy segítse a magyarokkal folyó tárgyalásban és az olasz kérdésben.³ Viszont Bécsben akkor még Palmerstonnak sem hitték el: a magyarok a birodalom határai közt keresik nemzeti céljaik kielégítését. Persze az angol külpolitikában léteztek a Palmerstonétól eltérő állásfoglalások is, többek között Stanley, Loyd Wilson véleménye tartozott ide. Szerinte a kiegyezés szükségmegoldás, s az uralkodó egy napon maga vonja azt vissza. A dunai konföderációt pedig csak akkor nem ellenezték, ha azt az itt élő népek hozzák létre.⁴ Mindenesetre Anglia számára a kiegyezéssel megerősödött Ausztria az orosz terjeszkedésnek lehetett ellenlábasa, valamint az angol érdekek

örzője a Balkánon, amely elsősorban a Boszporusz és a Dardanellák feletti felügyeleti jog realizálását jelentette.

II. Sándor Oroszországa ekkor még nem akarta felhasználni a pánszlávizmus adta lehetőségét, s különben sem látta volna szívesen Ausztria felbomlását, mert tartott Poroszország hegemoniájától.⁵

A francia külpolitika fő törekvése ez időben a kívül-belül megerősödött Ausztria létrehozása volt, amely egy poroszellenes koalíció magja lehetett. Ezenkívül III. Napóleon biztosítani akarta Oroszország semlegességét és Ausztria szövetségét, így respektálta az osztrákok balkáni érdekeit. Úgy is fogalmazhatnánk: a francia külpolitikában a kiegyezés támogatása szorosan alárendelődött a francia-osztrák szövetségi elgondolásnak. A francia császár óhajtotta Ausztria gyors belső konszolidációját, mert ahogy Jerôme herceg szellemesen megfogalmazta: „Nem szövetkezünk egy hullával.”⁶

Poroszország álláspontját nagymértékben befolyásolta a német területek feletti uralomért folytatott harc. Diószegi István szerint „feltűnő, hogy a történetírás a német kérdést és a kiegyezést úgy hozza összefüggésbe egymással, hogy mindkét szerződő fél részéről rosszhiszeműséget tételez fel”.⁷ Ferdinánd Beust befolyásos bécsi politikus az alkura azért állt rá, mert a belső kérdések rendezését a német hegemonia visszaszerzéséért indítandó harc előfeltételének tartotta. A Deák-párt viszont kihasználta az osztrák vereséget, így akarván követeléseit az udvari körökkel elfogadtatni. A soknemzetiségű Habsburg Monarchia tulajdonképpen vezető elemének az osztrák-németek számítottak. Felvetődik a kérdés: lehetett-e a multinacionális birodalom vezetését kizárólag olyan nemzet kezében hagyni, amely maga is a birodalomtól való elszakadás gondolatával foglalkozott? A válasz egyértelmű nem, s a Habsburg-ház ezt a történelmi szükségszerűséget ismerte fel, amikor a Lajtán túli területeken a magyarok kezébe adta a vezetést.⁸

A porosz Otto von Bismarck célja pedig az volt, hogy Ausztriát eltávolítsa a német ügyektől, és kelet felé irányítsa. Az új államalakulat, amely már nem veszélyeztette a német egyesítést, csak a Balkán irányában terjeszkedhetett. Ott, ahol a poroszoknak nem volt érdekeltségük.⁹ A kettős monarchia széthullása a bismarcki politika kudarcát is jelentette volna. Bismarck nem akart egy nagynémet államot, amely magába foglalta volna az osztrák katolikusok millióit, így inkább hagyta az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét.¹⁰ A kiegyezés elősegítése tehát érhetően Bismarck kedvenc gondolatai közé tartozott.

A Monarchia új nemzetközi politikai helyzete megfelelt a korabeli Európa hatalmi viszonyainak, Poroszország így helyeselte az európai status quo fenntartására irányuló erőfeszítéseket, sőt mi több az osztrák-németek éppen azt tartották a politika legfontosabb feladatának.¹¹ Bismarck legyőzte, a német területről kiszorította, de egyben megkímélte, sőt a közép-kelet-európai zónában szükségesnek ítélte riválisát, a Habsburg Monarchiát. Egyúttal mintegy rá is kényszerítette Bécsset a belső struktúra módosítására, tehát a kiegyezés elfogadására.¹²

A fentebb említett tények miatt nem meglepő, hogy a korábban Bonnban, ma Berlinben található Külügyi Levéltárban (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) egy külön iratköteg foglalkozik a kiegyezéssel, amely igen fontos tájékozási lehetőséget nyújt a kiegyezés és a porosz királyság diplomáciai, politikai kapcsolatához. A diplomáciai leveleket, feljegyzéseket, emlékeztetőket a bécsi porosz követségről Berlinbe, a miniszterelnöki hivatalnak címezték. Gyakorlatilag Otto von Bismarcknak személyesen, így a politikus első kézből tájékozódhatott az ausztriai fejleményekről.

Terjedelmi okok miatt a levéltári anyag alapján a gazdasági kiegyezésre, a magyar belpolitikai viszonyokra, valamint a külpolitikára koncentrálunk. A jelentések az osztrák és a magyar minisztériumok tájékoztatóira, a Bécsben vagy Magyarországon megjelenő újsá-

gok közléseire, valamint személyes tapasztalatokra támaszkodnak, amelyeket gyakran a bécsi porosz követ, Karl von Werther báró, illetve az első titkár, Landenberg állított össze. Az Otto von Bismarckhoz, illetve a hivatalába eljutott levelek tartalmuktól függően titkos jelzést is kaptak. A kézbesítésnél igen gyakran használtak lovasfutárt.

A porosz miniszterelnököt ezzel párhuzamosan a kiegyezéssel kapcsolatos német sajtóanyaggal is ellátták. Tudott dolog: Bismarck mielőtt politizált volna, igen aktív újságolvasó volt. Látogatói később is gyakran látták az újságok tengerében. 1848-ban sokat tett a Neue Preußische Zeitung félhivatalos lappá alakításáért, de 1866-ban már eltávolodott ettől az újságtól: „A vezérlap nézeteivel nem lehet kormányozni. A kormányt a nemzetben gondolkodók nézetei alapján kell összeállítani.”¹³ Bismarck kapcsolata a sajtóhoz a későbbiekben változik, de mindvégig megmarad az az elve, miszerint a kormányzati politikának a sajtóban jelentős helyet kell kapnia. Ezért az általunk vizsgált kérdések kapcsán a levéltári anyag mellé gyakran illesztjük a porosz-német sajtó megjegyzéseit is.

Előjáróban meg kell jegyezni: a magyar törvények között az 1867. XII. tc., tehát az osztrák–magyar kiegyezés részletesen tartalmazta a két fél gazdasági természetű megállapodásait is. Ez leegyszerűsítve három elemből tevődött össze: a közös ügyek fedezésére szolgáló pénzügyekből, továbbá az ún. közös érdekű ügyekből (idetartozott a régi államadóság, a vám- és kereskedelmi szövetség, a fogyasztási adók közössége, némely mindkét felet érintő vasúti fővonal, valamint a pénzrendszer ügye), s végül a jegybank kérdéséből.¹⁴

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a bécsi porosz követség jelentéseit, amelyeket Otto von Bismarcknak címzett vagy a követség titkára, vagy tanácsosa, vagy éppen a követe, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy a porosz diplomatákat átlagon felül érdekelte a gazdasági kiegyezés előkészítése, illetve azok a viták, amelyek e tárgyalásokat jellemezték. Ahogy fentebb jeleztük, az információk egyrészt a bécsi napilapokból (Neue Freie Presse, Neuer Wiener Tagblatt), illetve a minisztériumok vezető beosztású hivatalnokaitól, számos esetben a pénzügyminisztertől származtak.¹⁵

A gazdasági kiegyezésről szóló, Otto von Bismarcknak címzett sokadik porosz követi jelentés – amelyet 1867. szeptember 19-én állítottak össze és a miniszterelnöki hivatal 1867. szeptember 21-én fogadott be – részletesen szól a közös ügyek kvótaarányos fedezetéről, illetve magáról a megállapodásról.¹⁶

Tudott dolog, a kiegyezés megkötése után a közös ügyek költségeihez az örökös tartományok és a magyar korona országai meghatározott arány szerint járultak hozzá.¹⁷ A kvótáról az országgyűlések által kiküldött delegációknak kellett megállapodni, s ennek a mechanizmusnak a kialakításáról szintén született feljegyzés: „...a pénzügyminiszterek megegyeztek abban, hogy 1868. május 1-jéig mindkét képviselő-testület egy közös javaslatot nyújt be az államadóság egységes kezelésére, amelynek alapjául az eddigi kamatjáradék és amortizációs költségek megszüntetése szolgál.”¹⁸ Továbbá szó van egy vegyes bizottság létrehozásáról (országgyűlések által kiküldött delegáció), amelynek a feladata a kétoldalú kötelezettségek végleges és számszerű megállapítása, valamint az államadóság kezelése.¹⁹ A dokumentum kiemeli: ha az államadóság kérdésében a két fél között nem jön létre megállapodás, az egész egyezmény érvénytelenné válhat.²⁰

Landenberg bécsi porosz követségi titkár a Neuer Wiener Tagblatt 1867. szeptember 19-i reggeli számára hivatkozva kiemeli: „Mind az örökös tartományok gyűlése, mind pedig a magyar országgyűlés kikötötte, hogy az állami hitelhez való jogot semmi esetre se lehessen korlátozni.”²¹ A titkár továbbá kétségét fejezi ki az államadóság kérdésének megoldását illetően, hiszen szerinte nem tisztázott tény: kamat- vagy tőkecsökkentésben gondolkodnak a szakemberek. Ugyanakkor kiemeli: az újságcikkekben megjelent információkat a bécsi pénzügyminisztérium is megerősítette.²²

A gazdasági kiegyezés körüli osztrák–magyar vita fontosságát bizonyítja az a tény is, hogy a bécsi porosz követség rendszeresen visszatér a kérdésre. 1867. szeptember 27-én iktatták Berlinben azt a 247. számú aktát, amelyet Bécsből szeptember 24-én lovasfutárral kézbesítettek. Ebben a követség munkatársa közli: „Két hónapos megszakítás után a Lajtán inneni birodalmi gyűlés újra megkezdte ülését... ahol a legfontosabb ellenállás a Magyarországgal megkötendő [gazdasági] kiegyezéssel kapcsolatos.”²³ Bár hozzáteszi: a pénzügyi vitával megbízott küldöttségek a javaslatukat rendben előterjesztették.

Hogy mennyire bonyolult egyezkedési folyamatról volt szó a pénzügyminiszterek és a bizottságok között, bizonyítja a következő feljegyzésrészlet: „A két pénzügyminiszter által a vitában jóváhagyott megegyezést – amelyről én Önt alázatos engedelmével értesítettem – a küldöttségek több ponton is kifogásolták, így a pénzügyminiszterek a kiegyezési javaslatok módosítására szánták el magukat.”²⁴ Majd a feljegyzés részletezi a módosítás lényegét az államadóságra vonatkozóan. Ennek alapján a magyar küldöttség kész meghatározott mértékig hozzájárulni az államadóság kamatfizetéséhez és amortizációjához, egészen 33 250 000 ezüst értékben, annak ellenére, hogy magát az államadóságot, az amortizációt kizárólag a Lajtán inneni kormánynak és birodalmi gyűlésnek kellett volna állnia.²⁵ Az újabb, de a régebbi magyar történeti irodalom szerint is a magyar államnak ezekből nem származhatott volna terhe, azonban „méltányosságból és politikai tekintetből” ebben a kérdésben szintén megegyeztek.²⁶ A jelentés idézi Beust báró birodalmi kancellár véleményét, amely szerint a pénzügyi kiegyezés fait accompli (befejezett tény).²⁷

A bécsi porosz követség ezzel együtt ugyanebben a jelentésében azonban utal azokra a Magyarországon is hangoztatott kifogásokra, amelyek viszont – a porosz diplomaták véleménye szerint – nem veszélyeztetik a kiegyezés sikerét, mert „Magyarországon is azt szeretnék, ha befejeződne az ideiglenes állapot, és az alkotmány végre megszületne (...) de úgy gondoljuk, hogy ezen kívánság megvalósítása, a belső állapotok konszolidálása csak akkor lehetséges, ha a [gazdasági] kiegyezési javaslatot elfogadják, s ezzel az alkotmány stabil alapokra helyeződik.”²⁸ Az akta készítője a híresztelések alapján úgy látja: mind a birodalmi gyűlés, mind pedig a magyar országgyűlés elfogadja a kiegyezési javaslatot.²⁹ Amint ez megtörténik, összehívják a delegációkat, hogy azok megállapítsák a birodalmi költségvetést az 1868-as évre, s azt elfogadásra ajánlják a két országgyűlésnek.³⁰ Az akta összeállítója a továbbiakban áttekintette a gazdasági kiegyezésre épülő birodalmi törvényhozás munkáját: „Módosítani kell a februári pátenst, továbbá az államnak az egyházzal és iskolákkal kapcsolatos szabályozásait.”³¹

A diplomata éles szeműen utal az osztrák kormány és a birodalmi gyűlés, valamint a felsőház között meghúzódó ellentétekre, amelyek szerinte a bizottságok liberális felfogása miatt alakultak ki.³² Ezek az ellentétek különösen élesen jelentkeztek az új alkotmány megvitatásánál a képviselőházban. Erről a bécsi követségi első titkár, Landenberg 1867. október 7-én a 262. számú levélben tudósított, amelyet lovasfutárral küldtek el Bismarck hivatalába, azaz a királyi miniszterelnöknek, aki egyben a porosz külügyek irányítója is volt. A levél kitér a még érvényben lévő osztrák állami törvényalkotás felmentési rendszerének megszüntetésére, a katonaság tanúkötelezettségére civil bíróságokon, valamint az állambíróság tagjainak megválasztására, akik a miniszterek felelősségét kimondó törvény 16. §-a szerint bírskodnak a vád alá helyezett miniszterek felett. A feljegyzésekben szó van a 12 tagú állambíróság összetételéről, megjegyezve, hogy a bírók között több ismert jogász is található.³³ Majd foglalkozik a szombati képviselőházi gyűléssel, amelyet különös érdeklődés övezett, mert az alkotmány tervezete éles vitával kezdődött. A ház előtt négy állami alaptörvény-tervezet feküdt, amelyről a levél írója a 233. számú, már szeptember 15-én elküldött tudósításában beszámolt. A változtatások a diplomata szerint érintik a bírói

hatalmat, döntenek egy birodalmi bíróság bevezetéséről, az állampolgárok általános jogairól, valamint a végrehajtói hatalom gyakorlásáról.³⁴

A tudósítás azért is érdekes, mert rámutat a birodalmi gyűlésben akkor már élesen kibontakozó lengyel–német ellentétre, amely elsősorban a tartományi parlamentek jogait veszélyeztető paragrafusok miatt bontakozott ki. A lengyelek a tartományok autonómiáját hangoztatták, és éppen ezért követelték, hogy az alkotmányban pontosan rögzítsék a tartományi gyűlések jogait. Miután a képviselőház 94 : 48 arányban elutasította a lengyelek kétharmados többséget igénylő ajánlatát, az egyszerű többség mellett kardoskodva a lengyelek szöveterkeztek a tiroli és szlovén képviselőkkel, hogy a szóban forgó alaptörvények minden szakasza ellen fognak szavazni, s ezt be is tartották.³⁵ A követségi jelentés a képviselőházban előállott helyzetet rendkívül kínosnak ítélte meg, mert az negatív következménnyel járhat, mivel a lengyelek és a velük egyetértő föderalisták kivonulása a képviselőház és a birodalmi tanács alig elkezdődött tevékenységét megszakítaná.³⁶ A Frankfurter Zeitung szerint viszont „Ausztia elporoszításával egy magyarok által irányított Ausztia az elszlávosodásnak esne áldozatául”.³⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a bécsi porosz követség jelentéseiben jóval nagyobb súlyt helyezett a gazdasági kiegyezés kérdésére, mint például egy másik nagyhatalom, az Orosz Birodalom diplomáciája. A porosz diplomaták arra az állásfoglalásra jutottak, hogy a gazdasági megegyezés alapja lehet a politikai megállapodásnak, sőt enélkül az egész kiegyezési folyamat hajtórést szenvedhet. A bajor kormányhoz és a hesseni fejedelmi körökhöz közel álló Frankfurter Zeitung véleménye szerint a kiegyezés megkötése a felek számára gazdaságilag is kifizetődő volt, s ez a hír szintén ott feküdt Bismarck dolgozóasztalán.³⁸

Hogy mennyire játszottak szerepet porosz szempontok a jelentések megírásában, arra jó példa Karl von Werther, Poroszország bécsi követének 1867. június 18-i, 394. számú feljegyzése, amit rövid pesti tartózkodása után készített.³⁹ A diplomata bevezetőjében vázolja utazásának célját: egyfelől tájékozódni óhajtott a képviselőház és a lakosság hangulatáról, másrészt szeretett volna választ kapni arra a kérdésre, vajon hálásak-e a magyarok annak a Poroszországnak, amelynek – Werther véleménye szerint – az államjogi sikereiket köszönhetik. A követ szerint Andrássy gróf kilátásai jók, mert a magyar küldöttek a koronázási színháték engedélyezése után készségesen és egyetértően fognak szavazni a birodalmi tanáccsal.⁴⁰

A titkár a továbbiakban a kiegyezés megvalósításának gyakorlati lehetőségeiről elmélkedett, hangsúlyozva: a két fél eddig tapasztalható véleménykülönbsége kompromisszumokhoz vezethet. A Deák-párt, vagy ahogy Werther fogalmazott, a miniszteri párt befolyásával gyakran veszélyeztette a kiegyezés ügyét, ráadásul ebben a pártban a politikusok önzöek, személyes ambíciókkal vannak tele, és sértettségük esetén akár a baloldalhoz is hajlandóak csatlakozni. Viszont Andrássy a királynál kijárta, hogy Ferenc százezer aranyat ajánljon fel az 1848–1849-es hadiözvegyeknek, valamint amnesztiát. Ezzel jelentős hatást gyakorolt az ország népeire.⁴¹ A követ szerint a Határozati Párt tagjai kénytelenek voltak elismerni, még nem jött el az ő idejük, s ezt sem a miniszteri pártból történő dezertálás, sem a kossuthi körlevél nem változtatta meg.⁴² Végezetül Werther a magyar társasági hangulatot idézve leszögezi: „A magyarok szimpátiával és köszönettel gondolnak a poroszokra (...), míg a német-osztrákok a magyaroknál népszerűtlenekek, a jövőben pedig a bécsi erőszakos fellépéssel szemben a poroszok a magyarok védelmezői lesznek.”⁴³

Ehhez a jelentéshez csatoltak egy másik feljegyzést, amelyben arról van szó, hogy a magyarországi Radikális Pártban erőfeszítéseket tesznek Perczel szerepének csökkentésére Kossuthal szemben, és Félégyházán véres összecsapásra került sor a forrongó tömeg és a

lőfegyverét használó katonaság között, amikor le akarták tartóztatni a radikálisok egyik képviselőjét. A jelentés szerint a baloldali agitáló képviselők nem szenvednek pénzhányban, sokan arra gyanakszanak, hogy a politikusok az orosz kormány mellett a poroszoktól is kapnak támogatást.⁴⁴

Ezzel szemben ausztriai alattvaló Jean Thobas Zaluski herceg, aki felajánlotta szolgálatait az orosz III. ügyosztálynak, mert szerinte a lengyelek nem reménykedhetnek más országban és hatalomban, csak Oroszországban, a következő jelentést küldte el Velencéből: „A magyar forradalmi párt, amely valójában megegyezik a magyar parlament balszárnyával, amelyet Simonyi Ernő, Mocsáry és mások vezetnek, azt akarja, hogy Kossuth térjen vissza Magyarországra. Ennek az az oka, hogy egyedül Kossuth tudja szavai és írásai varázsával tűzbe hozni a magyarokat egészen a fanatizmusig. A fent említett pártnak szüksége is lenne erre a fanatizmusra egy Oroszország elleni háborúban.”⁴⁵

Werther 1867. november 5-én a 289-es számú aktájában a magyar belpolitikai élet további bonyodalmairól számol be, amelynek lényege a vármegyék jogköréről folytatott vita. Ezt összekapcsolja Eger város Kossuthhoz intézet levelével, amely szerint a hatalmon lévő dinasztia uralma összeegyeztethetetlen Magyarország szabadságával és függetlenségével. A magyar belügyminisztérium illegális cselekedetnek tartotta a levelet, és Heves megye törvényhatósági joggal felruházott felettes hatóságát bízta meg a nyugalom helyreállításával. Az említett vármegye azonban nemcsak az engedelmet tagadta meg, hanem a minisztérium rendelete ellen is tiltakozott. A királyi megbízott ezután felfüggesztette az engedetlen vármegye törvényhatósági tevékenységét. Werther szerint az esetet másképpen ítélte meg a szélsőbal, mint a balközép. Az előbbi kormányellenes határozat benyújtását indítványozta. A követ végső következtetése: a Radikális Párt éles ellentétben áll a minisztériummal.⁴⁶

A Frankfurter Zeitung, amely Bismarck olvasott újságai közé tartozott, az új állami alaptörvények 1867. december 31-i közzétételét követően igen részletesen nyilatkozott az ország jövőjéről, amelynek lényege: az állam kezd megszabadulni az egyház kötelékétől.⁴⁷ A lap a szabadszellemeű osztrákokkal karöltve nyugtázta a „polgári miniszterek” kinevezését, akik között megtalálható a liberális Auersperg, Herbst, Giskra,⁴⁸ és e két utóbbi ráadásul a frankfurti parlament tagja is volt.

A Frankfurter Zeitung 1869. augusztus 10-i számában megjelent „Ausztriai német levelek” írás nem a nemzetiségi kérdést, hanem a liberális elveket hangsúlyozta, mivel a mindenkit összekötő szabadság lefékezi a nacionalizmus destruktív tendenciáit.⁴⁹ Ugyanabban a lapban 1869. december 16-án éles hangú kritika jelent meg Adolf Fischhoff „Ausztria és fennállásának garanciája” című könyvéről, amelyet abban az évben adtak ki Bécsben. A mű az Osztrák–Magyar Monarchia kedvezőtlen helyzetéért egyértelműen az ausztriai rendszert tette felelőssé.⁵⁰ A különböző lapok egymás állásfoglalásait is figyelemmel kísérték. Például az orosz Veszty éppen a Frankfurter Zeitungra hivatkozva állítja Magyarországról alig egy héttel a koronázás után, hogy „az egész országban a legborzalmasabb elégedetlenség uralkodik, tombol az önkény, mely az ököljog idejére emlékeztet”.⁵¹ Az újság állítása nem a tájékoztatás, hanem a hangulatkeltés szándékával íródott, de mindenesetre a közlés Bismarck asztalára került.⁵²

A kiegyezés belpolitikai, gazdasági háttere mellett a bécsi porosz követség Ausztria–Magyarország külpolitikai helyzetét is figyelemmel követte, és ehhez adatokat gyűjtött mind a transz-, mind pedig a ciszlajtán területeken. 1867. szeptember 16-án Landenberg követségi első titkár elkészítette a 234. számú, bizalmas jelzéssel ellátott aktáját, amelyet lovasfutárral küldtek el, és az A. 3896. számon iktattak Berlinben. A bizalmas aktát azután

eljuttatták a londoni, a párizsi, a firenzei, a pétervári, a drezdai, a stuttgarti, a karlsruhei és a darmstadti külképviseletekre is.

A levél magyarországi helyzetjelentéssel kezdődik, aminet lenyege: az osztrák császárság egyetlen országában sem követik olyan izgalommal, feszültséggel a birodalom helyzetét, mint Magyarországon. Ott attól tartanak, hogy Ausztria belekeveredése egy európai háborúba Magyarország számára különösen súlyos következményeket vonna maga után. Az elmúlt év háborúja előtt és alatt a magyarok izgatottan vártak és aggódtak, hiszen jól tudták, a háború kimenetele Magyarország helyzetére komolyan hatni fog. Akkoriban sokat vártak a háborútól, hiszen a magyarok számára Ausztria gyengülése a magyar követelések jobb kilátásait biztosította.⁵³ Mára Magyarország elérte, amit legmerészebb álmaiban sem remélt, azaz visszaállították a magyar alkotmányosságot, amely a magyaroknak a belügyekben teljes függetlenséget biztosít, viszont a közös ügyeket az összbirodalomnak rendelték alá.⁵⁴

A béke megőrzése a magyarok számára a kiharcolt előnyös pozíció fenntartását jelenti, ezért tekintenek aggodalommal a porosz–francia háborúra, mert ebbe Ausztria is könnyen belekeveredhet.⁵⁵ Landenberg jelentésében külön figyelmet szentelt a magyar pártlapoknak, amelyekben a különböző politikai irányzatok véleményei árnyaltan jelentek meg. Közös az újságcikkekben az osztrák kormányt figyelmeztető hangnem, az a mondanivaló, miszerint a háború óriási költségekkel járna, és kudarccal végződne. Ezt különösen a Deák-párt lapja sugallta. Még határozottabban nyilatkozott a Radikális Párt, amely mondanivalójához csatolta a kossuthi körlevelet.⁵⁶ A radikálisok az egész országban üdvözlik a német egységre való törekvést, de sem egy csepp vért, sem egy fillért nem akarnak áldozni ezért.

A kivonat ezután áttér a keleti kérdésre, amelyre a magyar nemzet úgy tekint, mint a Török Birodalom belügyére. Teszi ezt azért, mert Konstantinápoly befogadta egykor a magyar emigránsokat. Ugyanakkor tiltakoznak a török inváziós szándék ellen Magyarország határán, és a szabadságtörekvések elfojtását sem nézik jó szemmel.⁵⁷

Landenberg szerint Magyarország önállóságához szükséges Ausztria beavatkozása a német ügyekbe, valamint német területen hatalmi helyzetének megőrzése. Ennek alátámasztására idézi báró Eötvös József egyik beszédrészletét, amelyben a kultuszminiszter azt mondta: Ausztria minden egyes győzelme Németországban a dualizmus fennmaradását jelenti.⁵⁸ Miután a magyarok majdnem mindent elértek, most nagy gonddal figyelik a törökök szlávlakta területeit, és nem érzik magukat egyedül erősnek ahhoz, hogy a magyar korona területén található szláv nemzeteket a legfőbb hatalomnak alárendeljék. Ehhez szükség van az osztrák kormány segítségére, s ezért is szorgalmazza a Magyarország és Ausztria közti érdekegyesítést, a birodalom stabilitását.⁵⁹ Landenberg szerint Magyarország birodalmon belüli végcélját a Deák-párt és a radikálisok egybehangolták. Továbbá az osztrák kormány a magyaroktól nem várhatja el, hogy az osztrák birodalmi eszmét támogassák és kiálljanak a Németországban elvesztett nagyhatalmi helyzet visszaszerzése mellett, akár a Franciaországgal megkötött szövetség révén is.⁶⁰ A francia–porosz háborúban Ausztria semlegessége csak addig garantálható Landenberg szerint, amíg Oroszország is távol marad a harcoktól. Magyarországon élénken figyelik Oroszország jövőbeni magatartását. „A pánszlávizmus Magyarországon való elterjedése miatti aggodalom a magyarokat Oroszország leghatározottabb ellenségévé tette. Attól tartanak, hogy Oroszország francia háború esetén kihasználja az ausztriai délszláv népesség forrongását és elégedetlenségét, így Oroszország, valamint Ausztria közötti esetleges konfliktusban a délszlávok elszakadnak Ausztria–Magyarországtól.”⁶¹ A magyaroknak az osztrák támogatásra tehát szükségük van, amelyet – Landenberg szerint – egy francia–osztrák szövetség még inkább megerősít-

het.⁶² A levélből kitűnik: ezt az álláspontot képviseli Andrassy gróf, s vele együtt a Deák-párt kimagasló, prominens tagjai, akik véleményüket a párt sajtóorgánumban, a Pesti Naplóban fejtik ki.⁶³

Landenberg jelentéséhez csatolja azt az újságcikket, amelyben a francia szövetség kérdése kerül előtérbe, és saját véleményét a következőképpen foglalja össze: „Jókai ezen a napon a Honban azt a kérdést taglalta, hogy kivel kell nekünk szövetségre lépni. A Napló válasza a következő: »Mindenekelőtt a feltett kérdés erőltetett, hiszen szövetségünk körüli konkurencia nem nagy, ezért csak arról van szó, vajon elfogadjuk-e a francia szövetséget, vagy izoláltak maradunk.« A Napló elsősorban a szövetség mellett áll ki, abból a véleményből kiindulva, vajon annak elsődleges célja a béke biztosítása lenne, amire Ausztriának szüksége van. Arra a kérdésre, hogy Magyarországnak érdeke-e Németország egyesítésének megakadályozása, nemmel kell válaszolni, de Franciaországtól ilyen elvárni nem lehet. A napóleoni politika erőssége, hogy Európa átalakítását nagy eszmétől vezérelve, természetes alapon irányítani hagyja és hűtlen terveihez. Napóleont Németországban nem támadták az általa előidézett események miatt.”⁶⁴

Ehhez a jelentéshez kapcsolható háttérinformációként az 1869. október 29-én Szentpétervárott készített 123. számú feljegyzés, amelyet 1869. november 9-én iktattak Berlinben. Ebben a pétervári porosz követ beszámolt Gorcsakov poroszországi újtjáról, továbbá a baden-badeni audienciáról is, ahol a porosz király részletes összegzést kért Gorcsakovtól a lord Clarendonnal és gróf Beusttal folytatott – lényegesnek nevezett – tárgyalásairól, amiből kiderült Oroszország szerepe.

Gorcsakov a Clarendonnal folytatott megbeszélésre nagy hangsúlyt fektetett és a porosz királynak is megerősítette: az európai politika számos pontját megtárgyalta az angol diplomatával, és nagy meglepetésére mindenben, még a keleti kérdésben is egyetértettek. A politikának egyetlen olyan területe sincs, ahol Oroszország és Anglia összevezethető.⁶⁵ Viszont Gorcsakov sajnálja, hogy az angol miniszter nem találkozott Napóleon császárral, akinek nem lehet kétsége Oroszország és Poroszország békés szándékáról. Ez utóbbit támasztotta alá Clarendon watfordi banketten elmondott híres beszéde, amely nagy jelentőségű volt a béke fenntartása szempontjából.⁶⁶

Az osztrák–magyar kiegyezés fontos előzménye az 1866 júniusában megkezdődött osztrák–porosz háború, amelyben Ausztria teljes vereséget szenvedett. Ez német területen porosz hegemoniát jelentett. Pétervárott féltek Poroszország rendkívüli megerősödésétől, és az orosz udvari körökben csak találgatni tudtak, vajon Franciaország melyik oldalra áll. Az idő azt bizonyította: III. Napóleon Bécs irányába tájékozódott, s a francia–osztrák blokk Gorcsakov félelmét is felkeltette: „Ausztria – mondta – francia libériába öltözve kénytelen lesz rabszolga módon követni minden gondolatát annak, amit a Szajna partján kitalálnak.”⁶⁷

Ezért is érdekes Landenberg bécsi porosz követségi elsőtitkár jelentése Fleury francia tábornok ausztriai küldetéséről. Anyagát 1867. szeptember 25-én állították össze és 3972. számon iktatták „bizalmas” jelzéssel Berlinben. A titkári jelentés bevezető részében foglalkozik az út valódi céljával, kitér a független francia folyóiratok véleményére is, amelyek szerint az elhunyt reichstadti herceg maradványainak Franciaországba történő átszállítása nem valószínű, mert korábban ezt Napóleon már visszautasította. A független francia folyóiratok szerint a tábornok útja politikai természetű. Feleségével, annak nővérével és gyerekeivel Svájcban és Bajorországon keresztül érkezett Bécsbe. A titkár szerint a tábornok kevés emberrel találkozott, Gramont meghívását is visszautasította. Mivel a tábornok szombat este érkezett Bécsbe, a császár viszont vasárnap délután Ischlbe utazott, az uralkodó csak vasárnap délelőtt tudta őt fogadni. Ennek titokban kellett történnie, mert itt hivata-

losan bejelentették, hogy a császár a tábornokot vasárnap nem fogadta.⁶⁸ Landenberg utal az egyik Bécsben akkreditált követre, aki megkérdezte Meysenberg titkos tanácsost, hogy Fleury tábornok eleget tett-e bécsi politikai küldetésének. Meysenberg ezt határozottan tagadta, utalva arra a körülményre, hogy fogadásával megvárták volna Beust báró hazatérését, vagy helyettesként őt kereste volna fel, de ez nem történt meg.⁶⁹

A félhivatalos Wiener Abendpost is határozottan cáfolta az újságokban elterjedt híreket, s ezt Landenberg jelentéséhez szintén csatolta: „A lapok néhány napja Fleury tábornok küldetéséről beszélnek, úgy hisszük, jók az értesüléseink, ha azt állítjuk, hogy Fleury tábornok utazásának semmiféle politikai célja nincs, csupán nyaralás céljából érkezett Bécsbe.”⁷⁰ Majd jelentésében kitér Fleury pesti útjára, valamint Gramont követ bejelentésére, miszerint holnap este a tábornok Drezdába utazik, ahonnan Berlinen keresztül visszatér Párizsba.⁷¹

Landenberg tehát a miniszterelnöki hivatal számára lehangoló jelentésében – de az igazsághoz közelítve – állította, hogy a magyarok inkább bíznak a Franciaországhoz való közeledésben, sőt ezzel a hatalommal való szövetségben.⁷² György király hitzingi nyilatkozata pedig világossá tette: Anglia Poroszországgal szemben nem szövetkezik Ausztriával, s ezért is lényeges momentum, ahogy Fleury tábornok utazását megpróbálta a hivatalos osztrák diplomácia bagatellizálni.

Érdekes az a porosz követi jelentés, amely III. Napóleon és Ferenc József párizsi találkozásjáról készült. Nevezetesen, kiket fogadott az osztrák küldöttségből a francia császár. Az anyagot Karl von Werther bécsi követ állította össze 1867. november 6-án, és Berlinben az A. 4558. számon 1867. november 8-én regisztrálták. A feljegyzésben szó van Sapieka herceg, Galícia tartománygyűlése tábornokának Ferenc József párizsi kíséretében történő fogadásáról. „A helyi és külföldi újságok tüntetően közölték, hogy Galícia tartománygyűlésének tábornoka, Sapieka herceg Párizsba történő megérkezésekor az osztrák uralkodó körében tűnt fel. Az orosz kollégám erről a körülményről Meysenberg bárónál tájékozódott, nevezetesen: milyen minőségben jelent meg a herceg a császár kíséretében. A helyettes államtitkár válaszában azt ecsetelte Stackelberg grófnak, hogy Sapieka herceg párizsi tartózkodása a császárral egy időben merő véletlen.”⁷³ III. Napóleon őt már korábban is ismerte, és mint sok más előkelő idegen meghívást kapott a francia udvar különböző ünnepségeire.⁷⁴

Lemberg görög metropolitája, Litwinovicz Sapieka jelenlétét viszont azért tartotta fontosnak, mert ennek révén beszámolhatott Stackelberg grófnak a galíciai negatív eseményekről. Azaz Goluchowski gróf tevékeny részvételével, a kormányzat befolyását kihasználva, valamennyi tartományban a lengyelek segítségével igyekezett elnyomni más szláv nemzetiségeket, így a kisoroszokat is, és egyházi oktatásuk felhasználásával lengyelesíteni a túlnyomórészt kisoroszok lakta kelet-galíciai körzeteket. Sapieka párizsi utazása tehát emiatt következett be, és egyáltalán nem volt véletlen. Sőt Beust táviratban szólította fel őt a császári társasághoz történő csatlakozásra. Sapieka már korábban Nancyba utazott a császár elé, és ezután együtt folytatták útjukat Párizsba.⁷⁵

Werther idézi a birodalmi kancellárt, aki szerint Ausztriának három nemzetisége van: a németek, a magyarok és a lengyelek. Az osztrák császár franciaországi látogatásán a kíséretben tehát az utóbbiak is képviseltették magukat. Egyéb szláv elemek szándékos mellőzése az eseményeken egybecseng a lengyel kérdés kapcsán Beust báró szándékával, és ezt Stackelberg hivatali posztján is jól érzékelte.

Szintén hasonlóan látja a helyzetet a bécsi orosz követ, aki hosszadalmas tudósításokat küldött Beust politikai elképzeléseiről. Werther szerint bár Litwinovicz püspök feljegyzései a galíciai eseményekről némiképp túlzottak, de rámutatnak az osztrák kancelláriai hivatal

működésére, azaz mindenképpen gyanakvásra adnak okot. A bécsi porosz követ ezután kiter Stackelberg gróf tudósítására, amely a gróf véleményén és a metropolita nyilatkozatán alapul. Utóbbiban szó van arról, hogy a lengyelek a szász királyi házhoz való ragaszkodásukkal és az Északnémet Szövetségben a szász–porosz tartós békesség kialakításával könnyen az az eredmény születhet, hogy a szász királyi család jogara alatt egy lengyel királyság jön létre, amely Ausztria védőbástyája lehet a pánszlávizmussal szemben. Ausztria Franciaországgal megkötött szövetsége pedig ellensúlyozná Oroszország és Poroszország katonai szövetségét is. Stackelberg nem titkolja, hogy elgondolásait eljuttatja az osztrák kancellárhoz is. Werther szerint Beust báró a kiélezett ellentétek miatt megtalálja a módját, hogy szembeszálljon Oroszországgal, de a lengyelekkel azért szimpatizál, mert meg akarja szerezni szavazataikat a parlamentben, hiszen a császári uralomnak szüksége van a lengyel képviselők támogatására.⁷⁶

Ha megvonjuk a bécsi és berlini porosz diplomácia 1867-es kiegyezéssel kapcsolatos mérlegét, akkor a levéltári anyag alapján világossá válik: három kérdéskörben különleges az érdeklődése a bismarcki diplomáciának. Nevezetesen nagy figyelmet kap a kiegyezés gazdasági előkészítése, annak várható eredménye, a magyar pártpolitikai viszonyok alakulása, s nem kevésbé az új államalakulat külpolitikai irányvonala. A kiegyezés Bismarck számára elfogadható politikai és gazdasági paktum volt, amelyet igyekezett a saját politikájába beépíteni. Ennek ékes bizonyítéka az 1879. október 7-én aláírt német–osztrák–magyar megállapodás, amely a kiegyezés megkötése nélkül aligha lehetett volna történelmi valóság.

Jegyzetek

- ¹ *Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Budapest, 1968. 252.
- ² *Kosáry Domokos*: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Budapest, 1985. 44.
- ³ *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. Budapest, 1997. 135.
- ⁴ *Jászi Oszkár*: A Habsburg Monarchia felbomlása. Budapest, 1983. 446–455. Továbbá: *Ziak, Karl*: Unvergängliches Österreich. Wien, 1958., *Sieghart, Rudolf*: Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Berlin, 1932. 111–115. 119., *Millman, Richard*: Britain and the Eastern Question 1875–1878. Oxford, 1979. stb.
- ⁵ *Rátz Kálmán*: A pánszlávizmus története. Budapest, 2000. 152., *Gecse Géza*: Bizáctól Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből. Budapest, 1993., *Czövek István*: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1997.
- ⁶ Id. részletesebben: *Kovács*: s. i. m. 278–281.
- ⁷ *Diószegi István*: Hazánk és Európa. Budapest, 1970. 177–179.
- ⁸ Uo.
- ⁹ *Kissinger, Henry*: Diplomácia. Budapest, 1998. 136–138.
- ¹⁰ *Kennedy, Paul*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Budapest, 1972. 179.
- ¹¹ *Diószegi István*: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Budapest, 2001. 8–57.
- ¹² *Gonda Imre*: Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés. Budapest, 1960., *Csorba László*: A 19. század története. Budapest, 2001. 182–185.
- ¹³ *Kosyk, Kurt*: Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Berlin, 1966. 65.
- ¹⁴ 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk.: Gergely András, Budapest, é. n. 344–345.
- ¹⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (továbbiakban: PA Bonn), Russland 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 9–10.
- ¹⁶ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 9.
- ¹⁷ Többek között: *Kövér György*: A piacgazdaság kiteljesedése. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk.: Gergely András, Budapest, é. n. 344–345.
- ¹⁸ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 10.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 240. 11. vö: *Kövér*, i. m. 344.
- ²² Uo.
- ²³ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 247. 17.

- ²⁴ Uo.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ *Gergely*: i. m. 344.
- ²⁷ PA Bonn R. 8427. 3. 21 Sept. 1867. No. 247. 18.
- ²⁸ Uo. 19.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Uo. 20.
- ³² Uo.
- ³³ PA Bonn A. 4120. No. 262. Wien, den 7-ten Október 1867. 66.
- ³⁴ Uo. 67., vö.: *Gergely*: i. m. 375–383.
- ³⁵ Uo. 68–69.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ *Frankfurter Zeitung*, 1867. március 10.
- ³⁸ *Frankfurter Zeitung*, 1867. május 22.
- ³⁹ Vö: *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Budapest, 1998. 29.
- ⁴⁰ PA Bonn R. 8427. 394 A. 2881. Wien den 18-ten Juni 1867. 93.
- ⁴¹ Uo. 94.
- ⁴² Uo. 95. vö.: *Diószegi*: Bismarck és Andrássy. i. m. 29.
- ⁴³ Uo. 96.
- ⁴⁴ Uo. 100.
- ⁴⁵ Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Rosszii f. No. 109. No. 4. jegy. hrany. No. 162. 1.
- ⁴⁶ PA Bonn A. 4557. No. 289. 56-57.
- ⁴⁷ PA Bonn A. 4668. No. 296. Wien, den 11-ten November 1867. 32. Ne felejtjük el: német területen a pártosztót az 1860-as években a liberális hangnem jellemezte.
- ⁴⁸ PA Bonn A. 5263. No. 342. Wien, den 23-sten Dezember 1867. 50. Id. még: *Frankfurter Zeitung*, 1868. január 10.
- ⁴⁹ *Frankfurter Zeitung*, 1869. december 10.
- ⁵⁰ *Frankfurter Zeitung*, 1869. december 16.
- ⁵¹ Veszty, 1867. június 20. Továbbá: CGAR f. No. 109. jegy. hrany. No. 429. 1.
- ⁵² Ld. még: PA Bonn A. 3896. No. 234. Wien, den 16. September 1867. titkos 29.
- ⁵³ PA Bonn R. 8427. 8. 20 Sept. 1867 No. 234. 24–25.
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ Uo. 26.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Uo. 27.
- ⁵⁹ Uo. 28.
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ Uo. 29–30
- ⁶² Uo.
- ⁶³ Uo.
- ⁶⁴ Uo. 30–31.
- ⁶⁵ PA Bonn 9665. 9 November 1869. No. 123. 102–103.
- ⁶⁶ Uo. 104.
- ⁶⁷ *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza, 2001. 96.
- ⁶⁸ PA Bonn R. 8427. 4. 27 Sept. 1867. No. 243.15.
- ⁶⁹ Uo.
- ⁷⁰ Uo. 16.
- ⁷¹ Uo.
- ⁷² Uo.
- ⁷³ PA Bonn A. 4558. 1867. November 8. No. 290. 81.
- ⁷⁴ Uo.
- ⁷⁵ Uo.
- ⁷⁶ Uo. 82–84.

AZ OSZTRÁK RICHELIEU

Ignaz Seipel politikai portréja

Ignaz Seipel 1876. július 19-én született Bécs külvárosában egy tipikus kispolgári családban.¹ Édesapja fiákeresként, majd színházi portásként dolgozott. Édesanyja a szülés után nem sokkal meghalt. Az összetartó család nagy szeretettel gondoskodott Seipel neveléséről, aki középiskolai tanulmányait kiváló eredménnyel abszolválta. Tanárai „szerény, céltudatos, energikus és nyugodt” fiúként jellemezték, akiben „lobog az elszántság és az elhivatottság”.² Egyikük tréfásan meg is jegyezte: „vagy politikus, vagy pap lesz belőle”.³ Az érettségi után szinte biztossá vált, hogy a papi hivatást választja. Az egyetem elvégzése (teológiai fakultás)⁴ után pappá szentelik, majd nem sokkal később benyújtja doktori értekezését a morálteológia témakörében, amit sikeresen meg is véd.⁵ Harminckét évesen a bécsi egyetem magántanára, majd 1909-től a salzburgi egyetem tanszékvezető professzora lesz.

Papi hivatása mellett ellenállhatatlan érdeklődéssel fordul a politika felé, és az első világháború végére az Osztrák Keresztényszociális Párt emblematikus vezérégyénisége lesz. Francia példaképeitől eltérően (Mazarin, Richelieu), mindvégig politikus és gyakorló pap is maradt.⁶ Haláláig bizonytalan volt a két hivatás összeegyeztethetőségének tekintetében.⁷ Fanatikusan hitte, hogy a politikának kell elsősorban az egyház struktúráira emlékeztetnie, ebben a hierarchia, a tekintélytisztelő, az állandóság és a biztonság jelenti az igazi tartalmat.⁸ Kortársai szerint gyötrő és fájdalmas vívódással viselte a kimerítő, napi politikai csatározásokat, mert úgy gondolta, a keresztény erkölcsök határozzák meg az állam életét. Vitathatlan legitimista kötődései miatt feladatot vállalt a Monarchia utolsó kormányában, 1918-ban a szociális tárca vezetésével bízták meg.⁹ Az összeomlás után tagja lesz az alkotmányozó nemzetgyűlésnek, majd egészen haláláig parlamenti képviselő marad. A köztársaság kikiáltása után azon kevesek közé tartozik, akik ellenzik az ország átmeneti, 1919 végéig tartó Németausztria elnevezését, mert veszélyesnek és szerzetlennek érzik Ausztria önálló jövője miatt. Seipel az Anschlusst nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe tolta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését.

Az 1919-es februári választások után Karl Renner koalíciós kormánya vezette Ausztriát. A keresztényszociális és szociáldemokrata politikusokból álló koalíció, felretéve a két párt nézetkülönbségeit, fő feladatának a forradalmi szenedvények lecsillapítását és a polgári köztársaság konszolidálását tartotta. Az ellentétek azonban áthidalhatatlannak látszottak. A korlátozott államostítások, a Saint-Germainben aláírt békeszerződés 1919. szeptemberi ratifikálása, a szociális feszültségek enyhítése és Ausztria új alkotmányának megszerkesztése után, 1920 nyarának végén felbomlott a koalíció, mert mind a szociáldemokraták, mind a keresztényszociálisok soraiban átrendeződtek az erőviszonyok.¹⁰ A szociáldemokrata párton belül Otto Bauer vezetésével radikálisabb, egyezkedni kevésbé kész irányzat került előtérbe, azaz egyfajta balatolódásról volt szó. Természetesen az új pártvezetés ugyanolyan fontosnak ítélte a demokratikus keretek megőrzését, de nem akart mindenáron koalíciót a keresztényszociálisokkal, és ellenzéki pozícióból is lehetségesnek tartotta a sikeres politikálást. A keresztényszociális párt pedig ezzel egy időben Ignaz Seipel vezetésé-

vel jobbra tolódott, és a szociáldemokraták helyett új koalíciós partnereket keresett (Gazdaszövetség, Nagynémet Párt).

A két párt között az utolsó igazi kompromisszumnak a Hans Kelsen jogtudós által szerkesztett és írt alkotmány elfogadását tekinthetjük.¹¹ Az alkotmány Ausztriát szövetségi köztársasággá nyilvánította, amelyeket kilenc tartomány alkot. Az alkotmány tartalmazta az alapvető szabadságjogokat, valamint az általános és titkos választójog alapján megválasztott Nemzeti Tanács mellett létrehozta a tartományok képviselőiből álló Szövetségi Tanácsot is. Az alkotmány viszonylagos egyensúlyt teremtett a központi kormányzat és a tartományok hatásköre között, viszont Bécs és a tartományok hagyományos szembenállásán nem sikerült tompítani. A politikai megosztottság ebben az értelemben is fennmaradt, hiszen Bécs a szociáldemokraták fellegvára maradt, míg a tartományok inkább a keresztényszocialisták bázisát képezték.¹²

Az alkotmányt az Első Köztársaság idején kétszer módosították. Először 1925-ben, amikor a központi kormányzat és a tartományok hatáskörét, valamint kompetenciáját rendezték, érezhetően az utóbbiak előnyére. A módosítás politikai üzenete világos, a hatalmon lévő keresztényszocialisták által vezetett koalíció Bécs gyengítését tűzte ki céljául. Másodsor 1929-ben – a belpolitikai helyzet további romlása és éleződése közepette – módosították az alkotmányt, kiszélesítették a köztársasági elnök körét, ezáltal megnövelték a végrehajtó hatalom súlyát. Az elnök nevezhette ki és hívhatta vissza a kormányt, illetve az ő joga volt a parlament feloszlátása, valamint ő lett a hadsereg főparancsnoka is. Az elnöki hatalom növekedését jelzi még, hogy a módosítás értelmében az elnököt nem a parlament, hanem a nép választja. (Erre Ausztriában különböző okok miatt először 1951-ben került sor.)

Seipel politikai pragmatizmusa

1920-tól kezdődően a keresztényszociális párt egészen a demokratikus intézmények felszámolásáig meghatározó kormányzati tényező maradt. Seipel a párt vezetőjeként és többször mint kormányfő és külügyminiszter alapjaiban határozta meg a húszas és harmincas évek Ausztriája sorsát. Sokszor jellemzik némi eufemizmussal „országalapítóként”.¹³ Ellenfelei gyűlölték, támogatói pedig imádták. Politikustársai is két világról beszéltek, egyesek szellemi iránytűt, megmentőt, gazdasági zsenit, hívő katolikust és valódi államférfit láttak benne, míg mások sátáni fekete embert, a klerikális fasiszta-antidemokratikus elképzelések hordozóját. A szociáldemokraták nem tudták megbocsátani neki az Anschluss-szal szembeni kiállását, nyilvánvaló baloldal-ellenességét és természetesen az 1927. július 15-i véres eseményeket sem, melyek egyre inkább az autoriter tendenciák térnyerését eredményezték az Első Köztársaságban.¹⁴

Első igazi nemzetközi szereplése Genfben visszavonhatatlan tekintélyt biztosított számára a világban. Az itt elmondott, érzelmektől és szenvedélytől sem mentes beszéde nyomán a győztes hatalmak megadták Ausztriának az életben maradáshoz szükséges kölcsönt. Seipel a külügyekben mindvégig réalpolitikussá és az államérek hangúlyozójává maradt.¹⁵ A kölcsön eredménye lesz az „Alpok dollárjának”, a schillingnek a bevezetése. Ausztria a húszas években vitathatatlanul Seipelnek köszönheti, hogy visszatért a nemzetközi nagypolitikába. Nemcsak a páneurópa mozgalom alapításában és vezetésében vállalt szerepet, hanem tekintélye elismeréseképpen a Népszövetség alelnökének is megválasztották. Ennek szöges ellentéte lesz a belpolitikája, amelyben kérlelhetetlennek és kompromisszumképtelennek bizonyult.¹⁶

Talán nem tűnik erőltetettnek itt az utalás gróf Bethlen István magyar miniszterelnök legitimizmusról vallott nézeteire és gyakorlati politikájára a húszas évek elején, mert a kifejezések és a megfogalmazások megtévesztésig hasonlóan Seipel gondolkodásmódjára. Mindkét politikus saját nemzete életben tartását tartotta elsősorban létfontosságúnak, így minden más elveszíthette aktuális jellegét. Az Anschluss és a királykérdés összekapcsolása nem látszik erőltetnek, hiszen a restauráció bekövetkezésének lehetősége mindkét ország politikai közgondolkodásában jelen volt, ha nem is egyenlő hangsúllyal. Különösen Ausztriában vált politikai tényezővé a legitimizmus mint a nemzeti függetlenséget és a nemzetiszocializmussal való szembenállást hirdető csoportok összefogását szorgalmazó mozgalom.¹⁷ Álljon itt egy példa Bethlen pécsi beszédéből (1921. október 21.): *„Végezzük el a hétköznapi feladatokat, és majd elintézzük a királykérdést a legközelebbi ünnepnapra. Ne vesszünk ma össze afelett, hogy a trónt legitim alapon, vagy szabad királyválasztói alapon fogjuk betölteni akkor, amikor egyik kell, hogy legyünk, hogy a gyomrunk ne maradjon üresen és, hogy megélhessünk!”*¹⁸ Bethlen szavait más szövegek környezetben és más helyen akár Seipel szájába is adhatnánk.¹⁹ Lényegileg a rend, a stabilizáció folyamatának és a belső béke fenntartásának elsődlegességét sikeresen hirdették mindketten.²⁰

Küldetés és önmeghatározás

Seipel Ausztria jövőbeni feladatait a Monarchia tradícióival átszőve jelölte ki. Jó néhány alkalommal összefoglalta feladatnak, más helyen küldetésnek aposztrofált elképzeléseinek lényegét: *„Nekünk osztrák-németeknek különleges feladatunk van Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen haza leszünk zavarva a Birodalomba, és ott tartományként kerülünk a többi tartomány mellett porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni.”*²¹

Seipel sohasem mulasztotta el felhívni a figyelmet Ausztria különleges földrajzi fekvésére és az ebből következő egyedi szerepre. A küldetés isteni jellegét említi, melynek eltérő értelmezése – véleménye szerint – a függetlenség elvesztését, az általa mélyen megvetett porosz uralmat és a közép-európaiság feladását jelenti. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva kiemeli: *„Mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztria rendeltetése az, hogy olyan ország legyen, mely más országokkal szoros baráti összeköttetésben áll. A vérkeveredés bennünk majdnem ugyanolyan, mint a szomszédjainknál, mint Európa valamennyi népénél.”*²² Az előbbi mondatok érthetővé teszik, mit ért Seipel az Ausztriában élők valódi sajátosságain, amelyek ugyanakkor az osztrákokat hasonlósá teszik Európa más népeihez: a vérkeveredésből adódó sokszínűséget és a béke megteremtésének képességét a szomszédokkal, illetve a szomszédok között.

Seipel nevéhez fűződik az egy nép két államban („*ein Volk in zwei Staaten*”) közismert jelszava.²³ Az „Autrichelieu” becenevet méltán kiérdemlő Seipel páratlan diplomáciai és egyensúlyozó képességével, valamint okos távolságtartással kerülve a támadási felületeket, az állam „első prelátusaként” a húszas évek végére egyre markánsabban távolodott el a fent leírt jelszótól.

Seipel akár kancellárként, akár a külpolitika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, és mindig lebegtetve, kerülve, illetve elhárította a szorosabb egység lehetőségének felvetését.²⁴ 1926-ban az Osztrák Politikai Társaságban tartott előadásában a rá jellemző óvatossággal vázolta fel meggyőződésének vezérfonalát. Számára a nemzet az állampolgári hovatartozástól függet-

lenül egy nagy kultúrközösséget jelentett, amit szerinte a németek magasabb rendűnek értékelték az államnál. Az államnemzet hagyományos, nyugat-európai felfogásával szemben, melyben az állam és a nemzet szoros egységet alkotott,²⁵ nem hitte el, hogy a német állam az osztrák nemzet kiteljesedésének egyetlen élettere. Előadását a következő mondatokkal zárta: „*Ha úgy látjuk, hogy nemzetünk élete egyetlen állam létrejöttével nem teljeseedik ki, akkor valahogyan azt is megérthetjük, hogy egy olyan német államban élünk, mely nem tartozik a Német Birodalomba. Hogy előnyt jelent-e az, hogy egy ilyen német államban élünk, azt éppen a mostani időkben tapasztalhatjuk. Nekünk, osztrák-németeknek vitatkoznunk kell róla, teljes nyugalommal, hogy az osztrák-németeknek a birodalomhoz történő csatlakozása szükségszerű-e és kívánatos-e, mert tudnunk kell, hol a helyünk. Nem fogják a szemünkre vetni, hogy mi kevésbé nemzeti érzelműek vagyunk, ha nemzeti eszményünket nem feltétlenül és kizárólagosan egy egységes német állam megvalósításában látjuk.*”²⁶

1926-ban Seipel szemében Ausztria már életképesnek számított, és realitásnak tartotta hosszú távú fennmaradását. Elismerte ugyan Ausztria német jellegét, de kiemelve a közép-európai régió különleges transzformáló erejét, az itt lakók átalakult identitásáról beszélt. Ez az identitás tartalmazta a német gyökereket, azonban a Habsburg-monarchia évszázadai alatt önállóvá vált, és elveszítette szoros kötődéseit Németországhoz.

Az érvek teljessége nélkül, fontos utalni Seipel „rejtett” monarchista felfogására, mivel meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott volna a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt.²⁷ Seipel élete végéig reménykedett a Monarchia békés feltámasztásában.²⁸

Az előbbiek ismeretében nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a Seipel formálta keresztényszociális párt és tömegbázisa, valamint az annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg, és az ő politikai gyakorlatukban manifesztálódik. Friedrich Heer osztrák történész véleménye szerint az általa „öreg keresztényszociálisoknak” (a párthoz hagyományosan ragaszkodó rétegek), más néven feketéknek hívottaknak 1918–1933 között leginkább anonimnak nevezhető Ausztria-tudatuk volt, mely részben a Habsburg-monarchia hagyatékához való kötődést, illetve a katolicizmusban kiteljesedő mély vallásosságot jelentette. Sokan érezték „jó osztrákoknak” magukat a városokban és a tartományokban egyaránt, bármiféle Ausztria-ideológiától mentesen, anélkül, hogy Ausztria életképességének és létjogosultságának kérdését illetően bármilyen intellektuális megfontolásaik lettek volna. Friedrich Heer saját, a húszas és harmincas években megélt személyes élményeit is közvetíti, amikor látenszen működő összetartó erőről ír, mely az osztrák nemzet létezését támasztja alá.²⁹

Az Osztrák Keresztényszociális Párt minden kétséget kizáróan inkább a vidék Ausztriáját tekintette szavazóbázisának. Ugyanakkor igen nehezen lehetett a húszas években a tartományok felerősödő identástudatát és szeparatista törekvéseit osztrák nemzettudattá transzformálni. Gyakran a Tirolban, Karintiában és más tartományokban élők sokkal inkább vallották magukat tirolinak, karintiainak stb., mint németnek vagy osztráknak. A történelemtudomány számára még jórészt feltáratlanok a tartományi tudat és az osztrák nemzettudat kapcsolódási pontjai. Az osztrák nemzettudat lényeges összetevőjévé váltak viszont – véleményünk szerint – a tartományi kötődések és hagyományok. A csatlakozást követően a mindig erős tartományi autonómiák szét-

verése jelentette az első tapasztalatokat a nemzetiszocializmus igazi arcáról, és ez indította el az egységes osztrák nemzettudat kialakulásának folyamatát.³⁰ A keresztényszociálisok azon csoportjai, amelyek elfogadták az osztrák nemzet létezését – miközben a helyi hagyományokat és a helyi hazafiságot védelmezték –, tulajdonképpen a tartományok önálló „nemzeti” törekvéseit kívánták beépíteni az osztrák nemzettudat alkotórészei közé.³¹

Súlyos tehertételként nehezedett az Osztrák Keresztényszociális Pártra az autoriter szisztéma elfogadása és az abban való aktív közreműködés, melynek igazolására a legkézenfekvőbb érvként az „ostromlott vár pszichózisa” kínálkozott.³² Az Első Köztársaság két vezető pártja (keresztényszociálisok, szociáldemokraták) számára nem az 1920-as alkotmányban megrajzolt parlamenti demokrácia jelentette az elérhető legjobb berendezkedést.³³ A szociáldemokraták Otto Bauer koncepciója nyomán az ún. funkcionális demokrácia programját képviselték, melyben többek között megtalálható volt az öngazgató társadalom gondolata, az egyén és a közösségek fokozott bevonásának igénye a napi érdekegyeztetésbe és döntésekbe, továbbá a „harcoló” osztályok reális egységülének víziója, és nem a politikai jogok egyensúlya, mely a polgári törvényhozás és a dolgozó tömegek közötti egyenlő esélyeket biztosítaná.

Az „igazi demokrácia” gondolatrendszerének képviselői elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel abban a pártok és a köröttük szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták.³⁴ A parlamentet az előbb leírt érdekcsoportok játékszerének tekintették. Mindezekkel szemben a ködös „igazi érdekképviselet” és a felelősséget vállaló és elkötelezett vezető és vezér fogalmait rajzolták meg.³⁵ Seipel egy olyan kívánatos szervezetnek tekintette a Heimwehrt, amely „meg akarja szabadítani a demokráciát a pártok uralmától”.³⁶

Seipelt vitathatatlan érdemei mellett súlyos felelősség terheli azért, hogy a keresztényszociális párt demokratikus tradícióit elfeledve végső soron – a „fiókák”: Engelbert Dollfuss és Kurt Schuschnigg vezetésével – asszisztált és tevékenyen részt vett a demokratikus intézményrendszer leépítésében, valamint a szociáldemokrata párt illegitalitásba kényszerítésében.³⁷ Seipel 1932 augusztusában bekövetkezett halála után még inkább világossá vált a két nagy párt szembenállása, ami az Első Köztársaságot gyengévé és bénulttá, a lakosság nagy részét pedig fogékonytá tette minden rendet, jövőt és biztonságot ígérő politika iránt.³⁸ A kötődéseikben és hovatartozásukban többségében bizonytalan osztrák állampolgárok természetes módon fordultak a Németországból érkező, harsogó és meggyőző nemzetiszocialista propaganda felé.³⁹

Jegyzetek

¹ *Rennhofer, Friedrich*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Wien, 1978. 1–9.

² *Birk, Bernhard*: Ein österreichisches und europäisches Schicksal. Regensburg, 1932. 5.

³ *Reimann, Viktor*: Zu groß für Österreich. Wien, 1968. 17.

⁴ Werner Sombart gondolatai és Otmar Spann Der wahre Staat című műve különösen nagy hatást gyakoroltak rá.

⁵ *Walterskirchen, Gudula*: Engelbert Dollfuss. Arbeitermörder oder Heldenkanzler. Wien, 2004. 55–57.

⁶ *Krippendorff, Ekkehart*: Kritik der Aussenpolitik. Frankfurt am Main, 2000. 24–25.

⁷ Österreich im 20. Jahrhundert. Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien, 2002. 99–153.

⁸ *Vocelka, Karl*: Geschichte Österreichs. Wien, 2002. 276.

⁹ IV. Károly gyóntató papja volt, és legszűkebb bizalmi körében is feltűnt. Azon kevesek közé tartozott, akik még a svájci emigrációban is felkeresték.

¹⁰ *Kreissler, Felix*: Von der Revolution zur Annexion. Wien, 1970. 90–108.

¹¹ *Kelsen, Hans*: Österreichisches Staatsrecht. Wien, 1923.

¹² *Goldinger, Walter*: Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1972. 40–60.

- ¹³ *Brook-Shepherd, Gordon*: Österreich. München, 2000. 325.
- ¹⁴ A schattendorfi incidens (1927. január 30.) után a vádlottakat bíróság elé állították és a nyilvánvaló bizonyítékok ellenére felmentették őket. Mindezek hatására utcai megmozdulások kezdődtek Bécsben, melyek súlyos, több halálos áldozatot követelő harcra fajultak. A biztonsági erők indokolatlan erőszakosságáért a kancellárt tették felelőssé. A „könyörtelen prelátus” elnevezés ekkor vált a baloldalon az Ignaz Seipel név szinonimájává.
- ¹⁵ A fogalom születéséről és Richelieu-ről lásd bővebben: *Krippendorff*, i. m. 22–41.
- ¹⁶ Az 1924. június 1-jén ellene elkövetett merényletkísérlet zárkóztatta és bizalmatlanná tette, ugyanakkor a merénylő családjának megsegítésére alapítványt hozott létre saját vagyonából.
- ¹⁷ *Görllich, Ernst – Romanik, Felix*: Geschichte Österreichs. Wien, 1995. 498–500.
- ¹⁸ A beszédet idézi *Kardos József*: A szentkorona-tan története 1919–1944. Budapest, 1985. 49.
- ¹⁹ Lásd erről bővebben: *Rumpler, Helmut*: Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Wien, 1990. 1–19.
- ²⁰ *Harold, James*: Geschichte Europas im 20. Jahrhundert. München, 2004. 95.
- ²¹ Ignaz Seipel előadásaiból válogat *Poukar, Raimund*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13.
- ²² Uo.
- ²³ A Seipelnek tulajdonított jelmondatot idézi *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve. Budapest, 1984. 88.
- ²⁴ *Kolb, Eberhard*: Gustav Stresemann. München, 94–97.
- ²⁵ *Wehler, Hans Ulrich*: Nationalismus. München, 2004. 27–34.
- ²⁶ Seipel beszédéből idéz: *Poukar*: i. m. 11–12.
- ²⁷ Konservativismus in Österreich. Szerk.: Rill, Robert – Zellenberg, E. Ulrich. Graz, 1999. 213–216.
- ²⁸ Erről bővebben: *Szatmári Péter*: Mítosz és valóság harmóniája: a legitimizmus és monarchizmus Ausztriában 1918–1938. In: *Testis Temporum*. Budapest, 2003. 107–125.
- ²⁹ *Heer, Friedrich*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386–400.
- ³⁰ *Geert, Mak*: Európa. Budapest, 2005. 220–241.
- ³¹ *Reinhard, Wolfgang*: Geschichte der politischen Ideen. Frankfurt am Main, 2003. 524.
- ³² *Andics, Helmut*: Der Staat, den keiner wollte. Budapest, 1981. 170–175.
- ³³ Részletes leírás található a nagy pártok demokrácia felfogásáról: *Ucakar, Karl*: Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik. Wien, 1985. 380–454. Lásd még: *Waschek, Hans*: 1000 Jahre Österreich. Wien, 1996. 62–63.
- ³⁴ *Müller, C. Wolfgang*: Österreichs Regierungssystem. In: Österreich. Red.: Hans-Georg Wehling. Stuttgart, 1988. 76–95.
- ³⁵ *Paxton, O. Robert*: Anatomie des Faschismus. München, 2006. 111–114.
- ³⁶ Részlet Ignaz Seipel Tübingenben, 1929. július 15-én, a véres 1927. július 15-i bécsi megmozdulások évfordulóján elhangzott beszédéből. Idézi: *Kreisler, Felix*: Von der Revolution zur Annexion. Wien, 1970. 160.
- ³⁷ *Scheuch, Manfred*: Der Weg zum Heldenplatz. Wien, 2005. 15–23.
- ³⁸ *Johnson, Paul*: A modern kor. Budapest, 2001. 258–280.
- ³⁹ A skizofrén helyzet mélységeiről lásd bővebben: *Menasse, Robert*: Das war Österreich. Wien, 2005.; *Davies, Norman*: Európa története. Budapest, 2002. 885.

SZEMLE

IRELAND IN TRANSITION 1867–1921 SZERK.: D. GEORGE BOYCE – ALAN O'DAY (Írország az átmenet éveiben 1867–1921) London–New York, Routledge, 2004. 291 p.

A tanulmánykötet összeállítására egy rendkívül összeszokott szerkesztőpáros keze munkája. Eddigi együttműködésük gyümölcsei a „Parnell perspektívában”, „A modern ír történelem születése” és „Az unió védelmezői: Az 1801 utáni brit és ír unionizmus áttekintése” című kötetek (Parnell in Perspective. London, 1991; The Making of Modern Irish History. London, 1996; Defenders of the Union: A Survey of British and Irish Unionism since 1801. London, 2001). Mindezek e legújabb vállalkozás kiemelkedő minőségének ígéretével kecsegtetnek.

A bevezetés, melyet a két szerkesztő együtt jegyez, az átmenet fogalmának tisztázásával, illetve a kötet által kijelölt időhatár jogosságának indoklásával indul. Ez a munka arra vállalkozott, hogy az egész társadalmat érintő változás megjelenési formái közül azokat ragadja fel, amelyek az ír történelem legtöbb figyelmet kapott korszakának átfogó értelmezését teszik lehetővé. A szerkesztők, illetve a közreműködők érdeme, hogy még e sokat vizsgált periódust is képesek voltak új megvilágításba helyezni.

Az esszéket Boyce és O'Day három alcím köré csoportosította: az első az „Önrendelkezés, Írország és a »Szívek Uniója«, a második az „Ír Írország és a szeparatista öntudat”, a harmadik pedig a „Megreformált Írország vagy »fellázadt nép?«” címet viseli. Az első egység esszéi az önrendelkezési mozgalom történetét vizsgálják, míg az úgynevezett ír Írországról szóló rész a kultúracionálizmus tárgyköréből merít, végül a harmadik rész az ír történetírás eddig kevésbé exponált témáinak rétegeibe enged bepillantást.

A bevezetésben egy újabb szempont szerinti csoportosítás szándékát is felfedezhetjük: a szerkesztők is igyekeznek elkülöníteni azokat az írásokat, amelyek egy-egy történelmi személyt vizsgálnak, azoktól, melyek különböző csoportosulásokat, pártokat, illetve nagyobb folyamatokat kísérelnek meg az átmenet folyamatában elhelyezni. Az első egységbe kiválóan illik Alan O'Day esszéje, amely a „Max Weber és a vezetés, Butt, Parnell és Dillon: Nacionalizmus az átmenetben” címet viseli. Az író három szempont segítségével azt vizsgálja, milyen összefüggés fedezhető fel az egyének és a mozgalmak történelmi szerepe között. A nacionalizmus elméleti alapjainak vizsgálata után, Max Webernek a hatalom típusairól szóló elméletét irányadónak tekintve, három ír politikai kulcsfigura példáján keresztül O'Day azt a feltevését kívánta bemutatni, hogy egyes személyek milyen körülmények között juthatnak történelmet formáló pozíciókba. A Weber által felállított tipológia szerinti három forma a törvényes, a hagyományos és a karizmatikus vezetés. Ezt a felosztást elfogadva illeszti bele az önrendelkezési mozgalom atyját, Isaac Buttot a respektált, hagyománytisztelő politikusi szerepébe, míg a nacionalizmus tömegmozgalommá szélesedésével egy időben fellépő Charles Stuart Parnell, adottságai révén, a karizmatikus politikusi kategóriájába került. „Írország koronázatlan királyának” bukása után természetes és logikus történelmi igény volt a harmadik típus, a törvénytisztelő és bürokratikus ember felbukkanása, akit O'Day-nél John Dillon testesít meg. A végkövetkeztetésben a szerző Weber állítását, miszerint a karizmatikus vezér fellépése a krízisekkel esik egybe, sajátos ír példákon keresztül igazolja.

Ian Sheehy fejezete („T. P. Connor és a »Star«, 1886–1890”) az ír önrendelkezési mozgalom egy olyan támogatójáról szól, aki azzal az ír nacionalisták által erősen megkérdőjelezett módszerrel próbált országa hasznára lenni, hogy újságjában az önrendelkezést egy tágabb angol reformprogram részeként képzelte el. Nicholas Allen írásának („George Russell és az Ír Konvenció”) a szereplője szintén az önrendelkezést angol dominiumként elképzelő vonulatba illeszthető be. A szerző a főként pamfletrói és szerkesztői munkássága révén ismert Russellnek egy új oldalával, az Ír Konvencióban részt vevő politikussal ismeret meg bennünket. N. C. Fleming munkája szervesen kapcsolható ide, hiszen Londonderry hetedik örgróffja szintén résztvevője volt ennek a konvenciónak („Régi és új unionizmus. Londonderry hetedik márkija, 1906–1921”), melynek az volt a kitűzött célja, hogy az ír unionista és nacionalista politikuskok még az első világháború befejezése előtt közös megállapodásra jussanak az ír kormányzat státuszát illetően. Fleming esszéjét a márkí életének, személyiségének, unionista meggyőződésének és az ulsteri önrendelkezési válság éveiben betöltött szerepének áttekintésével indítja. Ezután rendkívül érzékletesen, folyamatként mutatja be a márkí elidegenedését a harcos, populista unionizmustól: a kezdeti, konszenzuserősítő javaslatokat megtorpedózó unionista képviselőtársak viselkedésétől egészen addig, hogy John Redmondnak, az Ír Parlament Árt vezetőjének a temetésén unionista képviselőtársai közül egyedül csak ő vett részt.

Az unionista oldal egyik kiváló, bár kissé mellőzött figurájának bemutatása után kívánczik Margaret O'Callaghan fejezete, aki a nacionalista oldal szexuális beállítottsága miatt nem kevésbé mellőzött alakjáról, Roger Casementről rajzol árnyaltabb képet a maga teljességében eddig feldolgozatlan, illetve nem

megfelelően értelmezett források segítségével. Írásának címe: „»Egy másik faj szemén át, az egykoron önmagukat kutató népével.« Casement, kolonializmus és a felidézett múlt.” A korábbi életrajzírói által elhanyagolt két verssekkel teli füzet, melyekből Callaghan hosszan idéz, a szerző szerint elsorangú bizonyítéka annak, hogy Casement már a brit afrikai protektorátusokon tisztviselőként eltöltött évei (1892–1913) alatt is ír nacionalista és birodalomellenes nézeteket vallott. A jól felépített esszé segítségével könnyen beláthatjuk, hogy Casement életének vezérgondolata mindvégig az a párhuzam volt, amit a Kongóban és Nyugat-Afrikában talált bennszülött népek és a 16–17. századi kelta Írország sorsa között vont. Versei és a Callaghan által megvizsgált források (levelezése Alice Stopford Greennel) mind alátámasztják a szerző elméletét, mely szerint már kongói évei is nagyban hozzájárultak Casement azon meggyőződésének kialakulásához, hogy Írország érdekei és nem a brit birodalomét kell szolgálnia.

A kötet második nagy egységének választott témaköréből különlegessége miatt Michael Wheatley esszéje emelkedik ki („»Azok a békés csendes napok.« Nacionalista álláspontok az önrendelkezési mozgalom krízise előtt, 1909–1913”). Eltérően a korszak kutatásában eddig jellemző vonulattól, a vezérkultusz egy újabb példája helyett Wheatley öt megye 16 újságjának segítségével összegzi az 1909 és 1913 közötti évek eseményeinek a nacionalista sajtóban megjelent kommentárjait. Mivel az ír helyi sajtó, természeténél fogva, inkább volt a megyei vélemények tükré, mint alakítója, Wheatley hiánypótló írása nagyban hozzájárul a vidék véleményének a megismeréséhez, és ezáltal egy árnyaltabb kép kialakulásához.

A kötet által meghívott időhatár teljesebb megismeréséhez Emmet O'Connor munkája szolgál újabb adalékkal. Az „Igazi bolsevikok? Az Ír Szocialista Párt felemelkedése és bukása, 1917–1921” című tanulmány az ír politikai paletta egy eddig nem sok figyelemre méltatott szegmensét mutatja be. Az Ír Szocialista Párt (SPI) megalakulásának, kiemelkedő tagjainak, céljainak és tevékenységének vázolata után O'Connor a pártnak a nemzetközi szocialista mozgalomhoz, majd a Kommunista Internacionáléhoz fűződő kapcsolatát ismerteti. Legfontosabbként kiemeli, hogy az SPI számára a bolsevik ideológia legvonzóbb pontja a nemzeti önrendelkezés joga volt. O'Connor szerint ennek egyik legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy az SPI mindennél jobban ragaszkodott Írország nemzetközi konferenciákon való elismertetéséhez. A szerző logikusan felépített és jól követhető esszéjének érdeme, hogy az SPI jelentőségét nem kívánta túldimenzionálni, valamint a mindenképp szükséges adatmennyiségnél többel nem terheli írását. Az SPI és az Ír Kommunista Párt a nemzetközi munkásmozgalom történetének kis darabja, melyet O'Connor csak az írek számára fontos dimenziókban tárgyal. Ám a két párt történetének főbb vonalait más, a korabeli munkáspártoknál megfigyelhető trendekkel is összehasonlíthatja.

Janet Nolan fejezete a kötet fókuszát tekintve teljesen egyedülálló. Ez az egyetlen írás, mely a korszak társadalmának nőtagjaival foglalkozik („Szándékolatlan következmények. A nemzeti iskolák és az ír nők mobilitása a 19. század végén és a 20. század elején”). Matthew Kelly annak a szituációnak az érzékeltesére vállalkozott, mely a Parnell halálát követő években a személye által összefogott nacionalista mozgalom több kisebb széthúzó ágra bomlását eredményezte („A parnellizmus vége és a Sinn Féin ideológiai dilemmái”). Bevezetőjében bemutatja ezeket a csoportokat, valamint elveiket, melyek elválasztották őket egymástól. Erre a búr háborús hős John MacBride és Arthur Lynch több oldalon keresztül kifejtett példáját hozza fel, akiknek az elhatározása, hogy szeparatistaként parlamenti választásokon kívánnak indulni, nyugtalanságot keltett az Ír Parlamenti Párt soraiban. Ez volt az a történelmi helyzet, amikor Arthur Griffith, a United Irishman szerkesztője, felmérve, hogy új közös platformot kellene létrehozni, megjelentette „Magyarország feltámadása” című pamfletjét. Az általa remélt egység eleinte csak annyiban mutatkozott meg, és ezt Kelly remek példákkal érzékelteti, hogy Griffith-et mindegyik oldalról kritikával illették. A „magyar politika” magyarzatából születő Sinn Féin bemutatására és a politikán túlmutató elvi dilemmára véleményem szerint nagyobb hangsúlyt is lehetett volna helyezni, akár a MacBride–Lynch példa rövidítése árán is.

Azt, hogy az 1867–1921 közötti éveknek Parnell mennyire központi alakja volt, remekül példázza James Loughlin fejezete a harmadik a kötetben („Nemzetiség és lojalitás. Parnellizmus, monarchia és az ír öntudat létrejötte, 1880–1885”). A szerző arra tesz kísérletet, hogy a tudatos mítoszteremtés keretein belül létrehozott Parnell-alakot mint a Viktória királynő kultuszát ellensúlyozni képes figurát mutassa be. Parnell szinte királyi kultuszát, mint fontos lépést, elhelyezi az ír nemzeti öntudat kialakításának folyamatában, mellyel a brit állam legitimitásának elfogadottságát kívánták aláásni. A fejezet a korabeli hangulatot az 1885-ös királyi látogatásig követi nyomon, illetve sorra veszi az alkirályi többnyire sikertelen kísérleteit arra, hogy a kultusz terjedését meggátolja. Az élvezetes stílusban megírt esszé, mely a korabeli sajtó karikatúráit sem felejtí ki, azzal a gondolattal zárul, hogy a királyi vizit nemhogy csökkentette volna Parnell népszerűségét, épp ellenkező hatást váltott ki.

A nagyobb folyamatok átfogására vállalkozó esszék közül, Loughliné mellett, Virginia Crossman cikke, mely „»A helyi igazgatás engedélyezésének varázsa.« A sürgősségi segélyek politikai perspektívái a 19. század végi Írországban” címet viseli, szintén az 1880-as évek politikai viszonyaival foglalkozik. A szerző az ír történetírás több központi témáját fonja össze írásában, melyet végig tudatos felépítés jellemez.

Ügyesen tárgyalja és mutatja be a helyi igazgatást, a segély-törvénykezést, a segélybiztosok korrupciós botrányait és az örendelkezési mozgalom retorikájába bekerült ilyen elemeket.

Az ír nacionalizmus történetírásának egyik legnagyobb tekintélye kétségkívül „Az első világháború alatti átmenet. Állam és polgár Írországbán, 1914–1919” esszé szerzője, D. George Boyce. Az első világháborúnak az állam és a polgár viszonyára Írországbán gyakorolt közvetlen hatásai közül, a társadalmat érintő számtalan törvénykezési aktus felsorolása mellett, a szerző a sorozási válság hosszú távú politikai hatásait emeli ki. Ennek két vonatkozását is aláhúzza Boyce. Az egyik, hogy az Ír Parlamenti Párt azért veszítette el az 1918-as választásokat, mert a neve összeforrott az Anglia oldalán való háborús részvétel támogatásával. A másik: a párt felerősítette azt a nacionalista retorikát, hogy az írek polgárként az „ír állam”-hoz voltak hűségesek és nem ahhoz az Angliához, mely a kontinensen más népek örendelkezési jogáért háborút indít, de az írektől megtagadja ugyanazt.

James H. Murphy munkája, a „Törött üveg és megbotozott tömeg: Cathleen Houlihan és az átmenet feszültségei” egy irodalmi mű, illetve annak fogadtatása és szimbolikája segítségével próbál az átmenet éveiben lejátszódott szemléletbeli változásokra rávilágítani. Először az Ír Irodalmi Újjászületési Mozgalomnak és irányzatainak, majd a munka keletkezési körülményeinek leírása következik, mely központi szerepet kap a mű szimbolikájában is. Murphy esszéjének a legnagyobb erénye, hogy egyszerűen tudja megragadni és érzékelteni a darab összetett szimbolikáját, a kor politikai hangulatát és a mű nacionalista fogadtatását is.

A vizsgált munkát a korszakot tárgyaló bőséges szakirodalomból mindenképpen kiemeli az a tudatos törekvése, hogy az átmenet évei nagy hatású folyamatainak sokaságából elsősorban azokat nézi meg közelebbről, amelyek az ír nemzeti öntudat formálódásával kapcsolatosak. Ezt az általános fókuszot az egyes szerzők – a remélhetőleg minél szélesebb olvasóközönség legnagyobb örömére – más-más időpontok és témák középpontba állítására használták ki. Ezek között szép számmal akadnak olyanok is, melyek nem túl gyakori vendégek a kötetek lapjain. A magas színvonalat képviselő tanulmányok szerzői között találkozhatunk fiatal kutatókkal, doktoranduszokkal is, akiknek a részvétele a szerkesztőpáros azon szándékát erősíti meg, hogy egy új nézőpontokat tartalmazó tanulmánykötetet bocsássanak útjára.

Zarka Zsuzsanna

ANNIKA MOMBAUER

HELMUTH VON MOLTKE AND THE ORIGINS OF THE FIRST WORLD WAR

(Helmuth von Moltke és az első világháború eredete)
Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 325 p.

Annika Mombauer jelenleg az Open University munkatársaként a modern kori európai történelem tárgykörében tart előadásokat. Tanulmányait Münsterben, a Westfälische-Wilhelms-Universität intézményében végezte, majd 1998-ban a University of Sussex egyetemen elnyerte a PhD-fokozatot. Szakterülete a 20. századi német történelem, különösképpen az első világháborút megelőző időszak diplomácia- és hadtörténete, valamint az 1945 utáni korszak. Most ismertetendő monográfiájában Helmuth Johannes Ludwig von Moltke (1848–1916) szerepét tárja fel az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban, egyúttal átfogó képet nyújt a német hadvezetés befolyásáról a politikai döntéshozatalra. Moltke 1906 és 1914 között töltötte be a vezérkari főnöki tisztséget, a kötet ezt az időszakot helyezi előtérbe.

A bevezető fejezetben a szerző jelzi a korabeli nemzetközi eseményekkel kapcsolatos katonai állásfoglalás jelentőségét, szól Moltke háború utáni megítélésének jellegéről, valamint a forrásfeldolgozás nehézségeire utal. Az első fejezet Németország hadügyi vezetésével foglalkozik. Leírja az uralkodó mint legfőbb hadúr helyzetét, bemutatja a szervezeti struktúrából adódó hatáskörök ellentéteket sajátosságait, és rámutat az emiatt kialakuló nehézségekre. Mindez elengedhetetlen a vezérkar pozíciójának megértéséhez. A második fejezet Moltke és Schlieffen viszonyát tárgyalja. Ennek keretében Moltke személyiségét, kapcsolatait, kinevezésének visszhangját, valamint elődje távozásának körülményeit vizsgálja. Ismerteti továbbá a Schlieffen-terv hátterét és hatását, valamint tanulmányozza Moltke hozzáállását mindezekhez. A harmadik és negyedik fejezetben a szerző alapvetően az 1908 és 1914 között kialakult válsághelyzeteket tekinti át. Taglalja Moltke háború szorgalmának érvelésének érvényesülését és katonapolitikai szemléletét, illetve a hadseregfejlesztés érdekében kifejtett aktivitását ábrázolja. Jelzi a nemzetközi erőviszonyok korabeli értékelését, kitér a semlegesség kérdésére, továbbá utal a közhangulat változására és ennek társadalmi jelentőségére. Az ötödik fejezet kifejti Moltke és a vezérkar tevékenységét a világháború kitérősekor. Bemutatja a kortárs német stratégiák véleményét az események alakulásáról, szól Moltke elbocsátásáról és személyes benyomásairól.

A szerző fő következtetése szerint Moltke az egyik vezető német katonai döntéshozó volt a vizsgált időszakban. Érvélese nyomán nem tartható fenn az a korábbi nézet, hogy a menesztéséhez vezető kudarc bizonyítja eredendő alkalmatlanságát az általa nyolc éven keresztül betöltött pozíció ellátására. Ennek ellenére a feltárt források alapján bizonyosnak látszik, hogy Moltke kinevezésében komoly szerepet játszott a császárhoz fűződő jó kapcsolata. Ez önmagában még nem kifogásolható, hiszen az uralkodó és a vezérkari főnök viszonya a korabeli körülmények között fontos tényező volt. Ennek dacára megbízatása katonai körökben ellentmondásos visszhangot keltett.

Moltke elkerülhetetlennek tartotta a háborút Németország európai hegemoniája érdekében, és ezt az álláspontját következetesen képviselte. Meggyőződésének érvényesítésére széles körűen és eredményesen használta fel a befolyását, ezért a monográfia ambiciózus katonatisztként jellemzi. A háborús felkészülés sürgetését a fennálló kedvező helyzettel és a haderő lehetőségeivel indokolta. Egyszersmind komoly szakmai kétségek gyötörték saját tanácsainak megvalósíthatóságával kapcsolatban, amelyekről nem tájékoztatta a polgári döntéshozókat, ugyanis szándékának helytálló voltában biztos volt. Mombauer megállapításai alapján Moltke leginkább abban marasztalható el, hogy a politikai vezetés számára nem jelezte kellőképpen a háború valós veszélyeit és lehetséges következményeit. Így ők nem láttak teljes képet a „háborús megoldásról”. Bátorította az elszánt külpolitikai lépéseket. A politikusok egy része fogékonyan mutatkozott az ilyen természetű nyilatkozatokra, mert ezek alátámasztották saját véleményüket, így nem csupán a hadvezetést terheli a felelősség a háborúért. A feltárt források megerősítették azt az észrevételt, miszerint a tisztikar lehetőséget látott a júliusi válságban, és akkor ez a tény számottevő befolyással bírt, Moltke pedig ekkor sem állt elő aggályaival.

A szerző tanulmányozta Moltke és Schlieffen stratégiai szemléletének eltérését. A Schlieffen-terv módosításának tényét önmagában nem látja problémásnak, hiszen a vezérkari főnöknek nemcsak joga, de kötelessége volt a terv időszéri átdolgozása. Mombauer meglátása szerint a tisztán katonai jellegű megfontolások mellett Moltke nagyobb figyelmet szentelt a hadmozdulatok lehetséges nemzetközi jogi megítélésének (semlegesség kérdése). Ennek ellenére Moltke esetében is prioritást élveztek a katonai követelmények (Belgium esete). Kétkelkedett a gyors nyugati győzelemben, feltehetően elhúzódo és kimerítő háborúra számított. Valószínűleg ezért nem ragaszkodott mereven Schlieffen előírásaihoz. A Schlieffen-terv azonban olyan hadászati modell jelölt ki Moltke számára, amelytől nem függetleníthette magát. A vezérkar a francia hadjárat hatására bekövetkező orosz támadásra számított. Az események ilyen sorrendjének szorgalmazása a diplomáciai manőverezést viszonylag szűk keretek közé szorította, tehát a katonai számításokat nem igazán alakították az aktuális politikai helyzethez. Moltke stratégiája – a változtatások ellenére – a Schlieffen-tervből indult ki, teljeseen új koncepcióval nem állt elő.

Mombauer véleménye szerint Moltke szakmai felkészültségben nem maradt el kortársaitól, összességében hasonló vonásokat mutatott, mint kollégái. Gondolkodására monarchista, nacionalista, idegenellenes, antiszemita nézetek hatottak; érdeklődést tanúsított a szociáldarwinizmus és a spiritualizmus iránt, ami kinevezésekor kifogásokként merült fel. Moltke átlátta a háborús pusztítás méreteit. Tudatában volt komoly felelősségének. Menesztése után mégis mindent elkövetett korábbi tekintélyének visszaszerzésére, utódja, Falkenhayn személye ellen még az uralkodónál is felemelte a szavát.

A szerző számos lényeges adalékkal szolgál a részletkérdések megértéséhez. Moltke megbízásával kapcsolatban például rámutat arra a sajátosságára, hogy II. Vilmos uralkodása alatt a különböző katonai intézmények jelentősége részben a vezető beosztást ellátó tiszt személyétől függően változott. Elődeitől, Schlieffentől és Walderseetől eltérően az éves hadgyakorlattól távol tudta tartani a laikus császárt, aki korábban tevékenyen, de kifogásolható módon vett részt a manőverek vezetésében. Ez a tény jól illusztrálja Moltke befolyását.

Mombauer röviden kitér a német és az osztrák–magyar vezérkar együttműködésére is. Az 1896 és 1908 közötti időszakban a kapcsolat gyakorlatilag a formalításokra korlátozódott, ugyanis a vezérkari főnökök óvakodtak megosztani egymással stratégiai elképzeléseiket annak ellenére, hogy az elkövetkezendő háborúban szövetségesként számítottak egymásra. Még a szorosabb összeköttetést kialakító Moltke idejében sem történtek lépések egyesített parancsnokság felállításának irányában.

A szerző röviden vázolta a Moltke szemlélete és Schlieffen taktikai felfogása közti különbséget. Schlieffen mindenképpen a megerősített „jobb szárnyon” akarta kierőszakolni a döntést, míg utódja rugalmasabban kívánta kezelni ezt a kérdést. Moltke engedélyezte a hadseregparancsnokok számára, hogy a hadművelet fő keretein belül önállóan határozzanak bizonyos kérdésekben, azonban kritikusan ennek jogosságát megkérdőjelezték. Mombauer álláspontja szerint Moltke szerepe inkább katonapolitikai téren jelentős, doktriner és közvetlen vezénylő tevékenysége ugyanis mindvégig korlátozott maradt.

A szerző kiemelte, hogy a háború nem volt elkerülhetetlen, és nem a körülmények szerencsétlen összecsapása folytán tört ki. A feldolgozás ezzel azokhoz a történeti munkákhoz csatlakozik, amelyek a személyes tényezők hatását vizsgálják, és a monográfia további kutatásokra ösztönöz a háború előtti évek döntéseivel kapcsolatban.

Raymond Carr, az Exeter University tiszteletbeli tagja a *The Spectator* 2001. június 9-i számában aprólékos kutatómunkával elkészített műnek nevezte a kötetet. Egyetértett a szerző megjegyzéseivel a katonai döntéshozatal légkörét és Moltke kinevezését illetően. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a monográfia figyelmet szentel Moltke személyes tragédiájának is.

Matthew Seligmann, a University of Northampton tanára, a Royal Historical Society tagja dicsérte a szerző témaválasztását, és számottevő tudományos eredménynek minősítette a könyvet, mert jelentős mennyiségű forrásanyag feldolgozásával előremutató gondolatokat tett közzé egy vitatott témában. Véleménye szerint Mombauer monográfiája bizonyítékaival érdemben hozzájárult Moltke döntéshozatalban betöltött szerepének tisztázásához, amely a történetírásban korábban kissé mellőzött kérdés volt. Seligmann fontos kutatási fejleménynek ítélte Moltke szakmai kétségeinek és a politikai vezetőkre gyakorolt befolyásának feltárását, továbbá a Schlieffen-tervvel kapcsolatban tanúsított hozzáállásának bemutatását. Meglátása szerint a szerző munkája további vizsgálatokat tett indokolttá az első világháború előtti időszak tárgykörében (*Reviews in History*, 2001. június).

John Lavalie, a Western New Mexico University tanársegéde, az American Historical Association és a Society for Military History szervezetek tagja kiemelte, hogy Mombauer nem Moltke rehabilitálására, hanem a kérdésnek az ismert preconcepciótól független – inkább politikai, mint katonai természetű összefüggésben történő – tanulmányozására törekedett. Erre jó példát látott a Schlieffen utódlásának körülményeire vonatkozó magyarázatban. A szerzőhöz hasonlóan indokolhatónak tartotta a Schlieffen-terv módosítását, egyetértett a Moltke hozzáértését alátámasztó érveléssel, és elfogadta szemléletének leírását. Színvonalas munkának értékelte a kötetet, megjegyezte azonban, hogy Mombauer az eseménytörténeti háttérrel csak annyiban érintette, amennyiben az a gondolatmenet szempontjából lényeges volt. Így az első világháború történéseiben járatosabb érdeklődők számára néhol nehezebbé válhat az összefüggések teljes átlátása (*H-Net Reviews*, 2003. június).

Albert Nofi hadtörténész, a New York Military Affairs Symposium alapító tagja, jelenleg az Atlantic Research – Columbia University Press War and Society in East Central Europe 1740–1920 című sorozatának társszerkesztője elismerte a szerző véleményének megalapozottságát Moltke tulajdonságait és a császárra gyakorolt hatását illetően. Észrevétele szerint azonban a munkában részletesebben is megjelenhetnek volna a Schlieffen-terv hiányosságai, illetve azok a Moltke által eszközölt változtatások, amelyek tulajdonképpen támogatták a „jobb szárnyat” (*The New York Military Affairs Symposium Newsletter*, Autumn 2002). Elfogadható Albert Nofi megjegyzése, ugyanakkor a szerző megjelenés előtt álló munkáiban feltételezhetően bővebben kiter mind a hiányolt részletekre, mind a szemben álló haderők összevetésére.

Összefoglalóan Annika Mombauer könyvéről elmondható: a munka fontos érdeme, hogy számos, a szerző elmondása szerint korábban feldolgozatlan elsődleges forrás mellett sok korabeli feljegyzés és naplóidézet segíti a gondolatmenetet. Az alkalmazott jegyzetapparátus látszólag megterhel néhány oldalt, ám pontos forrásmegjelölésekkel és lényeges magyarázatokkal kitűnően egésszíti ki a főszöveget. Így a lábjegyzetek akár önmagukban is, a bibliográfiával együtt pedig különösen hasznos segítséget nyújtanak a témában érdekeltnek számára. A kötet tartalmazza például a német hadseregben 1918 előtt hatályos tiszti rendfokozatok és azok brit megfelelőinek felsorolását. A fényképek megfelelő illusztrációt nyújtanak az érintett személyekről, a térképek pedig annak ellenére elegendő eligazítást adnak a kifejtett részletek megértéséhez, hogy a könyv terjedelme talán továbbiakat is elbírt volna. Emellett a kötet kedvező fogadtatásban részesült, ugyanis következtetéseivel egyrészt szükségessé tette bizonyos nézetek revidálását, másrészt megfelelő kiindulási alapot teremtett a további kutatások számára.

Takács Gyula

SIMÁNDI IRÉN
**MAGYARORSZÁG A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ HULLÁMHOSZ-
SZÁN 1951–1956**

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, 346 p.

Az egykori Szabad Európa Rádió magyar adásának első öt évéről írt könyvet Simándi Irén, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója. Részletesen, történelmi gondossággal tárja fel a rádió megalakulásának mozzanatait, visszanyúlva a SZEB (Szabad Európa Bizottság) 1949-es, New Yorkban történt bejegyzéséig. A rádióadó célja a szabad világtól vasfüggönnyel elzárt, szovjet fennhatóság alá tartozó rab népek felszabadítása volt. A szerkesztőségek, illetve stúdiók Nyugat-Németország amerikai övezetében, Münchenben kaptak helyet. (A Csehszlovákiába, Lengyelországba, Romániába és Bulgáriába sugárzott műsorokat is ugyanebben az épületben szerkesztették.) A rádió magyar osztályának első ünnepi adása 1951. október 6-án következett el, de műsorsugárzás már 1950 nyarától folyt egy, a görög partok mentén horgony-

zó hajóról. A könyv megírja azt is, mikor, hol, milyen hullámsávon, milyen teljesítménnyel működtek az adótornyok, továbbá mikor, honnan zavarta a magyar politikai rendszer az adásokat.

Figyelmet érdemel a Szabad Európa Rádió megalakulásának, illetve megindulásának nyugat-németországi sajtóvisszhangjáról szóló fejezet. Az idézett lapokból az derül ki, hogy az utca embere az amerikai tulajdonú rádióadó üzemeltetését egyrészt a német szuverenitás megsértésének vette, másrészt sérelmezte, hogy a SZER idegenből jött munkatársai rövid idő alatt lakáshoz jutottak, s élvezték mindazokat a kedvezményeket, amelyek a megszálló amerikaiakat is megillették. Az előbbieknél is bonyolultabb probléma volt az, hogy a SZER csehszlovák osztálya mélyen hallgatott a két és félmillió szudétánémetnek Csehszlovákiából való kitelepítéséről. A német közvélemény emiatt meglehetősen ellenszenvvel viseltetett az adó iránt. Nem tudhatta, mert nem tudatták vele, hogy az USA és a bonni kormány szerződést kötött arról, hogy a rádió nem veheti elő a nemzetiségi kérdéseket.

A szerző a Szabad Európa egyik szerkesztőjének, *Mikes Imrének*, rádiós nevén *Gallicusnak* a *Reflektor* című rovatában közvetített kommentárjaira támaszkodva mutatja be a rádió öt évének szellemiségét, a hallgatókra gyakorolt hatását, a hazai közvélemény alakításában játszott szerepét stb. Kívételt képeznek az '56-os forradalom és szabadságharc napjai: ebből az időszakból a Reflektor mellett még más szerkesztők kommentárjait is idézi a szerző. Kérdés, vajon helyes volt-e, hogy Simándi Irén egyetlen szerkesztőt ragad ki a rádió ismertetésére? Az egykori hallgatók szerint nem rossz e megoldás: a Reflektor témáit maga Gallicus olvasta fel, s e témák mindig időszerűek, találóak és változatosak voltak, emiatt szinte mindenkihez szóltak. A hallgatók többsége úgy érezte, hogy helyettük mondja el azt, amit akkoriban álmukban sem volt tanácsos kimondani. De egyéb titka is volt a Reflektornak: a kommentárok szerkezete, a klasszikus logikára épülő gondolatmenete, mondat szerkesztése, szókinccse, stílusa, továbbá Gallicus sajátos, de nem magyartalan hangszólása igen vonzotta a hallgatókat. A példák százaiból egy-kettő: „...amikor a szélrózsa minden irányából összeverődünk a mikrofon előtt, (...) az első hónapokban (...) haza sem akartunk menni, ott veszkölködtünk éjszakákon át (...) a stúdiókban” – írta egy helyen Mikes, jól érzékeltetve egy ritka igének még ritkább képzővel ellátott alakjával a kivételes lélektani helyzetet. Sztlán a *georgiai Néró* nevet kapta, Rákosi Mátyást pedig hol *testes deftedárnak*, hol *köpcös honvezérnek*, vagy – utalva Rajk László kivégzésére – *sanda mészárosnak* nevezte. Egy-egy jól megválasztott szó vagy szókapcsolat nyomán a kulcsra zárt ajtók, csukott ablakok, behúzott spaletták mögé zárkózott hallgató máris benne volt a rétor kellette hangulatban. Elhangzott néhány olyan Reflektor is, amelyeket Gallicus írt ugyan, de szabadsága vagy betegsége miatt másvalaki olvasott fel: de akárki volt is az másvalaki, a megszokott hatás elmaradt.

Könyvében utal a szerző Gallicus indulatos, a szerkesztők többségétől eltérő hangnemére is, de azonnal hozzáteszi: „*intellektusa, felkészültsége és elkötelezett igazságérzete hitelesítette munkásságát*”. Ami az indulatos szót illeti, nem a legmegfelelőbb jelző. Gallicus kommentárjainak hangnemtét inkább a szenvedélyes, esetleg a hevületes szóval jellemezhetnénk. Egy elhivatott publicistából pedig olykor kibújnak efféle tulajdonságok, különösen akkor, amikor – Mikes szavaival – „*a rémuralom heveny évei pergett, s a rendőrpincék mélyén és a bírói pulpitusok előtt megfojtódott a lelkiismeretek szabadsága*”.

Mikesnek természetesen előnyére vált, hogy amikor a rádióhoz került, majd' harmincéves gyakorlat állt mögötte. Végigkalandozta, -nyomorogta Európát Brassától Párizsig, életapasztalatot és életből-cselettel szedve össze. Erdélyi és partiumi pályája során beépítette szókinccsébe az ott hallott szavakat, nyelvi fordulatokat. Mindezek hozzájárultak veleszületett irodalmi érzékéhez, sajtósági nyelvezetéhez, gazdagítva a szerző által említett intellektusát és felkészültségét. (A Reflektor-rovat egyébként két hónap híján huszonöt évig élt, ezalatt mintegy hateraz, általában tízperces kommentár hangzott el.)

A szerző jó százötven oldalal át mutatja be, hogyan kommentálta Gallicus a magyar gazdaság és társadalom legkülönbébb ágazatait, az erőszakolt iparosítástól a személyi kultuszon át a politika és az egyház viszonyáig. További, majdnem száz oldal szól az 1956. október 23-án kitört forradalomról és szabadságharcról, a bukásról, a SZER elleni vizsgálatról és a hazai rendszer retorziójáról. Ennek a közel száz oldalnak egy része tartalmazza Gallicus mellett más szerkesztők kommentárjait is, főleg a forradalom és szabadságharc idejéből. A lapokon utalás történik a rádióban elhangzott egy-két hibás adatra, illetve téves következtetésre. Ezen nincs mit csodálkoznunk, ha figyelembe vesszük, hogy a szerkesztőség a gyorsan pergő eseményeket nem tudta követni, hiszen erre még a forradalom szabad magyar sajtója sem volt képes.

Az olvasót azonban annál inkább meglepi az a vizsgálat, amely a forradalom befejeztével a rádió ellen indult. A szerző több németországi lapból idéz, amelyek a SZER-t, illetve támogatóit teszik felelőssé a harcok kirobbanásáért és az áldozatokért, mondván, hogy a rádió a szabadságharcokat „*felheccelte*”, illetve nem teljesítette a megígért fegyveres támogatást. A mind német, mind amerikai részről megejtett vizsgálatosorozat azonban bebizonyította, hogy a rádió fegyveres segítséget sosem ígért.

Azt mondják a könyvszerető emberek, hogy az a jó könyv, amely új, a szerző által le nem írt gondolatokat indít el az olvasóban. Ez az a pont, ahol az idősebb hallgatókban kérdés merül fel: vajon elhangzott-e túlzott biztatás, vagy könnyelmű ígéret a rádióban? S ha nem, miért felelnek mégis oly sokan e kérdésre *igennel*? Nézzük csak, mi is történt október vége, a forradalom látszólagos győzelme után. Nagy Imre miniszterelnök november 1-jén átvette a külügyminiszeri tárcát, majd kinyilvánította Magyarország

semlegességét, ezután magához kérte Andropovot, a Szovjetunió nagykövétét, s közölte vele, hogy hiteles értesülései vannak újabb szovjet csapatok bevonulásáról. Követelte e csapatettek kivonását, majd – még ugyanezen a napon – táviratot küldött Hammarskjöld ENSZ-főtitkárnak, amelyben az ENSZ-hez fordulva kérte az ország semlegességének védelme érdekében a négy nagyhatalom segítségét, valamint azt, hogy a világszervezet éppen megnyíló XI. ülésszaka tűzze napirendre a fentebbi ügyeket. A mindig reménykedő magyarok gondolatvilágában azonban átrendeződtek a napi hírcsokor egyébként vegyes szálai, valahogy így: *semlegesek vagyunk, jönnek az ENSZ-csapatok, az oroszoknak menniük kell!* Ne felejtsük el, hogy a győztes (vagy annak látszó) forradalom eufórikus hangulata még inkább kiszorította az emberekből a kételkedést. A nemzet hitt, hinni akart a jóban a tízévnnyi embertelen diktatúra után. Közben elhangzottak ilyesféle mondatok a tengerentúlról: a Nyugat nem hagyja magára Magyarországot, meg hogy *a Nyugat nem féledkezik meg Magyarországról*. Ezek így, együtt formálódtak ígéretté, illetve olyasféle érzéssé, hogy a világ mellettünk áll, és megvédi, ha kell, fegyverrel is a kivívott szabadságunkat. Erre a reménység kovácsolta ígéretre – vagy ígéretre? – emlékeznek az egykori októberi ifjak, a mai hajlott hátú, bús magyarok.

Mikes Imre is megkapta a magáét. Menekülő sokasága, levelek tömege tette felelőssé emberléteket elvételéért. Pedig csak azt mondta a honi ifjaknak: „*Ne tedd le a fegyvert!* (...) *De a fegyvert, amelyet meg kell tartanod, csakis a forradalom ügyében használd fel!*” Érdekes, hogy a vádlók sosem kérdezték, vajon mit is mondhatott volna Gallicus ahelyett, amit mondott. Mi más üzenhetett volna azon a mikrofonon át, amelyet a rab népek felszabadítása céljából hoztak létre? Hogy csillapítsatok le magatokat, s legyetek rabok továbbra is?

Elolvassa az utolsó, a retorzióról szóló lapokat, becsuktam a könyvet, s hagytam, hogy az olvasott sorok mozdítsák, élénkítsék a halvány emlékeket, csalogassák elő a sokáig titkon dédelgetett érzéseket. S azért-e, mert a könyv lényegében '56-nál ér véget, vagy azért, mert az idén a forradalom 50. évfordulóját ünnepeljük, egyszer csak eszembe jutott egy régi hang: egy interjú, amelyet a Szabad Európa készített Gallicusszal a 80. születésnapján, huszonhat évvel ezelőtt. Az egykori szerkesztő elmondta az interjúban, hogy egyszer azzal vádolta meg egy szintén emigrációban élő nevezetes kortársa, hogy megtorpant 1956-nál. Ő erre így felelt: *'56-nál megtorpanni azt jelenti: a magyar jövődőben élni.*

Egy kiváló könyv által felidézett, megszívlelendő mondat.

Török András István

LÁSZLÓ KÜRTI YOUTH AND THE STATE IN HUNGARY. CAPITALISM, COMMUNISM AND CLASS

(Ifjúság és állam Magyarországon. Kapitalizmus, kommunizmus és osztály)

London – Sterling, Virginia, Pluto Press 2002. 296 p.

A hajdan „vörös” Csepelként elhíresült budapesti kerület – az ott élő munkások élettörténete, életmódja, illetve a kerület ipari fejlődése, urbanizációja kapcsán – mindig is a gyár- és vállalat-történeti, antropológiai kutatások fókuszában állt. Mindez érthetőnek tűnik, ha ismerjük, Csepel milyen kardinális változásokon ment keresztül a 20. század folyamán. Ugyanis „egyetlen” (a valóságban több gyáregységből álló mamutvállalatról beszélhetünk) vállalatkomplexum pusztá léte determinálta a Csepel-sziget északi felén koncentrálódó nagyipar fejlődését és az ott élők életkörülményeit. A két világháború között, de főként az 1950 utáni erőltetett szocialista iparosítás idején a politika, illetve ideológia mindig is irányítani, uralni kívánta Budapest iparilag egyik legfejlettebb részét, beleértve annak társadalmát és az emberek gondolkodásmódját. Érdekesítő, színvonalas munkát tesz kezébe az olvasó, amikor a politológus-történész Kürti László könyvének olvasásába kezd. Mint a cím is jelzi, a kötet célja az ifjúság és az állam sajátos kapcsolatrendszerének bemutatása, azon belül is az elmúlt hetven év magyar ifjúsági „mozgalmának”, az ifjúság sajátos helyzetének, mozgásterének, élet- és munkakörülményeinek elemzése. S ami a legfontosabb, annak bemutatása, hogyan változtak meg a fiatalok mindennapjai, életmódjuk és az őket meghatározó hatalmi viszonyok. Mindezek együttvéve mennyiben határozták meg életpályájukat, „karrierjüket”, társadalomba történő beilleszkedésüket, vagy akár kitörési lehetőségüket.

Csepel mindig is vonzotta az írókat, utazókat, kutatókat és nem utolsósorban Kürti László könyvének célcsoportját: a munkásfiatalokat. Felemelkedési, kitörési lehetőséget kínált azok számára, akik jobb megélhetést, komfortot keresve vidékről, faluról költöztek Budapestre. Ennek a társadalmi rétegnek az életét az 1920-as évektől kezdve, az egymást követő politikai, gazdasági változások összefüggéseiben vizsgálja a szerző. Kürti egyik célja tehát, hogy nyomon kövesse a két világháború közötti parasztszármaradású fiatalok munkássá válását, majd az állam és ifjúság kapcsolatát az államszocializmus időszakán keresztül egészen a kapitalizmus újjászerveződéséig, az 1990-es évekig. Ennek ellenére a szerző nem csak egy kerület helytörténeti elemzésébe kezd, témája sokkal szerteágazóbb: nem áll meg Csepel határainál, de mégis azon keresz-

tül mutatja be a lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatokat, az ifjúság, ifjómunkásság integrációját a társadalomba. Könyve, az 1980-as évek közepétől végzett antropológiai kutatásain alapszik, melyet még több alapos kutatás egészített ki az 1990-es évek folyamán. Mindezek mellett Kürti „szerencsésnek” mondhatta magát, hiszen egy olyan időszakban végezhetett kutatásokat (a Csepel Művekbe annak politikai-katonai jelentősége miatt még csak engedéllyel lehetett belépni egy kutatónak), amikor alapvető politikai-gazdasági-ideológiai korszakváltáson ment keresztül a magyar társadalom, a magyar munkásosztály és azon belül az ifjúság. Így az 1990-es években aktív szemlélője lehetett a rendszerváltozásból eredő mikrotársadalmi átrendeződéseknek.

Az ismertetés nem lenne teljes, ha nem említenénk meg a szerző által felhasznált forrás- és szakirodalmi bázist. A könyv erőssége, hogy rendkívül nagy forrás-, illetve adatbázisra támaszkodik, ami alatt vállalati statisztikák, demográfiai és a lakosság vallási-etnikai hovatartozását kimutató adatok értendők. Mindezt nagyon jól kiegészítik a termelési eredményekről készült jelentések, melyek hű képét adják a szocialista ipari és mezőgazdasági termelés ellentmondásosságának, valamint a brigádnaplók, a párt (MDP, MSZMP) és ifjúsági szervezeteinek (DISZ, KISZ) iratai. Mindezeket a szerző bőségesen felhasználja könyvében, akárcsak a munkások személyes visszaemlékezéseit, élménybeszámolóit, életút-interjúit. A tanulmány másik erősségét jelentik a fiatal munkások körében készített interjúk. Mindazonáltal nem elégséges, ha a kutatások során csak az átlagmunkásokat és azok mindennapjait vizsgáljuk. Kürti feljebb ment a vállalati hierarchiában: interjúalanyai között voltak gyárigazgatók, funkcionáriusok, KISZ-titkárok és szakszervezeti vezetők. A munkásokkal eltöltött idő, a terepmunka, a helyszínen végzett „kérdézősködés” (adatközlés) mindig is alapvető módszere a különféle antropológiai tanulmányoknak, még akkor is, ha az informátorok – adott esetben a munkások – néha furcsa szemmel néznek a kutatóra.

A bevezető részben azokat a dilemmákat tárja fel a szerző, melyek hazai és nemzetközi kontextusban a leginkább foglalkoztatták az antropológusokat, mint például a falusi-paraszti társadalom, a kisebbségek, a cigányság, a munkásvándorlás és az ifjúság beilleszkedése a társadalomba. Továbbá – nagyon tömören – a különböző: angolszász, észak-amerikai és kelet-európai módszereket képviselő antropológusok következtetéseit, eredményeit veti egybe. Csepel két világháború közötti és azt megelőző gazdasági-társadalmi folyamataira vonatkozóan elegendő szakirodalom állt rendelkezésre ahhoz, hogy az 1945 után lezajlott változások megértéséhez alapos bevezető fejezetet írhasson belőle a szerző.

A könyvben szereplő fejezetek, azok sorrendje a témában járatlan olvasó számára is jól érthetőek. Ebből következően a mű tartalma, mondanivalója is könnyebben eljut az olvasóhoz, hiszen a jó tagolt, alaposan átgondolt, az ifjúság, az állam és a munkásosztály kapcsolatrendszerében történeteket kronologikusan taglaló fejezetek mindig szorosan egymásra épülnek. Az elméleti és bevezető fejezetek után következő két fejezet időrendi sorrendben vizsgálja azon történelmi eseményeket, melyek alapvetően alakították és formálták Csepel társadalmi-gazdasági életét mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind a Horthy-korszak alatt. A könyv terjedelméhez képest csak rövid betekintést nyerhetünk az ipari forradalom által indukált nagyarányú iparosodásba, az első világháború okozta gazdasági megtorpanásba és az azt követő fellendülésbe. A negyedik és ötödik fejezet egy teljesen új korszak, a szocializmus magyarországi megteremtésének kísérletét követi nyomon, különös hangsúlyt helyezve Csepel és egy vállalat – az akkor már Rákosi Mátyás Műveknek nevezett gyár – sajátosságaira, illetve a fiatal munkások szocializációját alapvetően meghatározó hatalmi viszonyokra. A hatodik fejezet – több személyes visszaemlékezés segítségével – a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) sajátos politikai-szervezeti jellemvonásait elemzi. Azt vizsgálja, vajon a KISZ-tagok miképp látták saját tevékenységüket, vagyis azokat a programokat, amelyeket az állam a fiatalok számára előírt. A hetedik fejezet – az előzőhöz kapcsolódva – a fiatalok munkaidőn túli életével, szabadidős tevékenységével foglalkozik. A következő rész pedig az 1980-as évek végén végbement viharos változásokat elemzi, ezzel kerek egészé formálva a korábbi fejezetekben leírtakat.

Kürti László könyve véleményem szerint kiváló ábrázolása annak, hogy az államhatalom miként alapozta meg és legitímálta uralmát az ifjúság felett, például a munkahelyeken érvényesülő politikai befolyással és tömegszervezetekbe tömörítéssel. Hozzájárul annak megértéséhez is, miként formálódott a fiatal ipari munkásság öntudata, politikai szocializációja.

Számunk szerzői

Bebesi György, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Czövek István, kandidátus, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

Guszarova, Tatyjana Pavlovna, egyetemi docens, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem

Kiss Anrás, tudományos segédmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Medusevszkij, Andrej Nyikolajevics, tudományos főmunkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történeti Intézete

V. Molnár László, kandidátus, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Rat Renáta, Ph.D, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Somogyi Éva, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Szatmári Péter, kandidátus, egyetemi docens, ELTE

Takács Gyula, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Török András István, kutató, újságíró

Zarka Zsuzsanna, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

